

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA
V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

D 2643

23

LETNIK XXXIX
FEBRUAR/MAREC 1987

marec

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

*Založba Borec**Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije*

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, mag. Božidar Jezernik, Vladimir Karčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplonšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

CENA

Celoletna naročnina 5.000 dinarjev, za tujino 12.500 dinarjev – posamezna številka 500 dinarjev, dvojna številka 750 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

2.000 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

*Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477**Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure*

TISK

*Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a**Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju**Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982*

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

BOREC IN KULTURA

<i>Emil Cesar</i>	O Klnarjevem Mrtvem bataljonu – prvi pesniški zbirki, nastali na Koroškem	67
-------------------	---	----

POEZIJA

<i>Miha Klnar</i>	Iz zbirke Mrtvi bataljon	74
	Taborišče	74
	Večer	74
	Prezir	75
	Rute	75
	Koroška	76
	Smrti	77
	Patrola na sedlo	79
	Pismo dekletu	79
	Pismo domov	80
	Jesensko listje	80
	Premik	81
	Jesenske meditacije	81
	Finale	82

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA
IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>S. V. McNeff</i>	Poročilo o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju velikega Reicha (dr. Dušan Biber, dr. Tone Ferenc)	91
---------------------	---	----

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Alenka Gerlovič</i>	Moja partizanščina	109
	Moj oče, dr. Franc Gerlovič	143

OCENJUJEMO

<i>Nada Gaborovič</i>	Na temni strani meseca (Matjaž Žigon: Leseni oklopnjak)	153
<i>Zvone Kržišnik</i>	(Janez Vipotnik: Oseminštirideseto)	155

NA NAŠ NASLOV

<i>Vera Hutař</i>	K prispevku Delovanje odvetnikov v okupirani Ljubljani 1941–1945	160
-------------------	--	-----

Iz vsebine naslednje številke

POGOVOR Z DR. MATJAŽEM KMECLOM
(mag. Janez Strehovec)

IZ ZAPUŠČINE LILI NOVY

- dr. Ruža Šegedin* Simpozij o evakuaciji ranjencev:
EVAKUACIJA RANJENCEV, BOLNIKOV IN INVALIDOV MED NOB IZ SLOVENIJE V ITALIJO IN NA OSVOBOJENO OZEMLJE V DALMACIJI
- dr. Božena Ravnihar* EVAKUACIJA RANJENCEV, INVALIDOV IN BOLNIKOV V ITALIJO Z NADLEŠKEGA LETALIŠČA OD 21. JULIJA DO 9. SEPTEMBRA 1944
- dr. Pavla Jerina-Lah* TRANSPORT RANJENCEV S PRIMORSKE IN GORENJSKE AVGUSTA 1944
- dr. Ruža Šegedin* TRANSPORT RANJENCEV, INVALIDOV IN BOLNIKOV IZ SLOVENIJE NA HRVAŠKO POZIMI 1944–1945
- dr. Davorin Valenti* EVAKUACIJA RANJENCEV IN BOLNIKOV PREMIČNIH BOLNIŠNIC V ZADNJI SOVRAŽNI OFENZIVI
- Stane Bobek-Miha* EVAKUACIJA PREMIČNE BOLNIŠNICE ENAINTRIDESETE DIVIZIJE V ZADNJI SOVRAŽNI OFENZIVI
- dr. Zora Konjajev* EVAKUACIJA CIVILNEGA PREBIVALSTVA IZ BELE KRAJINE V DALMACIJO MARCA 1945
- dr. Ruža Šegedin* EVAKUACIJA RANJENCEV, INVALIDOV IN BOLNIKOV Z LETALIŠČA V BELI KRAJINI V ITALIJO
dr. Janez Milavec
Damjan Brvar
- Drago Jerman* SPOMIN NA BAZO IN TRANSPORT
- Bogdan Robida-Dane* RANJENCI NA PRAGU SVOBODE
- dr. Janez Milčinski* EVAKUACIJA RANJENCEV Z OSVOBOJENEGA OZEMLJA NA ZADARSKI POLOTOK
- dr. Pavla Jerina-Lah* BAZA NOV IN PO SLOVENIJE V DALMACIJI
- dr. Janez Milčinski* PARTIZANSKA SANITETA
(listi iz fotografske skicirke)
-

EMIL CESAR

O Klinarjevem Mrtvem bataljonu – prvi pesniški zbirki, nastali na Koroškem

»... Na Koroškem je sneg zopet nekoliko otežal situacijo, ker so Švabe takoj za tem izvršile v Rožni dolini hajko večjega stila. Pri tem je bataljon v Rožni dolini utrpel večjo izgubo v ujetih... Ravno tako je četa, ki se je nahajala v Ziljski dolini, v prvih zimskih dneh odšla preko Karavank na Gorenjsko stran, ker so se ustražili naporov, pred katere bodo v zimskih dneh postavljeni...« Takšno je bilo petnajstdnevno poročilo štaba četrte operativne cone o dogajanjih v Ziljski četi oziroma bataljonu med 15. in 30. novembrom 1944. Nastalo je 4. decembra, namenjeno pa je bilo glavnemu poveljstvu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Bilo je kratko, napisano v značilnem jedrnatem vojaškem slogu. Vendar pa so bila ta dogajanja povezana z vrsto pretresljivih doživetij in spoznanj, ki so se ohranila v samosvojem dokumentu tistih dni, v pesniški zbirki z zgovornim naslovom **Mrtvi bataljon**.

Avtor **Mrtvega bataljona** je bil koroški partizan Marjan Klinar-Miha (1922–1983). Čeprav je bilo to obdobje zelo težko tudi za Klinarja, je bil po izpovedni plati čas njegovega bivanja med koroškimi partizani izredno plodovit. V kratkih dveh mesecih je napisal nekaj deset pesmi, kot da mu je bilo poglavitno samo izpovedovati svojo privrženost narodu in svobodi ter s tem tudi boju. Med prvimi pesmimi je zagotovo **Koraki v dežju**, nastala septembra 1944 med Podklošтром in Ovčno. Večina Klinarjevih pesmi s koroško tematiko je nastala med septembrom in novembrom, med Podklošтром, Kopajno in Kepo. Največ jih je nastalo na južni strani Karavank, v drvarski bajti blizu žičnice nad Belco. Čeprav je bila kočja skoraj na pol razpadla in brez sten, so se je razveselili, saj jim je dajala dolgotrajno zavetje ob ognjišču. Stene so za silo nadomestila razprta angleška šotorska krila. Zaradi mraza je moralo na ognjišču vedno goreti, zato tovariši niso nasprotovali, da je Klinar ponoči prostovoljno skrbel za ogenj. Ta nočni čas, ko ga nihče ni motil, pa je izkoristil za pisanje. O nočnem pisanju govori tudi v pesmih (na primer **Pismo domov**). Podatki pod posameznimi pesmimi pa kažejo, da je pisal tudi že med nemško ofenzivo in pozneje med pohodom. Zanimivo je, da se je želel padlim borcem Ziljske čete odolžiti že takrat. Pesem **Mrtvi bataljon** je nastala 30. novembra v eni izmed pastirskih

koč na Belem polju. Pesem kaže, da ga je smrt soborcev veliko bolj prizadela kot lastno trpljenje.

Pesniška zbirka **Mrtvi bataljon** je nastala na Gorjušah, ki so tedaj že nekaj mesecev veljale za svobodno ozemlje. Klinar ga v kratkem predstavlja: »**Tu so bile razne komisije, kurirji, transportni vod itd. Vsi so bili lepo oblečeni in mi smo se prve dni počutili med njimi kot resnični siromaki. Hrana, mir, počitek. Vse to nam je vračalo moči. Nastanili smo se pri Žvebu, ki slovi kot izdelovalec gorjuških pip.**« Žvebovemu očetu je posvetil tedaj tudi pesem **Rožni venec**. Pozneje mi je pripovedoval, kako samosvoja je bila takrat njegova molitev. Zato se tudi ne čudimo, da so se po prepotrebem počitku začele njegove misli vse pogostejše ustavljati na preživetem, »**doživetja zadnjega meseca (pa so se) začela zgostiti in oblikovati**«. Tako je začel načrtno oblikovati zbirko, čeprav so posamezne pesmi v njej nastale že prej. Rokopis je nato izročil materi ob njenem obisku na Gorjušah. Verjetno zato, da je v nadaljnjih bojih – še vedno smo bili v letu 1944 in zaradi bolečih izkušenj v Ziljski četi, ko je v boju za življenje izgubil skoraj vse dotlej na Koroškem napisane pesmi – ne bi izgubil. Zbirka je potem izšla taka, kot si jo je zamislil leta 1944, vendar v izboru. Tako sklepam po zapisu v knjižici, ki mi jo je podaril. V njem pravi: »**Zbirka tiskana brez mojega izbora in korektur**« – to pa dopušča možnost, da so o uvrstitvi pesmi v izbor odločali po trenutnem občutju drugi. Pesnik je bil v času njenega natisa borec našega odreda v coni A na Tržaškem in na natis ni mogel vplivati. Zbirko je natisnil – prav gotovo po posredovanju Klinarjevih staršev, njegov oče je bil namreč znan jeseniški delavski pesnik in dramatik – jeseniški tiskar Anton Blažej. Če bi bil tedaj Klinar na Jesenicah, zbirka takšna, kot jo poznamo, gotovo ne bi izšla. Pesmi je pozneje sicer popravljjal, vendar zato še ne moremo govoriti o povsem novih variantah. Bila je prva natisnjena pesniška zbirka Marjana Klinarja-Mihe. V zvezi s tem je tudi dragocen podatek, Klinar mi ga je sporočil v pismu z dne 5. maja 1959, ki po vsej verjetnosti ni nikjer zabeležen, da je zbirka izšla v 600 izvodih in da je bila takoj razprodana. Danes je na knjižnem trgu prava redkost.

Mimo zgovornega posvetila: **Zbirko posvečam padlim junakom Ziljskega ba-**

taljona in naši Koroški, natisnjena je pod naslovom, je avtor dodal še posebno verzificirano posvetilo:

Ko pade večer in veter v vejah ihti, tedaj se mrtvi bataljon okrog Kepe zbudi . . .

Junaki prihajajo, taborni ogenj prižgo, v rožnatem siju gori večerno nebo.

Pesmi je razvrstil pesnik v razdelke: **Zemlja in ljubezen, Nagrobni spomenik in Pesem nad grobovi.**

Nastanka zbirke ni navdihovalo lastno trpljenje, kot bi lahko pričakovali, marveč predvsem spomin na mrtve tovariše. In to je tudi bilo značilno za pesnika Klinarja.

Tako kot je Miran Jarc v svojem avtobiografskem romanu **Čudež nad Bistrom** želel pokazati, kako se v vojni človekova usoda lahko v trenutku spremeni in kakšna je vrednost življenja v takem času, je tudi Klinarju nepojmljiva vojna krutost. Kot Jarc, ki ga nenehno zaposluje misel o usodnosti, se tudi Klinar po svoje vztrajno vrača k njej:

**. . . Pred dobrim tednom dni
bili smo bataljon.
Zdaj mrtvi bataljon
pod snegom mirno spi.**

Pobude za nastanek zbirke so bile kaj nenavadne. Oglejmo si jih podrobneje.

Ziljska četa, njen borec je bil tudi Klinar, je bila zadnja partizanska enota v severozahodni Sloveniji. Ozemlje za partizanski boj ni bilo primerno, zato pa so borci imeli močno oporo v koroškem kmečkem prebivalstvu, zlasti v Rutah, Ovčini in Kopajni. Nekatere teh ljudi Klinar v svojih spominih, kot bomo videli, bolj ali manj konkretno tudi omenja. Pač odvisno od tega, ali so jih partizani bolj poznali, ker so zahajali v njihovo hišo nenehno, ali pa je bilo srečanje enkratno, bolj naključno. Konec oktobra 1944 se je četa sicer premaknila na južno pobočje Karavank, vendar z vojaškimi akcijami na Koroškem ni prenehala. Partizani so si našli razpadajočo drvarsko kočo nad Belco, kakor smo že omenili. Koča je bila v tako slabem stanju, da je Nemci leta 1942, ko so uničevali vse pastirske koče in senike na tem območju, niso požgali.

Ker je bila četa prešibka, da bi napadala večje postojanke in si tako preskrbela obleko in drugo za zimo, so se odločili za napade

iz zased na cesti Beljak–Podklošter. Vendar prepotrebne obleke in obutve tako niso dobili, zato so 15. novembra sklenili, da napadejo manjše orožniške postojanke. Da bi napadi bili uspešni, so se odločili, da v akcije pošiljajo čim več borcev. Tako je ostala v taborišču samo desetina z nalogo, da ga varuje, morala pa je tudi patroljirati v smeri proti Koroški in Belci. Ker jih je v taborišču ostalo malo, je hodil v patroljo le en borec.

Tako je odšel v patroljo tudi nekdo, za katerega so šele pozneje ugotovili, da ga je v četo vrnil gestapo. – Na njegovo delo Klinar večkrat opozarja. Prvič ga je predstavil takole: **»Ta dan [v mislih je imel 17. november 1944] je bil namreč za našo četo usoden. Nemci so že dalj časa pripravljali večjo ofenzivo proti IV. operativni coni (Unternehmen Schneegeströben). Prve akcije so se pričele na Koroškem in prav naša četa je naletela na prvi nemški nalet. To ofenzivo so Nemci pripravili zelo skrbno. Pri tem so se poslužili svojih agentov, ki so jih pošiljali med nas. Tudi v našo četo je prišel neki Slovenec, ki je rekel, da je pobegnil iz taborišča. Nasedli smo mu, kar se nam je bridko maščevalo.«** (Pisna izjava Mihe Klinarja, 5. maja 1959.) – Po njegovi vrnitvi je odšla proti Belci tričlanska patrolja, ki je kmalu naletela na nemško zasedo in to po zaslugi omenjena izdajalca. V tem boju je padel Milan Preželj, enega borca so Nemci zajeli, tretji pa je bil ranjen in se mu je posrečilo vrniti se v taborišče, tako da je desetino obvestil o tragičnem dogodku. Spopad je borce v koči zelo presenetil, saj zaradi oglušujočega šumenja Belce bližnjega streljanja niso slišali. Zaradi čete, ki bi se bila morala vrniti v jutranjih urah tistega dne, se desetina ni smela oddaljiti od taborišča. Zato so se najprej odločili za zasedo nad žičnico. Ker pa so domnevali, da bodo Nemci še isti dan napadli taborišče, so sklenili, da se premaknejo na Koroško, da bi tam poiskali glavnino čete. To jim je uspelo, nato pa so se skupaj odločili, da se pridružijo partizanom pod Golico. Ko so se umikali proti Annahütte pod vrhom Kepe, so s planote pod vrhom zagledali ob požgani graničarski karavli dolgo sovražnikovo kolono. Ta se je od gorenjske strani vzpenjala proti sedlu. Četi bi se bil umik posrečil, če se prav tedaj mitraljezcu, gestapovskemu vrtnjencu, ne bi »sprožila« strojnica. Tako so bili Nemci opozorjeni na partizansko prisotnost. V četi so bili takrat

še prepričani, da je do streljanja prišlo po naključju. Zaradi nenadno spremenjenih razmer jim ni preostalo drugega kot počakati nemško kolono in zavarovati umik čez pobočje pri planinski koči na avstrijski strani državne meje. Komisarjeva skupina – v njej je bil tudi Klinar – še ni prišla do planinske postojanke (Annahütte), ko so se Nemci že spopadli s komandirjevo skupino in s tem četi odrezali umik na južno pobočje Karavank. V boju, ki se je vnel, je Nemcem uspelo obkoliti partizane na planjavi pred kočo. Z obstreljevanjem v hrbet in z boka so jih hoteli prisiliti k umiku na skoraj neprehodno ozemlje, tam pa so jih nameravali uničiti. Namera bi jim morebiti tudi uspela, če se partizanom ne bi posrečila rešitev v nasprotni breg. Pozneje je Klinar zelo podrobno opisal umik: **»Spustili smo se po zasneženem skalnem kaminu. Sovražnik je takoj pritisnil za nami. Krogle so pršile sneg ... Prišli smo do nove ovire. Kamin se je nenadoma spremenil v nekaj metrov globok prepad, preko katerega je visel zaleden slap in ki je bil ravno toliko globok, da je človeku vzbujal strah, da bi se pognal čezenj. Bili smo v pasti. Levo in desno navpične skale, za nami sovražnik, pred nami prepad, edini izhod, ki nam je preostal za premik. Ko nas je znova dosegel sovražnikov ogenj, nismo več razmišljali, kaj nas v prepadu čaka. Drug za drugim smo se pognali vanj in vsi skoro nepoškodovani pristali na dnu. To je bila naša rešitev. Nemci niso upali čez to oviro. Samo streljali so še za nami, a smo jim kmalu izginili izpred oči. Pognali smo se v gozd ... Potem smo se spustili v ledeno mrzli potok in tekli po vodi ... Ko se je znočilo, smo se ustavili nad Kopajno.«** Čeprav v vasi ni bilo Nemcev, so se zaradi varnosti ustavili v Ledenicah. Ko se je četa ponoči sešla s komandirjevo skupino, je šla le še šestnajst borcev. V bojih na Kepi jih je padla več kot polovica.

Šele tedaj je Klinar opazil, da se mu je pri preboju raztrgal žep na suknjiču. V njem je nosil svoje pesmi. Pisal jih je v posebno knjigo, vezano v platno. Izgubo je pozneje komentiral: **»Bilo mi je, kakor da bi izgubil sebe.«**

Četa je bila zelo izčrpana, zato sta se komandir in komisar odločila, da se začasno pokrijejo pri koroških aktivistih.

Skupina, v kateri je bil Miha Klinar, je odšla v Dob pri Dobskem jezeru. **»Ime ak-**

tivista, ki nas je sprejel zelo prijazno, sem pozabil,« mi je pozneje pisal. **»Ob prijaznem sprejemu smo pozabili na snežni vihar, ki nas je spremljal vso pot do Doba in na zamete, v katerih smo nekajkrat dobesedno utonili. Zakopali smo se v skedenj v seno, dobri aktivist in gospodar pa je poskrbel, da smo se najedli.«**

Kako je vplivalo na Klinarja to vzdušje, o tem govori pesem **Obroč**, ki je nastala v Dobu 18. novembra.

Že naslednjega večera je prihitel gospodar z novico, da se vasi približujejo nemški vojaki. Podobno presenečenje so doživele tudi skupine v Ledenicah in Ločah. Samo koroškim aktivistom, ki so pravočasno opazili nevarnost, so se morali borci Ziljske čete zahvaliti, da so se rešili.

Tudi nadaljnji umik je Klinar podrobno opisal in s tem odkril delček boja koroških Slovencev. Enega izmed njih omenja celo z njegovim priimkom. V tej zvezi pripoveduje tudi o naslednjem dogodku, ki spominja na toplo upodobitev koroških kmetov v romanu **Bratovska jesen** Valentina Polanška: **»Ker smo se umikali iz Doba naglo, nismo preveč pazili, kje hodimo, dokler nismo opazili, da smo zašli. Pred nami se je v snegu risala samotna hiša, pri kateri še nikoli nismo bili. Kljub temu pa smo se napotili tja, da bi se vsaj za silo posušili in ogreli. Potrkali smo. Oglasil se je slaboten ženski glas, ki se nas je vidno prestrašil. Kljub temu pa nam je starka odprla. Ko nas je ob svitu petrolejke zagledala, je vzkliknila: »Za Kriščevo voljo, kakšni božci!«** Istočasno nas je pozdravil starec in kmalu smo bili v pogovoru. Govorili smo o partizanstvu in predplebiscitnih bojih, ki se jih je na slovenski strani udeležil tudi starec. Dolgo v noč smo se zasedeli, starka nas je pogostila z žganci in mlekom. Ko je starka videla moje noge, zavite v žaklovino, je ob slovesu rekla možu, da bi mi dal svoje čevlje. Ker je bilo že pozno in ker bi se pred svitom radi prišli do Kopajne, podarjenih čevljev nisem obul, marveč sem jih obesil preko rame kakor deseti brat. Čez pol ure, ko nam je starec pokazal pot, smo bili na Kopanji.«

V tem času so šele spoznali, da borec Peter ni pobegli taboriščnik, temveč gestapovski vrtnjenec. Njegovo ime vzemo iz poznejšega Klinarjevega pisma. Ko so pozneje preživeli hoteli spoznati resnico in priti izdaji do dna, so ugotovili, da je vrtnjenec

ostal v četi toliko časa, dokler ni spoznal ljudi, h katerim so partizani zahajali, zvedel za skrivališča streliva, raztresena po gozdovih in za začasno odločitev čete. To je bil najpomembnejši trenutek za njeno uničenje. Pobegnil pa je, ko so preživele skupinice borcev odhajale h koroškim kmetom, naklonjenim narodnoosvobodilnemu boju; v trenutku torej, ko nadzor nad gibanjem posameznika skoraj ni bil mogoč. Kako so odkrili izdajo, pripoveduje Klinar ne brez upravičenega ogorčenja: **»Svitalo se je, ko smo se umaknili s Kopajne. Naniki [Iličević], ki je delala za nas, smo svetovali zaradi Petrovega pobega, naj se umakne z nami. Rekla je, da se bo pripravila in prišla proti večeru za nami ali pa na OK Beljak, ki je bil na našem področju. Komaj smo bili nad robom gozda, ko je nekdo zagledal dolgo nemško kolono. Ni zavila v gozd. Odšla je na Kopajno in obkolila obe hiši. Med Nemci smo zagledali Petra. Kmalu so iz hiše prignali Naniko. Več nismo utegnili opazovati. Del nemške kolone se je usmeril proti gozdu.«** Toda borci Ziljske čete so se umaknili proti nekemu rovtu. Ker so Nemci odšli v nasprotno smer, so se ustavili v pastirski koči, da bi si odpočili; toda niti pol ure niso počivali, že so Nemci napadli kočo.

V naslednjih dneh so se vasem izogibali. **»Naš položaj je bil iz dneva v dan bolj obupen,«** pripoveduje o tem brezupu Klinar. **»Začelo nam je primanjkovati municije in seveda tudi hrane... Kuriti zaradi Nemcev nismo smeli. Imeli smo vsega skupaj samo dve odeji in komandirjev plašč. Zato smo spali tesno drug ob drugem in se tako ogrevali. Da bi ne bil za toploto nihče »prikrajsan«, smo se vrstili tako, da sta spala na koncu tisti, ki je moral na stražo in tisti, ki se je vrnil iz straže. Stražili smo vsi. Zaradi hudega mraza vsak po pol ure. Tako so minevali dnevi, nemškega pritiska pa še ni hotelo biti konec. Vse zveze z nadrejenim štabom so bile pretrgane. Kurirjev ni bilo. Zato se je naposled komisar odločil, da odrine s skupino do Solčave, kjer je imel najti štab odreda in kamor je prihajala tudi zavezniška pomoč. Bil je skrajni čas, da pridemo do zimske obleke, saj bi drugače ne mogli vzdržati na tako izpostavljenem mestu, kakršno je bilo naše operativno področje.«** Tako so po odhodu komisarjeve skupine ostali na operativnem področju Ziljske

čete le še komandir Lovro Blažin-Dušan, Jože Homan, Rudi Pertot, Stojan Ražem, neki Maks in Marjan Klinar-Miha. Ker se komisarjeva skupina ni vrnila, so se zaradi mraza, snega in lakote odločili, da se začasno umaknejo na Gorenjsko.

Zaradi izčrpanosti borcev in ostre zime je bil pohod čez Karavanke izredno težaven. Zahteval pa je tudi veliko previdnost. Naleteli so na sledove okovanih čevljev – to pa je vedno pomenilo dobro opremljeno nemško vojaško enoto – torej jih je na sedlu pričakovala zaseda, zato so se odločili za daljšo pot, mimo nekdanjega taborišča ter čez dva tisoč metrov visok greben zahodno od Kepe. Kljub naglici so v taborišču opazili razdejanje, ki so ga za seboj pustili Nemci. Tudi o tem podrobneje izvemo iz Klinarjevega zapisa: **»Nemška kolona, ki je prišla z gorenjske strani, je zajela nekega ranjenega partizana. Vrača se po isti poti, mimogrede pa se ustavi ob polrazpadli koči v grapi. Ujetnika privežejo k ognjišču, nato pa zažgo grmado drv. Tudi to kočjo zajame plamen in v njej zgori zajeti partizan pri živem telesu. Samo del suknjica, ki ga je moral sleči in ki leži napol sežgan v snegu pred pogoriščem, priča, da so tu Nemci sežgali živega človeka.«** – Prenočili so na Belem polju, kjer je 30. novembra v eni izmed pastirskih koč nastala Klinarjeva pesem **Mrtvi bataljon**. Cesto v gornjesavsko dolino, železniško progo in Savo so prešli pri Hrušici, blizu kraja, kjer so Nemci 1942 ustrelili osemindeset talcev.

S tem pa težav ni bilo konec. Pred njimi je bil vzpon na Mežakljo, spust v dolino Radovne in nato spet vzpon na Pokljuko. Borci Ziljske čete so bili tretji dan na poti in brez hrane. Tolažili so se, da bodo jedli na Mežaklji, če bodo naleteli na partizane, prav gotovo pa v partizanski Radovni. Niso vedeli, da so Nemci septembra 1944 Radovno požgali, prebivalce – med njimi so bili celo dojenčki, majhni otroci in starčki – pa pobili. Požgana Radovna jih je prizadela. **»Pogled na Radovno nam je izpil zadnje moči. Vlekli smo se čez dolino in se nismo zmenili za nekaj strelav, ki so bili namenjeni nam,«** je končal opis svoje poti Klinar. V mehkeem snegu se jim je vdiral, zato je bil za vsak korak potreben velik napor. Izčrpani so se vdali celo misli, da bi prenočili v snegu, vendar je komandir to prepričal s strel iz brzostrelke. Prepričani, da jih je napadel sovražnik, so planili iz spanja in na-

to v dobri uri prispeli na Gorjuše. S tem jih je rešil smrti.

* * *

Klinar gradi pesmi na dokaj samosvoji, dokumentaren način: pogosto nas seznanja s krajem dogajanja, z dogajanjem in splošnim občutjem, ki je dogajanje spremljalo. Hkrati ohranjajo pesmi, zaradi pesnikove prisotnosti, tudi lastnosti lastne izpovedi. Tako odkrivamo v njih visoko nacionalno zavest, ki ga vodi v boj, socialno osveščenost in etično vrednost boja, zaradi česar prihaja do tehtnih spoznanj, lahko pa se prav zaradi tega misli polemično ali bojevnikiško zaostrijo. Tako mu je kočja v grapi, ki mu je postala novi dom, ob vsej svoji skromnosti, simbol in dokaz visoke idejne pripravljenosti za vrnitev k človeku in človečnosti, kot jo je proklamiral tudi narodnoosvobodilni boj:

**Vstopil sem vate kakor v svetišče
in molil prastaro molitev,
ki jo srce iz vekov v veke izreka,
našo molitev,
molitev v človeka . . .**

(Koča v grapi)

Zato je bil – kot drugi v tem času – pripravljen na lastno žrtvovanje, o čemer spregovori – tudi to je značilno za pesnika – v intimno izpovedni pesmi, namenjeni staršem, dekletu:

**da bo lepo, zato je treba borbe,
za noč pregnati je potrebna kri,
a za svobodo je potrebna kri . . .**

(Pismo dekletu)

Poetološko so taka spoznanja najčistejša, saj z izbranimi besedami komentirajo smrt, žrtvovanje bojevnikov. Kot se želi Kajuh v **Ljubezenskih** oddolžitih talcem s šopom nalomljenih češnjavih vej, tudi Klinar odkriva v aktu žrtvovanja globlji smisel. Vendar, ker je čas boja za svobodo že veliko bližji uresničitvi – Kajuhov cikel je nastal leta 1942 – išče ustrezne primere v živju, aktualni problematiki, v ponovni svobodi, zlomu fašizma in svobodnem življenju. Tako si razlaga zadnji nasmeh soborca s poslednjo mislijo, uprto

**v naš maj,
kjer cvetijo rožni vrtni.**

Kako globoko ga je zajel družbeni proces, odkrivamo tudi drugače: spomin na tragične boje Ziljske čete zasledimo v Klinarjevi poeziji večkrat. Ti dogodki so se tako vsadili vanj, da jih je pozneje do podrobnosti in pogostno oživljal, tudi v pripovedovanju. – Posebno mesto pripada sonetu, kot da ga zahteva monumentalnost dogajanj; bil pa je le še dijak, zato se je včasih preočito zgledoval pri Prešernu. – Občutje in pomembnost misli zelo pogosto interpunkcijsko označi. Značilna je prav neracionalna uporaba ločil, kar kaže na močno lastno čustveno prizadetost. Najpogostejše so to tri pike, ponekod postavlja ob njih tudi klicaj ali vprašaj. Pesnika in njegovo hrepenenjsko razpoloženje pa predstavlja pestra in plastična podoba, izraz čistega umetniškega doživljanja.

Pritegne tudi omenjena krajevna in časovna podčrtanost, podana zaradi bogatega doživljanja, brez odvečne metaforike, pripovedno skrajno racionalno, kar je blizu poznejši dokumentarni spominski vojni pripovedi, uveljavljeni v povojnem času. S posebnostmi v opisu doseže neposrednost in dokumentarnost hkrati, zlasti še, ker rad prepleta realistično upodobitev pokrajine ali širšo in ožjo časovno označitev z lastnim doživljanjem dogodka, saj je bil sam predvsem borec. To pa daje njegovi izpovedi posebno vrednost. Navedimo zglede za tako dokumentarnost:

**Zarja med golim vejevjem
kakor tančica visi,
ilnata steza med drevjem
spolzka v dolino drži.**

(V pozni jeseni)

Ustrezno poetično vzdušnje pa najde tudi v povsem drugačnih trenutkih, v bojni akciji. Tudi tu se ne izneveri dvojnostni vloži – boju in presniškemu poslanstvu:

**Prilepljeni na zemljo po zasedah
ves dan ležimo . . . Jaz strmim v nebo,
kjer se pode oblaki v belih čredah,
a v mojem srcu je tako tesno.**

(Tesnoba)

Hkrati pa zna biti v opisu tudi zelo konkreten. Rute opiše takole:

**K robu gozda stiskajo se hiše
gledajo na polja po pobočjih,**

**tam med polji pasejo se krave
legla je jesen na golo drevje.**

V pesmih odkrivamo tudi drugačne značilnosti, na primer pod vplivom narodnoosvobodilnega boja prebujanje koroškega ljudstva ali njihove težnje po popolni svobodi. O njej govori pesnik zelo konkretno, vendar tudi kot o »ljudski volji«, ki ima na Koroškem posebno vrednost. Svoboda, kako samosvoja, preprosta in velika si hkrati! Njeno veličino slika Klinar takole:

**Nad tabo spet bedela bo sinjina
neba in žarki sonca bodo ti sijali
vse lepše kot sedaj in se igrali,
odsevala jih jezer bo gladina.**

(Koroška, 2)

V tej njihovi veliki težnji jih podpirajo tudi partizani, saj je bil to hkrati tudi eden poglobitvinih ciljev narodnoosvobodilnega boja. Zato mimo te naloge tudi pesnik ne more iti. Bila je tako velika in pomembna, da je morala dobiti mesto v pesmi:

**- - - Dan za dnevom v mraku
hodimo iz hoste, tja med hiše
nosimo besedo gladnim srcem.**

Kako potrebni so bili koroški Slovenci takih spodbud in prav takih stikov dokazuje finale iste pesmi. S tem pesnik ne ohranja le vsebinskega smisla pogovorov, temveč s simboliko tudi enkratnost občutja ob tem:

**Včasih prav do jutra govorimo:
Luč na vzhodu vstaja, dragi bratje!
Vigred nam prinesla bo vstajenje.**

(Rute)

Sicer pa povezuje Klinar tudi svojo predanost boju s silno ljubeznijo do slovenske Koroške. Kako globoko je bila v njem, dokazuje to, da je našel zanjo mesto tudi v pesmi:

**Besede ne najdem, da bi ti zapel,
ker vsa si v meni, v moji globočini,
v ljubezni moji, v moji bolečini,
v bridkosti tvoji rad bi te objel.**

(Koroški)

Visoko zavest poudarja tudi z nekaterimi koroškimi narečnimi izrazi.

Miha Klinar je bil leta 1941 in nekaj časa v letu 1942 edini pesniški glasnik trpljenja Slovencev na Gorenjskem, nato pa ga je spremljal domala ves čas okupacije. Izvzeti so le meseci, prebiti v Ziljski četi, in čas, ko se je kot borec devetega korpusa bojeval na Primorskem. Ta pesniški opus ni majhen.

Enako pomembno je bilo njegovo literarno delo na Koroškem. Bil je pobudnik prvega leposlovnega glasila, nastalega v letih narodnoosvobodilnega boja na tem področju, **Mlada rast**. Edini rokopisni izvod se je ohranil, vendar pa zamisli pozneje, po nemški ofenzivi in zaradi Klinarjeve vključitve v enote devetega korpusa, niso več skušali uresničiti. Glasilo je propadlo v opisani novembrski nemški ofenzivi, pravzaprav tik pred izidom. Pomen njegovega izhajanja bi bil nedvomno velik. Narekovalo ga je prepričanje, da bi vplivalo na bojevnisko in nacionalno zavest borcev v četi oziroma v bataljonu, hkrati pa bi našlo hvalnežne bralce med koroškimi Slovenci, vsaj na operativnem območju Ziljske črte.

Zbirka **Mrtvi bataljon** pa je prva pesniška zbirka partizanskega borca, ki je črpala snov iz bojev koroških Slovencev proti nacizmu. Hkrati je najpomembnejši pesniški prikaz partizanskih bojev v tistem delu slovenske Koroške, ki je pripadel republikli Avstriji. Zato zbuja začudenje dejstvo, da je ne upoštevajo ne regionalno zastavljene antologije in ne prav taki priložnostni literarnozgodovinski prikazi. S tem delamo koroškim Slovencem veliko krivico, saj spregledujemo eno najsvetlejših strani v njihovi težki zgodovini. Čeprav so bili zatirani in izpostavljeni bolečim udarcem, vemo, da je ravnal Hitlerjev nacizem z njimi izredno kruto, je njihova skrb veljala veliko širšim človeškim interesom: boju za uničenje fašizma in nacizma, boju za pravico vseh narodov do svobodnega življenja. Za cilje torej, ki so se dali izbojevati samo z oboroženim bojem, še pomembnejšim, ker se za tako obliko odpora med drugo svetovno vojno v Evropi niso odločili celo nekateri veliko večji narodi.

MIHA KLINAR

Iz zbirke Mrtvi bataljon

TABORIŠČE

O

j, gozdovi, oj gozdovi,
naša domovina . . .
Tam med smrekami v ognju
ena smo družina . . .

Šotorske plahte so razpete,
to so naše hiše,
kadar dež nam jih premoči,
veter jih obriše.

Naše postelje so veje,
ko na njih zaspimo,
v sanjah se svoboda smeje,
v daljnih dnevih zaživimo.

VEČER

M

rak se vpleta med jesensko drevje,
v krvi zarje jezera blestijo,
voda pada v šumu čez pečevje,
naše misli v novi čas zorijo . . .

Z mrakom spuščamo se tja v dolino,
tiho in neslišno skozi hoste . . .
Bratje, nosimo vam domovino,
z nami skupaj jo ljubili boste! . . .

PREZIR

*Z*agrizel sem z očmi se v belo plan,
 z ledeno roko jezera pokriva mraz,
 iz gostih megel se usipa sneg...
 Med golim drevjem dan je kot bolan,
 srnjak se splašil je in spustil v beg,
 a v naših srcih dalje bije čas...

Čas bije, stiska, kleše nas v ljudi...
 Kaj zmrznila si v snegu, drobna ptica...?
 Čemu groziš nam, strmi beli breg? –

S prezirom grožnji gledamo v oči,
 čeprav nas muči, z mrazom barva lica...!

Iz gostih megel se usipa sneg...

RUTE

*R*obu gozda stiskajo se hiše,
 gledajo na polja po pobočjih,
 tam med polji pasejo se krave,
 legla je jesen na golo drevje...

Gole veje prosijo kot roke...
 Hoče li se tudi vam življenja?...
 Kot porog je tam pokopališče,
 kjer je cerkev kakor bolečina...

Tam so Rute... Dan za dnevom v mraku
 hodimo iz hoste, tja med hiše
 nosimo besedo gladnim srcem...

Včasih prav do jutra govorimo:
 Luč na vzhodu vstaja, dragi bratje!
 Vigred nam prinesla bo vstajenje.

KOROŠKA

1

*B*esed ne najdem, da bi ti zapel,
 ker vsa si v meni, v moji globočini,
 v ljubezni moji, v moji bolečini,
 v bridkosti tvoji rad bi te objel . . .

*Proniknil vate sem in razodel
 bom svetu, kje prebivajo trpini,
 zaničevani sužnji na lastnini
 pradedov naših . . . V srcu raste gnev . . .*

*Kod prvi je oral te zemlje polja,
 kdo krstil gore, jezera, vasice,
 Beljak, Celovec in potoke, reke . . . ?*

*Ta zemlja naša je iz vekov v veke!
 Oj, le morite nas zdaj izdajice!
 Saj zmagala nekoč bo ljudska volja!*

2

*D*a, zapuščena tvoja je ledina,
 strebili bomo jo in razorali,
 s krvjo najboljšo polja posejali,
 spojili z zemljo se, o domovina!

*Nad tabo spet bedela bo sinjina
 neba in žarki sonca bodo ti sijali
 vse lepše kot sedaj in se igrali,
 odsevala jih jezer bo gladina . . .*

*Če se med žito bodo vkradle pleve,
 strebili bomo jih in jih požgali,
 pa če bi zate zopet kri dajali!*

*In če bi ne, bili bi kakor šleve . . .
 Za tebe bi stopili vedno v vrste,
 pa če pogoltnejo nas bele krste!*

SMRTI

1

*Z*daj našla nas si... Boš li res ostala?
 Pregnala nas iz doma – koče v grapi,
 na vejah zopet v snegu nam postlala?
 Poginemo naj vsi v ledeni sapi...?

Zakaj si sedla z nami na ognjišče? –
 Tovariši so v grozi onemeli...
 Popelješ res nas v svoje taborišče,
 uničiš sen, ki zanj smo krvaveli...?

Le uničuj, ne streš nas vseh nikoli,
 četudi nas izzivaš v beli grozi,
 zagrizeni z vso silo smo v življenje...

V nas vera je v svobodo in v vstajenje,
 pred nami zemlja je, srce jo moli,
 od vzhoda tam se k nam svoboda vozi...

2

*P*orušili so v grapi nam ognjišče,
 nato na Kepi zakurili kres
 domači izdajalci in eSeS,
 med snegom krohota se pogorišče.

Od vseh strani na nas so prihrumeli...
 Kri barva sneg... Na snegu je ječanje...
 Pogled zablodil je v dolino – v sanje,
 spomini mladi vsi so oživel...

O Vrba, Bače, Dob in Loga-ves!
 Mladost, zakaj v preteklost grabiš spet?
 Bojiš se smrti, se bojiš umreti...?

Glej, smrt ti nosijo... Naj prepoji te bes!
 Naprej! Za naše dni! Za novi svet!
 O, pusti se, mladost, na križ razpeti!

3

*P*ovsod je sneg, povsod je mraz, belina ...
 Vrhove smrek sanjavo boža luna,
 v samoti sanjam sinja dva tolmuna
 oči, ki gledajo me iz spomina.

Za tebe, dečva ... Ah, Koroška, zate
 so mnogi danes smrtni sen zaspali,
 ljubili so te, se ti žrtvovali,
 omahnili na mehke bele trate ...

Povsod je sneg! Nas hoče zadušiti,
 vanj se pogreznilo je suho smrečje,
 kot da bi hotel sneg nas vase skriti ...

V spominu poje njeno mi narečje ...
 Dro, dečva! Sredi smrti, sredi boja,
 mi daje – borcu – moč podoba tvoja ...

4

*O*strašni glad, ledeni mraz v kosteh ...
 Kaj nas izzivaš v naših sanjah smrt ...?
 Natkal je sneg po poljih beli prt,
 zamrl je na naših ustnah smeh ...

Strast po življenju nosimo v očeh
 in hrepenenje žene nas v bodoče dni,
 a vsepovsod se bela smrt reži,
 srečujemo na naših jo poteh ...

– Tovariš, na pomoč! ... In rdeča kri
 pobarvala je mehki beli sneg,
 na mrtvih ustnah je vžžarel smehljaj ...

Morda pozabil je na težke dni,
 saj včasih smrt je iz trpljenja beg ...
 – Ne! ... Ne! ... Tovariš gledal je naš maj!

PATROLA NA SEDLO

*P*očiva zemlja v beli srebrnini...
 Tovariš, daj, prisluhni srcu! ... Čuješ? ...
 Koroška poje v nemi bolečini...
 Zavedaš li se, da bodočnost kuješ?

Molčiš... A čutim, da sva v mislih ena,
 oba sva borca in oba na straži
 za zemljo to, ki v krvi prepojena
 upira se nasilju, tuji laži...

Molčiš, tovariš, ... V tvojem sem obrazu
 zagledal svojega ko v ogledalu...
 Čas, borba dala sta nam svoj izraz! –

Molče stojiva sama na prelazu,
 srci sva dala zemlji-nakovalu,
 s kladivom borbe naju kuje čas...

PISMO DEKLETU

*V*ečer prihaja, ogenj je ugasnil,
 tovariši so nemo obsedeli...
 Vrhovi hribov z zarjo se igrajo
 in ti prišla si v pesmi, draga dečva...

Zapletel sem zdaj misli v zlate laske,
 o daljnih časih toplo govorijo,
 ko spet hodila bova ob jezerih
 in mrak pričaral nama bo ljubezen...

Da bo lepo, zato je treba borbe,
 za noč pregnati je potrebna luč,
 a za svobodo je potrebna kri...

Mi se borimo in sledimo luči
 in sejemo povsod krvavo setev,
 samo da vzkliko žito bo miru...

PISMO DOMOV

U mira dan . . . Krvavi sonca svit je zaigral na snegu . . .
 Nad kočo v grapi se je spustil mrak . . .
 Tovariši so utrujeni zaspali
 po težki borbi, ki smo jo prestali . . .
 Sedaj je mir, le tam nekje na bregu
 je z lajanjem presekala molk srnjak . . .

Ob majhnem ognju v koči tebi pišem, mati . . .
 O, saj ne vem, če pismo boš dobila,
 vendar me, mati, neka sila žene,
 ker dolgo nimaš že vesti od mene . . .
 O danes morali smo pet jih žrtvovati,
 ker v žrtvah le je nezmagljiva sila . . .

Tri dni smo se po hostah že borili
 brez hrane, v mrazu in bili brez spanja,
 obkoljeni povsod, od vseh strani . . .
 Med borbo gledali smo v naše dni,
 pesti smo stisnili in se prebili,
 ker v nas živela je svobode sanja . . .

Tovariši že spiyo . . . Ogenj že pojema,
 poslednjikrat je siknil svetli plamen,
 osvetlil je tovarišem obraz . . .
 Tako izklesal nas je, mati, čas
 v skupni misli, ki nas vse prevzema . . .
 Mi vsi smo kakor izklesani kamen . . .

JESENSKO LISTJE

*L*istje pada na šotore,
 z drevja pada kakor moje sanje . . .
 Listje pada na šotore,
 v mojem srcu se budi vprašanje . . .

Kaj prinesejo ti dnevi?
 Temne slutnje se budijo . . .
 Kaj prinesejo ti dnevi . . .?
 Moje misli krvavijo . . .

PREMIK

*T*ežko pogrezajo se v sneg koraki
in trudnost lije mrtvo nam z oči...
O dalje, dalje! – Vsakdo le molči...
Mi moramo najprej ob uri vsaki!

Koščena spremljevalka gre med nami,
nenehoma nas spremlja na poteh...
Ozri samo po naših se grobeh! –
A dalje gremo z našimi željami...

Mi gremo dalje, mi se ne bojimo
ne zime mraza in ne bele smrti,
v daljavi nam cvetijo rožni vrti!...

Tja k njim nas žene strastno hrepenenje
in preko smrti v novi čas hitimo
tja k našim ciljem, kjer žari življenje...

JESENSKA MEDITACIJA

*P*oslušam pesem, ki jo poje veter,
oči zamaknjene so v igro listja,
v dolini blodi moje hrepenenje
ob jezeru, kjer sanja v mraku koča.

Umira sonce... Drava reže zemljo
kot nož krvavi v osamela polja...
Oj, tam med polji težka misel roma!...
Kje blodiš zdaj, o moja zlata dečva?...

O veter, poj nam, poj o novih dnevih,
le trgaj z drevja stare vele liste,
v svobodo nas popelji hrepenenje!

Pomlad prišla bo zopet čez livade,
tedaj, o dečva, naj tvoj glas zaslišim:
Oj, pridi dragi, saj le tebe čakam!...

FINALE

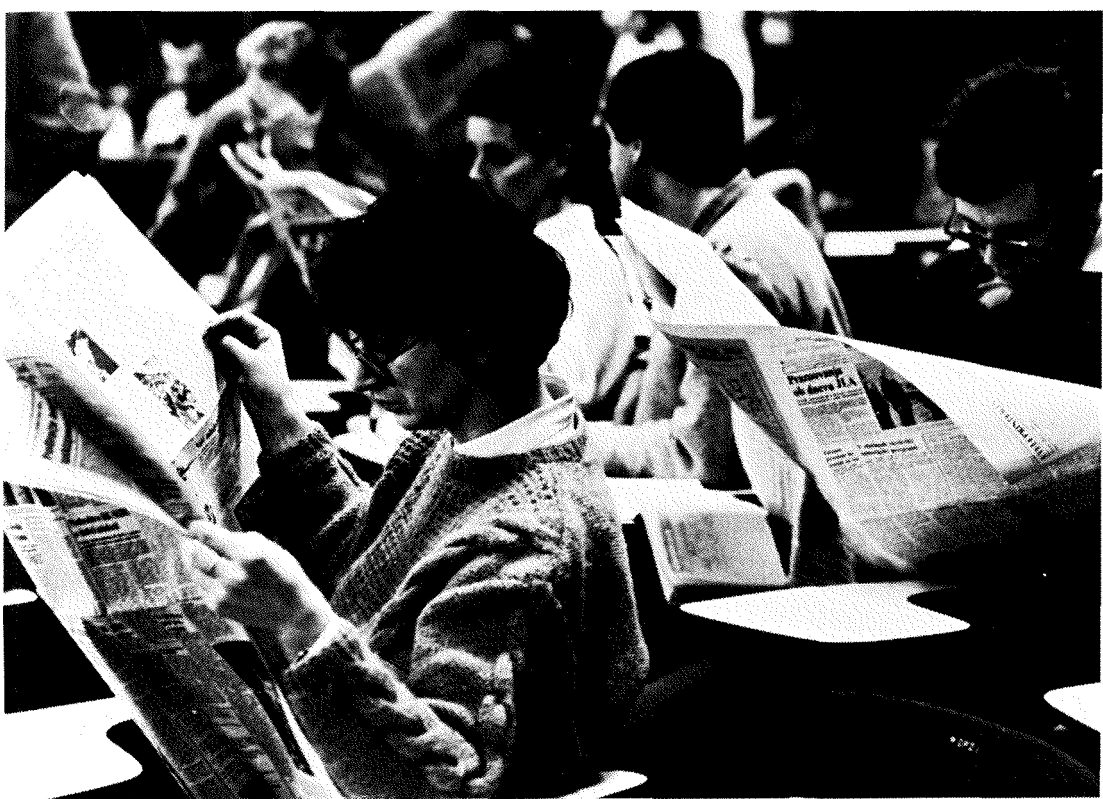
Z daj gozd molči in v snegu ni sledov,
na jasi zameteni so grobovi,
le črni križi v sivi dan strmijo
in nemo govorijo v nove dni.

Samo zvečer, ko veter zaigra
otožno pesem v golih vejah drevja,
se zdi mi, da nekje sedijo v krogu
vsi – Tonče, Milan, Srečko, mrtvi bataljon . . .

Sedijo in pojo svobode pesem
in zemlja jih posluša in sprejema
darove žrtev za velike dni

vstajenja in pomladi in življenja . . .
Z nočjo so se stopili črni križi,
a pesem orje srca in ljudi . . .

Izbral in uredil Emil Cesar

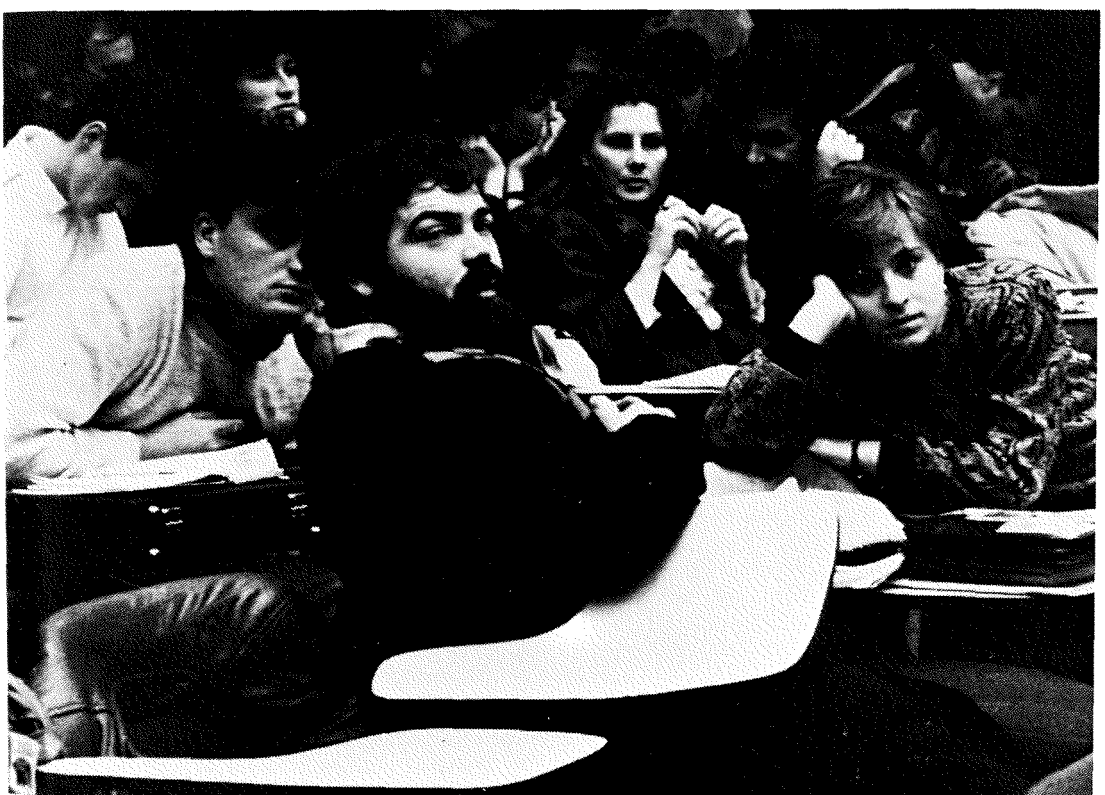
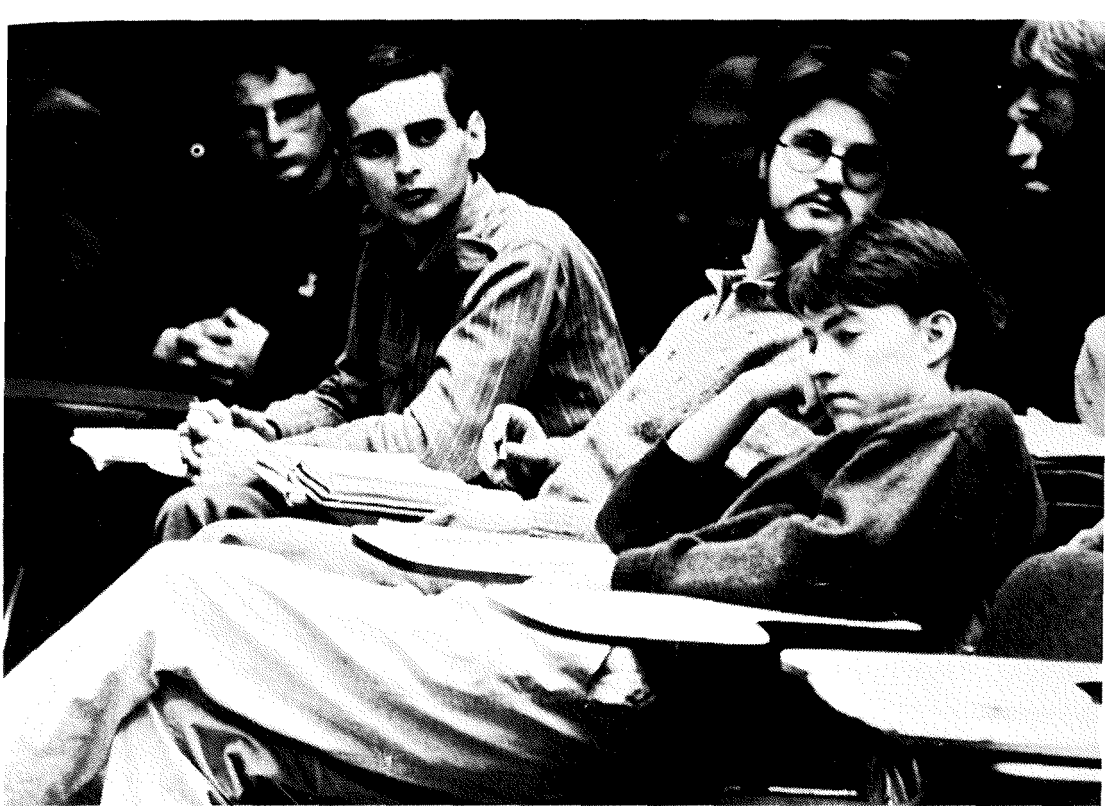

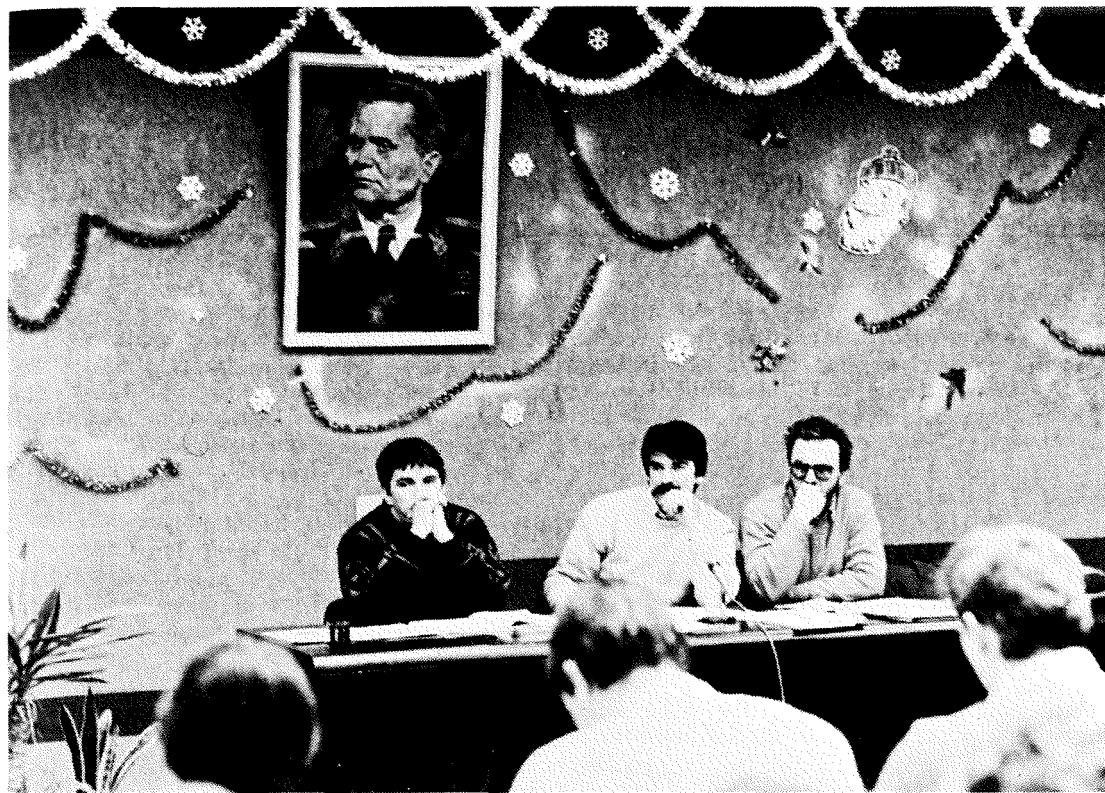
SOMRAK ŠTAFETE

UREDNIŠTVU KATEDRE

KAZ
SVINČENI Č

DR. DUŠAN BIBER

Slovenija med drugo svetovno vojno v britanskih virih

Že pred nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941 so različne britanske službe, med njimi Uprava za posebne operacije SOE (Special Operations Executive), načrtovale razne dejavnosti ob morebitni sovražni zasedbi Jugoslavije. Med temi vsekakor ni bila na zadnjem mestu obveščevalna dejavnost. Od šestih britanskih tajnih radijskih postaj so bile vse odkrite, uničene ali zaplenjene – razen ene v Sloveniji, ki je delovala že pred nemškim napadom. Prek te radijske zveze so desničarski krogi v Sloveniji vzdrževali zvezo z Britanci, toda v svojih informacijah so bili zelo pristranski. To je moč sklepati po komentarjih v britanskem zunanjem ministrstvu; drugače se, že leta 1942, DH 134 ali William Deakin v imenu SOE ne bi dogovarjal s »C«, to je z vodjo tajne britanske obveščevalne službe. Ta služba naj bi jim dala varne naslove v Ljubljani in drugod po Sloveniji. Tako naj bi se SOE skušala povezati tudi s partizani in Osvobodilno fronto. Prvi dve leti je podpredsednik begunske kraljevske vlade v Londonu dr. Miha Krek s podatki naravnost zasipal britansko zunanje ministrstvo pa tudi druge britanske ustanove in službe. Pošiljal je poročila o tem, kar so mu poročali somišljeniki v Ljubljani prek raznih zvez, tudi prek Švice in Vatikana. Šele v začetku 1943 je sekcija SOE v Kairu dobila prek brigadirja Kebla na vpogled strogo zaupna nemška sporočila, ki so jih Britanci prestregli in razvozljali s posebnim strojem za šifriranje in dešifriranje, imenovanim Enigma. Te informacije so imenovali Ultra ali ultra secret. To je pomenilo več kot »strogo zaupno«.

Slednjič so Britanci tudi uradno navezali stike z narodnoosvobodilnim gibanjem. V vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije so v noči od 27. na 28. maj 1943 poslali izvidniško misijo Typical, ki sta jo vodila kapetan William Deakin in Bill Stuart. Dne 17. septembra 1943 je prispel novi poveljnik misije brigadir Fitzroy Maclean. V Slovenijo je poleti 1943 prispel kanadski major William Jones, legendarna osebnost. Hudo se je zameril jugoslovanski begunski vladi in slovenskim klerikalcem, ker je pozval belogardiste, naj nehajo bratomorni boj in se pridružijo partizanom.

Zavezniška misija pri glavnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije je dobila šifro Flotsam (odvrženi tovor, splav), misija na Štajerskem Cuckold (kukavica), na Primorskem pa Crayon (barvasta kreda ali svinčnik). Z nalogo navezati stike z Avstrijo, Češkoslovaško in Poljsko je prišla k nam tudi posebna misija Clowder. Njena poročila so še pod ključem. Ohranjene in dostopne depeše misij so na razpolago – z nekaj izjemami – raziskovalcem v vojnem ministrstvu WO 202, misije 37. Prenekatero poročilo o Sloveniji je doseglo glavni štab zavezniških sil na Sredozemlju (Allied Forces Headquarters – WO 204), direktorat vojaške obveščevalne službe (WO 208) in zunanje ministrstvo (FO 371) ter britansko veleposlaništvo pri kraljevski begunski vladi (FO 536).

Raziskovalec se le težko znajde v kratkih dnevnih depešah posameznih misij, ki so bile strogo operativnega značaja, polne nerazumljivih kratic, lapidarnih stavkov, razumljivih le posvečenim. Zato pa so toliko bolj zanimiva zbirna poročila posameznih zavezniških oficirjev, ki so z budnim očesom spremljali tako politično kot vojaško dogajanje v Sloveniji.

Revija Borec je objavila že več takih poročil, na primer podpolkovnika Petra Wilkinsona, majorja F. Lindsaya, spomenico o slovenskih etničnih mejah z mnenji oficirjev, kot so Wilkinson, major Charles Villiers in Hedley Vincent, nekaj odlomkov o Sloveniji pa je bilo tudi v novih britanskih vojaških dokumentih o Titu.

To pot objavlja Borec tajno poročilo, ki so ga pripravili predvsem na podlagi poročil majorja McNeffa o dogajanjih na Štajerskem. To območje je bilo takrat za zaveznike še posebej pomembno. Poročilo sem odkril pri pregledovanju delov arhiva glavnega štaba zavezniških sil na Sredozemlju (WO 204/7311), str. 109–125. Prof. dr. Tone Ferenc, naš najboljši poznavalec virov in zgodovine narodnoosvobodilnega boja in revolucije v Sloveniji, se je potrudil in s svojimi pripombami pojasnil nekatere zaplete in netočnosti. Prihranil je delo zgodovinarjem, ki bodo kdaj pozneje uporabljali ta vir.

[S. V. MCNEFF] TAJNO

YO/4979
13. 9. 44.

Poročilo o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju velikega Reicha

Pregled vsebine:

1. VIR
2. GEOGRAFSKE RAZMERE
3. ZGODOVINSKE RAZMERE
 - (a) Rezultati nemške zasedbe.
 - (b) Rezultati partizanskega prodiranja.
4. SEDANJI VOJAŠKI POLOŽAJ
 - (a) Nemške sile.
 - (b) Partizanske sile.
 - (c) Novejše dogajanje.
5. SEDANJI POLITIČNI POLOŽAJ
 - (a) Nemška politika in propaganda.
 - (b) Partizanska politika in propaganda.
 - (c) Razpoloženje ljudi do jugoslovanske monarhije.

DODATEK

- »A« – Partizanski borbeni razpored v IV. coni.
 - »B« – Partizanske policijske in varnostne metode v IV. coni.
 - »C« – Partizanske osebnosti.
 - »D« – Ruska misija pri štabu IV. cone.
 - »E« – Prodiranje v Avstrijo s strani jugoslovanskih partizanov.
 - »F« – Življenjske razmere na območju IV. cone.
-

1. VIR

To poročilo temelji na podatkih iz prve roke, ki jih je zbral britanski častnik¹ med svojim trimesečnim bivanjem (od maja do julija) na območju IV. partizanske cone slo-

venskega poveljstva, kot tudi na informacijah, ki jih je dobil v stikih s krajevnim prebivalstvom, v pogovorih s partizanskimi častniki itd.

Vmes so deloma tudi informacije, ki so jih z bojišča že prej sporočili in jih je zato treba šteti kot splošno oceno, ne pa kot potrditev prejšnjih poročil.

2. GEOGRAFSKE RAZMERE

Ozemlje, ki ga nadzira partizanska IV. cona ali si prizadeva vanj prodreti, razmejujejo v glavnem na jugu nemške obmejne predstraže južno od Save. Na vzhodu poteka meja vzhodno od železniške proge Zidani most–Maribor. Na severu sega do stare avstrijske meje, vendar pa skušajo partizani v severozahodnem kotu razširiti svoj vpliv naprej v smeri Drave. Na zahodu omejuje ozemlje stara italijansko-jugoslovanska meja, ki je hkrati meja za partizanski IX. korpus v Julijski krajini.² Malone vse to območje sestavlja ozemlje, ki je pripadalo predvojni Jugoslaviji (namreč deli Spodnje Štajerske, Koroške in Gorenjske) in ki so ga po letu 1941 vključili v nemški Reich.³

Nemajhno zmešnjavo povzroča dejstvo, da ima večina krajev na tem območju različna imena v slovenščini, nemščini in italijanščini. V tem poročilu so tam, kjer obstajajo, navedena angleška imena območij, z dodanim najbolj običajnim nazivom v oklepaju, kjer je to potrebno. Kraji so navedeni z najbolj običajnim imenom v angleški pisavi.

3. ZGODOVINSKE RAZMERE

(a) Rezultati nemške zasedbe

Obravnavano območje so upravno vključili v Reich v vseh pogledih (to je glede carine, poštne službe, racioniranja, možnosti potovanj itd.). Na začetku, ko so ga Nemci zasedli, je bil verjetno le majhen del prebivalstva protinemški. Sorazmerno visoke plače, ki so jih izplačali vojnim delavcem, so sprva prispevale k temu, da so na splošno prijateljsko sprejeli novi režim.⁴ Deportacija sovražnih elementov iz vrst mestne inteligence in manjšega dela krajevnih kmetov je bila nato naravnana k spodbujanju politike asimilacije v nacistični Reich. Do pojava množične deportacije je prišlo v Brežicah, kjer so preselili celotno slovensko prebivalstvo. Spodbujali so k na-

seljevanju avstrijske naciste in državni urad je prevzel zaplenjeno imetje v korist nacistov na fronti.⁵ Nemci so ustanovili teritorialne obrambne sile, Wehrmannschaft, za lokalno zaščito proti delovanju partizanov.⁶ Obstaja tudi »Heimabund«, s ciljem, da spodbuja germanizacijo in nacifikacijo tega območja.⁷ Propaganda je še zlasti aktivna med mlajšimi ljudmi, vključenimi v nacistične mladinske organizacije. Na splošno so ta proces uspešno izvajali po mestih in vaseh, vendar pa najbrž manj uspešno v gorskih vaseh, kjer je manj šol.

Mogoče je dobiti vse nemške nadomestne izdelke, od katerih je večina presenetljivo dobrih. Med njimi je nadomestna kava, ki je sicer dobra pijača, vendar pa ni kava, nato čaj, ki ga ni mogoče piti, pa krema za čevlje, milo, pralni prašek in druge stvari. Nemške marke so seveda edino plačilno sredstvo.

Partizani neradi priznavajo, da drže Nemci tako trdno v rokah to ozemlje. Zelo občutljivi so glede tega, da so vključeni v Reich, in glede nemškega vpliva med ljudmi za časa treh zasedbenih let.

(b) Rezultati partizanskega prodiranja

Partizanska vojska je prvič prodrla od zunaj na to ozemlje v zelo majhnem obsegu enkrat leta 1942, ko je častnik po imenu Šercer vkorakal iz Julijske krajine s svojim »bataljonom«.⁸ Nekoliko pozneje je ta narasel do moči brigade in ustvaril še drugo brigado, ki so ji določili območje Pohorja in ji je poveljeval Tomšič, pred tem Šercerjev komisar.⁹ Ko smo o njej nazadnje slišali, je bila ta brigada še zmerom razmeščena pri Pohorju, svojem prvotnem bivališču, sestavljalo pa jo je samo kakih 240 mož. Šercerjeva brigada je zdaj ponavadi razmeščena na moravškem območju.

Vse do nekako decembra lani (kot se domneva), sta bili ti dve brigadi sami,¹⁰ nato pa je prešla Savo 14. divizija s silami, ki so po trditvah partizanov šteje kakih 1900 mož. Izboriti si je morala pot na sever in ko se je uvrstila na Pohorju, je bila njena moč skržena na 1500 mož.¹¹

Ko je 14. divizija zavzela Pohorje, je Tomšičeva brigada ostala v bližini, a ker je morala zagotoviti zaščitni »bataljon« kakih 50 ali 60 mož za potujoči štab IV. cone in ker je ustanovila novi odred 150 mož, ki se je za stalno utrdil na Pohorju,¹² se je njena lastna moč zmanjšala na približno 240 mož. Ta no-

vi odred so ustanovili predvsem z namenom, da bi zagotavljal stalno stražo za mesta, kjer jim mečemo iz letal, v pohorskem pogorju.

Obstaja pa še drugi odred, Kamniško-zasavski, nekoliko severneje od Save, blizu drugih terenov za letalske pošiljke, koder partizani prehajajo čez Savo. Moč tega odreda je kakih 150 mož.

Junija letos je prišlo do reorganizacije na koroškem območju, ko so Zahodnokoroški odred kakih 130 mož ločili od poveljstva 9. korpusa in ga podredili poveljstvu IV. cone. Pod slednjim nadzorstvom je že bil Vzhodnokoroški odred 250 mož in oba odreda skupne moči 380 mož so podredili novemu koroškemu štabu, ki je odgovoren IV. coni.¹³

60 preizkušenih mož iz 9. korpusa so priključili 130 možem Zahodnokoroškega odreda pod novim poveljstvom.

Marca in aprila je 15 mož Zahodnokoroškega odreda prešlo čez Dravo in so verjetno še zmerom na severnem bregu, kjer jih zasledujejo nemške oblasti.¹⁴

Neodvisno od teh 15 mož je junija prešlo čez reko tudi 15 mož Vzhodnokoroškega odreda, vendar ni na voljo nobene informacije o njihovem napredovanju.¹⁵

Partizani poskušajo ustvariti na avstrijskem ozemlju severno od Drave mostišča, ker trdijo, da bi morala biti določena območja njihova, vključno z Beljakom in Celovcem, češ da je prebivalstvo v deželi zvečine slovensko, v mestih pa v dobršni meri slovensko.

Odkar so prodrli na to ozemlje, so se lahko partizani obdržali samo v poraščenih gorah, pri čemer so morali odbijati nenehne napade in se malone vsak dan premikati. Nenehno so na preži pred iznenadnimi alarmi in poredko se lahko slečejo ali sezujejo, ponoči ali podnevi. Največ časa prebijejo brez zavetja v zelo vlažnem podnebju in v gorah, visokih nad pet tisoč čevljev. Štabno osebje IV. cone se od nekdaj stalno premika in razmere za bojevanje in življenje so podobne tistim v začetnih dnevih partizanskega gibanja drugod po deželi.

4. SEDANJI VOJAŠKI POLOŽAJ

(a) Nemške sile

Naslednje številke, ki so jih junija posredovali partizanski viri, zajemajo osem od

desetih okrožij, na katera je razdeljena IV. cona (okrožji, ki nista vključeni, sta a) HA-LOZE-PTUJ-ORMOŽ in b) PREKMURJE).

Nemška vojska	19.400
Nemška zasedbena policija	7.470
Gestapo	440
Wehrmannschaft	2.890
Mirnodobna žandarmerija	2.060
Graničarji	900
Bela garda	170
Nedoločeno	2.490
Skupno:	35.820

(Opomba:

Ni jasno, kako so belogardistične enote zašle na zgornji seznam, ker s tem imenom po navadi označujejo kvizlinške sile, ki jih ni na tem območju, ker je to ozemlje Reicha).¹⁶

Dne 19. junija so poleg vpoklica letnikov od 1900 do 1913 mobilizirali tudi celotne sile Wehrmannschafta.¹⁷ Ta ukrep je očitno v odgovor na prvo pomembno železniško sabotažo, ki so jo izpeljali partizani IV. cone.¹⁸ Za Nemce je Wehrmannschaft vreden v toliko, ker njegovi člani dobro poznajo svoje lokalno območje. Njegova borbena vrednost pa ni zelo visoka.

Nemci lahko tudi – in to včasih storijo – v kratkem roku in zelo naglo pripeljejo po cesti iz Maribora in južne Avstrije esesovske in druge sile.

Običajna nemška metoda ohranjanja nadzorstva nad poglavitnimi povezovalnimi cestami in dolinami nasploh je s pomočjo patrolj, sestavljenih iz pehote na tovornjakih in v oklepni vozilih. Te patrolje segajo v gorovje tako daleč, kot to dovoljujejo ceste oziroma tovornjaki. V posebnih operacijah proti partizanom pripeljejo enote v tovornjakih do najbližjih dostopnih točk, potem pa jih peš pošljejo v napad po vzpetinah. Včasih uporabijo lahke tanke, medtem ko so oklepna vozila zmerom navzoča, da odbijajo partizanske napade.

Pred nekaj meseci so Nemci ob nekaterih priložnostih začeli uporabljati na Spodnjem Štajerskem partizanske metode in čeprav so bili njihovi začetni poskusi nekoliko amaterski, so bili partizani zelo zaskrbljeni, ker so jih v gorah zalezovale manjše skupine Nemcev, namesto da bi jim bili za tarčo na cestah v svojih oklepni vozilih. Ko so partizani zavzeli Stično, južno

od Save, so Nemci ostali v bližnjih gričih in dali izkusiti partizanom nelahko življenje garnizije, ki so jo obkolili gverilci.¹⁹

(b) Partizanske sile

Po dostopnih ocenah partizanske moči na tem območju naj bi njihove sile ne štejele več kot 4.000 mož (podroben pregled v dodatku »A«). Vsakršno ocenjevanje njihove vojaške teže mora izhajati iz razumevanja partizanskih metod in gverilskega načina vojskovanja nasploh.

Kot je bilo pred tem omenjeno v 3. (b) odstavku, so bile razmere vse do danes zelo hude. Ranjenim je bilo zelo težko in kot domnevajo, so partizani, ki jih ujamejo, ustreljeni. Nemogoče je evakuirati ujetnike in ranjence, saj bi potovanje do Save trajalo dneve in mesece, poleg tega pa je pas reke, ki povezuje ozemlje Reicha z osvobojenim delom Slovenije, zelo tenak. Nemogoče se je izogniti tesnim stikom z Nemci in često se pripeti, da pride med pohodom do zased.

Partizansko vrhovno poveljstvo je zadnji čas namenilo posebno pozornost vprašanju ustvarjanja visoko izurjene borbene sile v svoji IV. coni. Zamenjali so celotno osebje štaba IV. cone.²⁰ Lahko bi se ustvarjal vtis, kot da so partizanski častniki v določenih pogledih šibki, vendar pa bi bilo takšno sklepanje površno, saj bi izhajalo iz zgrešenega ocenjevanja zmožnosti slovenskega vojaka, ki se med pohodom ne zna pokoravati ukazom odločno in natančno ali pa ohranjati razdaljo in tišino, ne da bi mu to večkrat zabičali.

Druga stvar, ki ne ustvarja dobrega vtisa, je ta, da se partizani ne znajo prav obnašati, ko se nad njimi najdejo izvidniška letala ali bombniki. Ne znajo biti tiho pod drevesi, svetleče predmete puščajo nepokrite in s strojnicami streljajo na letala, s čimer izdajajo svoje položaje, ne da bi karkoli pridobili. Vendar pa je bilo le malo partizanov kadarkoli v letalu in nobeden ni imel sodobnega vojaškega urjenja. Trenutno pošiljajo v IV. cono same najboljše častnike. Štejejo si v čast, da so tam. Uspehe partizanov v IV. coni je treba ocenjevati glede na dejstvo, da so izgube, ki jih v bitki zadajajo Nemcem, zmerom nekajkrat višje od tistih, ki jih utrpel njihovi možje.

Vse do nedavna so propadli vsi poskusi, da bi v gozdovih ustanovili na pol stalne štabe, zaradi učinkovitosti sovražnikovih

ovaduhov in patrolj in zaradi težav pri oskrbovanju. Štab IV. cone se je moral seliti bolj pogosto kot borbene enote, ker je premajhen, da bi se sam branil, poleg tega pa je moral nadzorovati široko območje, da bi lahko ohranjal stike z različnimi enotami pod svojim poveljstvom. Njegove zveze so bile nenehno pretrgane in celo pomembnim partizanskim častnikom in komisarjem ni bilo mogoče brez težav odkriti, kje se trenutno nahaja. Od konca julija so se razmere spremenile z osvoboditvijo manjšega območja severozahodno od CELJA (podrobneje v 4. (c) odstavku spodaj).²¹ To osvobojeno območje je za obrambo dobro izbrano, ker ga nemške sile lahko dosežejo, poleg operacij širokega obsega prek gora, le skozi ozke soteske. Za povrh so partizani dodatno zavarovali svoje položaje tako, da so uničili nekaj mostov, prek katerih je bilo moč doseči to območje. Poglavitna težava je v oskrbovanju. Partizani so bili od nekdaj na tesnem in nikoli se niso bili zmožni oskrbeti z ničemer, kar zadeva oblačila, opremo ali orožje, saj ni mogoče dobiti prek Save nobene pošiljke v večjem obsegu. Dokler jim nismo začeli metati iz letal,²² so bili v celoti odvisni od zaplenjenega blaga. Partizani izdajajo potrdila za hrano, ki jo rekvirirajo od kmetov, drugo hrano pa si zagotovijo z napadi na manjše vasi v dolinah. Tudi tam izdajajo potrdila za vse, kar poberejo iz trgovin. Ko bi lahko v večjem obsegu odrgli orožje in ko bi lahko uporabili pristajališče (ki ga je predlagal predstavnik britanske vojaške misije), bi lahko dosegli nagli napredek. Junija so partizani obljubili, da bi lahko v IV. coni zbrali 20.000 novih mož, če bi zavezniki lahko poslali orožje, in čeprav se zdi ta številka visoka, so pri tem vztrajali. Rekli so, da vse doslej niso mogli nikoli spodbujati k večjemu novačenju, ker bi morali vse nove ljudi poslati na jug, potovanja pa je bilo težavno.

Pot za oskrbovanje po kopnem teče z osvobojenega ozemlja, kjer je slovensko poveljstvo,²³ na sever in prečka Savo vzhodno od LJUBLJANE, kjer nato doseže KAMNIŠKO ZASAVSKI odred. Vz dolž bregov Save, ki je nekaj ur hoda severno od meje, sta dve cesti in dvotirna železnica. Reka je deroča in za njen prehod uporabljajo čolne, v katere gre približno po pol ducata moč. Po uporabi te čolne spvaljajo v podzemeljska skriivališča. Prehode v dolini Save in po njenih povezovalnih poteh op-

ravljajo ponoči, pri čemer ni mogoče prepe-
ljati nobenih težkih tovorov.

Partizani na mestu prehoda niso nikoli
presekali ali poškodovali železnice. Niso že-
leli pritegniti pozornosti Nemcev, da bi ti
povečali svoje patrulje in postojanke. Za
potovanje od slovenskega glavnega štaba
do KAMNIŠKO ZASAVSKEGA ODRE-
DA je po navadi treba približno dva dni ho-
da. Sama meja ni velika ovira, čeprav jo ob-
časno na novo zaminirajo, vendar pa parti-
zani kmalu najdejo poti čez in zmerom ve-
do, kje so tam razmeščene nemške postoj-
anke. Na največjo nevarnost naletijo ob
prehodu čez reko in tik preden se ji pribli-
žajo.

Z dodatnimi pošilkami, ki bi jim sledile
okrepitev sil s pomočjo novačenja, bi se
verjetno težave s komunikacijami občutno
popravile. Trenutno je položaj pogosto tak,
da drže partizani bližnje gorske hrbte, ne
morejo pa prečkati vmes ležeče doline. Po-
gosto prihaja do precejšnjih kasnitev pri po-
tovanjih z ene do druge točke na območju,
zaradi nemških blokad in obkolitev. Tako je
na primer potreben teden ali več, da bi pri-
šli z območja osvobodene doline do Pohorja
in v preteklosti so celo partizansko kurirsko
službo pogosto prekinili. Partizani so zapro-
sili – in verjetno dobili – za radijske prejem-
nike, s katerimi bi lahko vzpostavili notra-
njo mrežo, ki bi povezala vse njihove štabe
in brigade na območju. Prav tako so zapro-
sili za signalne naprave, s katerimi bi si da-
jali znake z gore na goro. Obstoječi kurirski
sistem je zanesljiv, vendar tvegan in često
kasni. Poleg obstoječih kurirjev uporabljajo
tudi prijateljske zveze. Partizani se med os-
krbovalnimi napadi izogibajo obiskom v
najbolj prijateljskih domovih, ker so ti pre-
več koristni kot kurirske in »konspirativne«
postojanke, da bi jih po nepotrebnem kom-
promitirali.

Med ocenjevanjem moči partizanskih sil
v IV. coni je treba opomniti, da je tukaj ve-
likost divizij, brigad, bataljonov in čet celo
še manjša kot na drugih partizanskih ob-
močjih in da jih vsekakor ni mogoče enako
obravnavati kot britanske enote s podobni-
mi nazivi.²⁴

(c) Novejše dogajanje

V začetku avgusta so partizani sprožili
ofenzivo proti nemškim posadkam v soraz-
merno lahko branljivih dolinah Savinje in

Drete. Na to so se pripravljali že nekaj časa,
vendar so akcijo odložili zaradi izkušenj v
preteklosti, ko so Nemci nemudoma pripe-
ljali velike količine sil na sleherno območje,
na katerem so se skušali utrditi partizani.

Ne samo, da so prvi napadi avgusta na
posadke tega območja uspeli, ampak so
Nemci umaknili tudi druge posadke, ki niso
bile napadene. Potem so nekaj dni pozneje,
v skladu z informacijo, dobljeno od parti-
zanskega častnika za zvezo, sprožili na-
sprotni napad z nad 3000 možmi, vendar pa
je bil ta v večini točk odbit in partizani so še
naprej obdržali območja, ki so spodaj našte-
ta. Konec avgusta so jih očitno še vedno dr-
žali in obveščevalcu, ki se je pravkar vrnil
s tega okrožja, je neki vaščan povedal, da so
Nemci med odhajanjem povedali, da se ne
bodo vrnili, ker jih v tem času čakajo bolj
pomembne stvari. Med evakuacijo niso za-
žgali nobenih hiš.

Vasi, ki jih drže partizani v času najno-
vejšega poročila, so naslednje (zemljevid
Jugoslavije 1 : 100.000):

Solčava (list 11, 530590)

Luče (list 11, 570520)

Ljubno (list 11, 630502)

in pa ozemlje med temi vasm.

Partizani so držali – ni pa jasno, če še
zmerom držijo – tudi nadaljevanje doline
Savinje navzdol do kraja, kjer se stika z do-
lino Drete. Vsekakor pa so konec avgusta
še imeli pod nadzorstvom vsaj naslednja
dva kraja (in območje med njima) v dolini
Drete:

Gornji grad (list 11, 620410)

Nova Štifta (list 11, 560425).

Vsi zgoraj omenjeni kraji so v obeh do-
linah, ki se stikata na njunem vzhodnem
koncu v obliki nepravilne črke V. Ni znano,
ali partizani še obvladujejo sotočje rek, ki
povezuje obe dolini. Čez griče pelje komu-
nikacijska pot.²⁵

Vir nima na voljo dovolj informacij o
nemških silah na tem območju, toda julija
so bile nemške enote neznane moči v
Šmartnem (list 12, 680440).

Partizani so bili 21. julija obveščeni od
nekega vira, ki ga niso imenovali, a za kate-
rega so rekli, da mu kaže zaupati, da name-
ravajo Nemci zapustiti železnice na Spod-
njem Štajerskem zaradi nenehnih prekinitev
s strani partizanov in evakuirati svoje
sile iz Italije po cesti Ljubljana–Celje–Mari-
bor. Poročilo je dodajalo, da bodo Nemci

skušali pregnati partizane stran z območij vzdolž teh cest.²⁶

Kot poročajo, so partizani uničili nekaj mostov, da bi okrepili svoje nadzorstvo nad območjem in nastanili štab IV. cone v dolini Savinje. Po vsej verjetnosti bo štab zunaj vasi, na griču, da bi bil v primeru potrebe umik lažji.²⁷

Pripomnimo naj, da partizani kažejo čedalje več pripravljenosti na to, da izpustijo ali zamenjajo ujetnike, v primeru, ko ne gre za Nemce, pa za to, da jih pridobijo v svoje vrste.

5. SEDANJI POLITIČNI POLOŽAJ

(a) Nemška politika in propaganda

Nemci očitno menijo, da imajo prav toliko pravice do tega ozemlja, ki so si ga bili priključili leta 1941, kot pa na primer do Sudetov. Ljudem pripovedujejo, da so v resnici Nemci, ki so se zdaj vrnili v svojo staro domovino in se morajo ponovno naučiti svojega lastnega jezika. Vse stare časopise v slovenskem jeziku še naprej izdajajo, toda pod vsemi slikami so napisi v nemščini, namesto v slovenščini, vsi oglasi in obvestila so v nemščini, ena stran besedila je v nemščini in vsak dan priobčijo nemško lekcijo.²⁸

Na zidovih vseh hiš je oglas »Rat und Hilfe«, ki daje naslov lokalnega funkcionarja Heimatbunda, pripravljene nuditi pomoč in dati nasvet, ter naslov okrožnega vodje²⁹ – kot tudi ime, starost, spol in zaposlitev vsakogar, ki živi v hiši. Ta oglas mora biti ugledno izobešen.³⁰ Videti je nemške koledarje, propagando, fotografije fantov v nemških vojaških uniformah in zemljevide, ki kažejo novo obličje Evrope, v skladu z nemškimi težnjami.

Vseeno pa moč partizanskega gibanja narašča, navzlic precejšnji nemški propagandi, ki opisuje partizane kot morilce, roparske bandite, bedno oblečene in opremljene. Četudi so po mestih čedalje bolj obveščeni o partizanskem dobrem obnašanju, pa same partizane še zmerom preseneča uspeh nemške propagande in pa veliko neznanje mnogih ljudi, ki nimajo dostopa do informacij o svetovnih zadevah. Nemci seveda nikoli ne priznajo, da je znotraj Reicha partizanska vojska, in ob vsakem omenjanju tega, da so zdaj pri njej britanski ali

ameriški častniki, izjavljajo, da nekateri banditi nosijo uniforme pobeglih ujetnikov, ki so jih umorili, ali pa navajajo kakšno drugo podobno zgodbo. Trdijo, da so radijske oddaje v katerem koli jeziku v korist partizanov ponarejene; da nobena ne prihaja iz Londona in da imajo partizani postajo v gorovju Jugoslavije, na kateri posnemajo glas Churchilla in drugih ljudi.

Ljudje ne smejo nikoli pozabiti tega, da je nemška meja južno od Save, da ni med njimi in Berlinom nobene meje in da so del velike nemške družine. Toda v gore se je prikradel bolj neizprosni duh. Često smo se zatekli na gorsko kmetijo, kjer so bili po zidovih napisi, ki so grozili s smrtjo vsakemu kmetu, ki bi pomagal »banditom« in ne obvestil policije o njihovi navzočnosti v gorah. Kmet, za katerega odkrijejo, da je pomagal partizanom, se brani tako, da je moral pustiti pred oboroženimi možmi, in Nemci razkrivajo, koliko jim je do njihovega prestiža, s tem ko plačujejo trgovcem tisto, kar so jih »oropali«, pri plačevanju pa se ravna po »banditskih« potrdilih.

Treba je upoštevati, da bi se celo v primeru premirja med Nemci in zavezniki vojskovanje na tem območju ne končalo takoj. To je zato, ker obravnavajo Nemci partizane v novem Reichu zgolj kot bandite in ker morajo partizani poravnovati račune s Slovenci, ki so se borili proti njim v Wehrmannschaftu ter sodelovali na druge načine z Nemci. Pa tudi esesovci se kaj lahko tu ne bi predali, ampak bi lahko še nadaljevali z obsežnim uničevanjem tovarn itd., poleg tega pa bi se lahko zatekli h gverilskemu vojskovanju, zdaj ko so se prepričali, kako učinkovito je.

(b) Partizanska politika in propaganda

V naravi partizanskih metod je, da je njihovo prodiranje politično-vojaški proces. Zato je samo teoretično mogoče ločevati partizanske vojaške operacije od njihove politične dejavnosti in naslednje pripombe je treba ocenjevati v tej luči.

Komunistični element je dejanska gonilna sila v OF (običajni naziv za »Osvoobodilno fronto«, ime, s katerim partizani označujejo politični vidik svojih operacij). Večina resnih mladih borcev slejkoprej prizna, da so komunisti; skoro vsi med njimi pripadajo izobraženim ali »študentskim« slojem.

Na vsaki poveljniški stopnji je [politični] komisar, s činom in položajem, ki ustreza vojaškemu častniku. Kolikor je to mogel preveriti vir, so vsi komisarji do ravni bataljona komunisti. Na terenu so nam povedali, da komisarji morajo biti komunisti in vse do nedavna jih je neposredno imenovala partija.³¹ Vendar pa so dodali, da je partija nedavno opustila to nalogo in zdaj kandidate za komisarje izbirajo starejši komisarji in jih pošiljajo v posebno šolo. Komisarji različnih enot imajo vsak dan politično uro, ko svojim vojakom govorijo o vzrokih vojne in o prihodnosti njihove dežele in sveta.

Komunistična partija se zdaj očitno največ usmerja v propagandno dejavnost in zvečine nalaga dekletom in ženskem, da vzpostavljajo zvezo z vami in mesti v IV. coni, ki jih drže Nemci.

Zelo velike pošiljke literature, ki jo tiskajo partizani in zavezniki, dobijo tedaj, ko pridejo konvoji z osvobojenega ozemlja čez Savo v IV. cono. Ob neki priložnosti jih je bilo videti, kako so jih ponoči prinesli v neko kočico. Ta kočica je bila na griču nedaleč od severnega brega Save in kakih ducat ljudi v civilnih oblekah je že čakalo, da odnesejo svoj delež na določeno območje. Očitno je zadeva dobro organizirana in v kratkem času je vsa literatura izginila iz kočice, ker so jo odnesli stran v različne smeri.

Ko so nekoč Nemci zapustili dolino, da bi napadli hrib, so [partizani] zavezniškim častnikom dovolili, da skupaj s partizani ponoči korakajo skozi nekaj vasi. Videli so, kako propagandno osebje odstranjuje vse Hitlerjeve slike, nacistične nazive mesta, propagando in objave iz uradnih zasteklenih ohišij pred vaškimi administrativnimi uradi³² in jih nadomešča s partizansko in zavezniško propagando, vključno s slikami Churchilla, Roosevelta in Stalina. Partizani so rekli, da to zelo pogosto počno z namenom, da bi prepričali prebivalstvo o tem, da so zavezniki na njihovi strani.

Ko je partizanski prodor na Spodnje Štajersko napredoval, so mnoge nacistične šole in klubi začeli izginjati, ker so bile pač manjše vasi blizu gora tarča partizanskih napadov in niso bile varne za nacistične učitelje in propagandiste.

Najbolj pogosto je koristen, gostoljuben in najbolj bogat kmet, ki ga srečamo, krajevni vodja Heimatbunda, so pa tudi kmetje, ki so neprijazni in mrki, ko se partizani pojavijo v njihovih hišah.

Mnogi kmetje imajo sinove, ki so jih vpoklicali v nemško vojsko, in mnogi imajo sinove, ki se jim je posrečilo med dopustom prebegniti k partizanom. V nekaterih primerih so bratje na nasprotnih straneh.

Krajevni duhovnik je ocenil, da bi zdaj prešlo k partizanom 50 odstotkov moškega prebivalstva, ko bi imeli priložnost in ko se ne bi bali maščevanja proti njihovim družinam.

Poročajo, da je zdaj v nekaterih tovarnah gibanje »počasnega dela«.

Ker je vojna zadnji čas tako pospešeno napredovala, je med nekaterimi partizani in drugimi odstranila določeno stopnjo pesimizma zastran prihodnosti Spodnje Štajerske v naslednjih nekaj mesecih. Menili so, da bi bilo zaradi tega, ker bi se prek tega ozemlja utegnili Nemci umikati iz Severne Italije, partizansko delovanje verjetno omejeno, namesto da bi poraslo.

(c) Razporeženje ljudi do jugoslovanske monarhije

Zanesljiv nepartizanski vir je povedal, da kralj in premier³³ nista priljubljena med krajevnim prebivalstvom. Kar zadeva kralja, je neki dobro poznani Slovenec, za katerega je znano, da je v preteklosti poznal kralja in da za gotovo ni komunistično naravnani, strogo zaupno povedal, da si po njegovem kralj ne zasluži tega, da bi se po vojni vrnil na prestol. Rekel je, da je najhujša in najbolj krvava stvar, ki se zdaj dogaja v Jugoslaviji, državljanska vojna, in daje za to v celoti kriv kralj. Ko bi bil javno zavzel stališče, bi ne prišlo do razdora v lojalnosti. Ne štejejo kot zadosten izgovor to, da je kralj mlad in da so mu verjetno narobe svetovali. Isti vir je izjavil, da bi moral biti kralj kot mlad človek z vojaško šolo z vojsko v Jugoslaviji. Njegova poroka v Londonu v času, ko so 14-letni fantje in 15-letna dekleta korakali in se bojevali, je napravila zelo slab vtis med njegovimi bivšimi prijatelji.³⁴

Skupni proglas novega jugoslovanskega premiera in Tita³⁵ so vidno objavili in upati je, da bo njegov učinek ta, da bodo mejni primeri prestopili k partizanom. Vendar pa bodo za mnoge stare partizane bivši kolaboracionisti, ki so na slabem glasu, nesprejemljivi in bodo menili, da se nimajo pravice okoristiti s partizanskim uspehom.

DODATEK »A«

PARTIZANSKI BORBENI RAZPORED
V IV. CONI

Naslednji pregled daje v grobem partizanski borbeni razpored na območju. Informacija o tem ni bila dobljena uradno, ampak temelji na občasnih pogovorih, opravljenih od konca marca do sredine julija letos. Glede na dejavnost v avgustu, ko je nastalo v IV. coni prvo osvobojeno ozemlje, je nedvomno prišlo nedavno v razporeditvi do sprememb.

IV. cona

VOJAŠKA ENOTA
OPOMBE

Približna moč

14. divizija:

Sestavljajo jo tri brigade. Ta divizija je po navadi razmeščena na pogorju Pohorje, vzdolž katerega se ves čas giblje. Njene brigade in bataljoni napadajo in uničujejo v bližnjih dolinah, v eni brigadi pa je enota za zvezo s civilisti v Mariboru. 1500 mož

Tomšičeva brigada:

Razmeščena blizu Pohorja 240 mož

Pohorski odred:

Za ta odred ni znano kakšno posebno ime. Razmeščen na Pohorju. Gl. 5. poglavje. 150 mož

Šercerjeva brigada:

V brigadi trde, da imajo še dodatnih 700 mož, ki čakajo na orožje. Brigada je razmeščena na moravškem območju (Jugoslavija 100.000, list 11, odsek 5727) 700 mož

Kamniško Zasavski odred:

Pri Moravčah. Odred pomaga pri zbiranju in razporejanju omenjenih rekrutov, za padalski teren pri Moravčah in prehode čez Savo. 150 mož

Koroški štab:³⁶

Pokriva manjše območje Koroške, vključeno v versajsko Jugoslavijo, prizadeva pa si prodreti tudi v tiste dele avstrijske Koroške, ki jih zahtevajo partizani. Vojaki so razdeljeni takole: Zahodnokoroški odred (1 bataljon) 130 mož, od katerih jih je 15 razporejenih severno od Drave, na starem avstrijskem ozemlju. 380 mož

Štab IV. cone:

Osebe sestoji iz približno ducata ljudi, vključno s častniki, komisarji, uradniki, kuharji itd., ki jih podpira »bataljon« kakih 50

do 60 mož, med nenehnim premikanjem, vsaj do konca julija. Od časa do časa si sposodi brigado za izredno zaščito med prečkanjem težavnih dolin. Marca 1944 je štab IV. cone v celoti zamenjal osebe in aprila zapustil svoje položaje na severnem bregu Save ter krenil na sever.³⁷ 70 mož

V celoti vseh sil približno: 3190 mož

(O p o m b e :

a) Izraz »možje« zajema tudi nekaj žensk. Delež žensk je večji v štabu kot v borbenih enotah, kjer jih ni veliko.

b) Pred kakim mesecem so sodili, da je na območju IV. cone približno 1000 mož brez orožja, a po tistem je bilo verjetno dosti več rekrutov.

c) Kurirji, ljudje s posebnimi nalogami v IV. coni, pa tudi manjše enote, o katerih ne vemo ničesar, bi lahko zgornje številke zvišali, toda do konca julija so zavezniški častniki lahko zaokrožili podatke na največ 4000 mož.

d) Na splošno primanjkuje na območju uniform in opreme. Precejšnje število mož je oblečenih v nemške uniforme ali v mešanice uniform in civilnih oblek, a odkar smo jim začeli metati iz letal, je mogoče videti tudi britanske vojaške uniforme. Malone vsi častniki imajo zdaj nove našivke in zvezdice za čine, kot je ukazal maršal Tito,³⁸ čeprav je sem in tja najti še stare borce, ki jim gre to počasi od rok. Na izpostavljenih območjih se manjše enote še niso pokorile Titovemu ukazu o pozdravljanju po vojaško, namesto s komunistično stisnjeno pestjo, vendar pa so v brigadah do določene mere že začeli spoštovati ta ukaz.³⁹

e) Morebitne kandidate za čin partizanskega častnika pošljejo v partizansko oficirsko šolo v Metliko,⁴⁰ kjer opravijo kratek tečaj in se nato vrnejo, da prevzamejo dolžnost kot častniki ali podčastniki, pač glede na doseženi uspeh.)

DODATEK »B«

PARTIZANSKE POLICIJSKE
IN VARNOSTNE METODE

1. Partizanska varnostna organizacija

To službo so junija 1944 preosnovali in tedaj spremenili njen naziv v Vojsko državne varnosti. Označujejo jo s kratico VDV.

Do junija 1944 so jo imenovali Varnostno obveščevalna služba in jo označevali s kratico VOS.⁴¹

VDV ali Vojska državne varnosti je tako kot njena predhodnica še zmerom pod enim poveljstvom, toda po junijski reorganizaciji so jo razdelili v dve skupini:

- a) varnost,
- b) informacije.

Za britanske in ameriške častnike pri partizanih je bil običajni kanal za poizvedbe vojaški obveščevalni častnik ali komisar in po navadi ni mogoče priti v stik s člani zgoraj omenjene službe, tako malo je o njih znanega.

VDV ima ločeni poveljstvi za Spodnjo Štajersko in Koroško. Ime koroškega poveljnika je Kosta (nedvomno partizansko ime).⁴²

Na Koroškem poveljuje obveščevalni službi človek po imenu Kolja.⁴³ Ima več pomočnikov za posebne naloge. Zmago⁴⁴ je poveljnik varnostne službe na Koroškem. Pod svojim poveljstvom ima »bataljon« 78 mož, ta pa je razdeljen v 3 »čete«.

Varnostna služba sme novačiti neodvisno od ostale vojske in čeprav njene »čete« ohranjajo skupaj in jih ne razbijajo za posebne naloge z drugimi enotami, sodelujejo v spopadih in napadih. Med njihovimi nalogami je tudi protivohunska in protisabotažna dejavnost in kot kaže, so podobne britanskim bojnim varnostnim oddelkom.

2. Partizanske varnostne metode

Kamniško zasavski odred služi za preverjanje ljudi, ki prihajajo v partizane iz jugoslovanskega dela Reicha in iz Avstrije ter Nemčije.

V odredu je vir neuradno zvedel, da partizani včasih odvzamejo civilistom osebne izkaznice in jih uporabijo za to, da v njih zamenjajo fotografije. Tako lahko partizanski ljudje za zvezo uporabijo te izkaznice, ko obiščejo prijatelje v koncentracijskih taboriščih. Žal ni bilo časa, da bi to zadevo raziskali. Med tistimi, ki pridejo na novo, so zvečine civilni rekruti, ki se pridružijo partizanom, občasno pa tudi vojaški dezertarji. Večino teh ljudi kmalu po prihodu razporedijo na različna mesta v centru in se nikoli ne srečajo z zasliševalci iz zvrst zavezniških častnikov.

V tej zvezi kaže omeniti, da imajo komisarji katerega koli partizanskega štaba ali

enote, poleg tega, da skrbе za počutje vojakov, da se ukvarjajo s civilisti in rekvirirajo hrano itd., opravka tudi z ljudmi, ki prihajajo z nemških območij, in da izročajo sumljive ljudi varnostni službi.

DODATEK »C«

PARTIZANSKE OSEBNOSTI

Osebnosti na območju

IV. coni je do srede julija poveljeval črnogorski major, čigar ime je fonetično zvenelo kot »Mile« (tako kot mnogi drugi partizani je verjetno uporabljal ilegalno ime, da bi obvaroval člane svoje družine pred maščevanjem). Svojčas je bil poročnik v stari jugoslovanski vojski. Junija je bil ranjen v nogo. Pozneje so ga povišali v podpolkovnika in nekje sredi julija, ko je že lahko potoval, čeprav nekoliko s težavo, si je utrl pot do slovenskega glavnega štaba, kjer je počival, preden je prevzel poveljstvo drugje.⁴⁵ Potem ko je bil ranjen, je bil namestnik drugi major s partizanskim imenom »Marok«,⁴⁶ ki je v resnici zelo dober vojak. Maroka so tudi povišali v podpolkovnika in naj bi prevzel drugo poveljstvo. Je poklicni najemni vojak in je tri leta služil v tujski legiji. Govori seveda francosko in je veliko potoval po Daljnem vzhodu. Kot vse kaže, se je hotel pridružiti mednarodnim brigadam v Španiji, vendar pa ni mogel priti tja. Marok je na tujem preživel tolikšen del svojega življenja, da ni tako zadržan kot njegovi jugoslovanski rojaki, in britanski ter ameriški častniki so ugotovili, da se je mogoče z njim bolj kot s kom drugim pogovarjati na dosti bolj zahodnjaški način in da je zelo dober prijatelj.

Ko bo Marok odšel, bo poveljstvo IV. cone prevzel major Kranjc,⁴⁷ ki je eden izmed šestih partizanskih bratov, od katerih jih je pet še živih. Kranjc sodi v bolj izobraženo vrsto partizanskih častnikov. Vsaj do konca julija je bil poveljnik štaba IV. cone.

Na Koroškem se poveljnik štaba imenuje Primožič.⁴⁸ Pred tem je bil poveljujoči častnik Zahodnokoroškega odreda in je Slovenec iz Julijske krajine. Bil je poročnik v jugoslovanski vojski. Ime poveljujočega častnika pri koroškem štabu ni poznano, ker je borec, ki je ves čas s svojimi prednjimi enotami.⁴⁹

Nekje v začetku julija je k štabu IV. cone prišel redni polkovnik po imenu Primož⁵⁰ in tam tudi ostal, čeprav ni spodrinil nobene izmed mlajših po činu. Govori odlično več jezikov, vključno z angleščino, vendar o svojem delu ni dal nobene informacije. Toda podpolkovnik [Boris Nikolajevič] Bogomolov, vodja ruske misije v IV. coni, je viru povedal, da dela Primož z njim.

V grobem sta dve vrsti častnikov. Prvi so poklicni protifašistični vojaki, ki so zelo pogosto slavni borci in dosežejo visok čin. Drugi so bivši častniki jugoslovanske vojske, ki so dobri za disciplino in urjenje, vendar pa nimajo za sabo rednega oficirskega izpopolnjevanja. Nekaj častnikov iz prve skupine, kot Mile, in druge skupine, kot Marok, združuje v sebi vrline obeh vrst.

DODATEK »D«

RUSKA MISIJA

Podpolkovnik Bogomolov iz ruske misije, s katerim je vir sprva šel v Bosno in je z njim v prijateljskih odnosih, je prišel v štab IV. cone nekoliko pozneje kot vir.⁵¹ Pričakuje majorja in poročnika, da bi mu pomagala pri delu, toda očitno nikoli nič ne počne, razen da se uči nemščine, ki jo zdaj že pogovorno obvlada. Polkovnik Primož, partizan, ki dela z Bogomolovim, ima s seboj manjši osebni štab, ki vključuje tajnico in radijskega tehnika. Polkovnik Primož sam ni ničesar povedal o njuni zvezi, toda podpolkovnik Bogomolov je viru povedal, da delata skupaj in da radijski aparat, ki ga je bil Primož prinesel s sabo, pripada Bogomolovu. Dodal je, da ni zadosten, saj je mogoče z njim doseči le slovenski glavni štab, ne pa Moskvo, in da bo dobil močnejši oddajnik.

DODATEK »E«

PRODIRANJE V AVSTRIJO S STRANI JUGOSLOVANSKIH PARTIZANOV

1. Splošno

Iz stikov s partizani na Spodnjem Štajerskem ni na voljo veliko dokazov o obstoju učinkovitih komunističnih odporniških or-

ganizacij, razen, da je to čutiti v zraku. Vendar pa ni čutiti, da bi bili razen komunistov kakšni drugi ljudje, ki bi se upali postaviti po robu gestapovskemu terorju, zdaj ko je vojna tako blizu svojemu koncu.

Znano je, da partizani odvzemajo beguncem, ki prihajajo z ozemlja Reicha, dokumente, da bi jih nato znova uporabili z lažnimi fotografijami. Skupina francoskih delavcev iz Avstrije je ugotovila, da so jim jugoslovanski partizani med prvim zaslišanjem odvzeli vse osebne dokumente, propustnice itd. Partizani pravijo, da lahko spravijo agente z dokumenti v Maribor, od koder lahko nadaljujejo pot z običajnimi nemškimi prevoznimi sredstvi.

Britanski vojni ujetnik je povedal o delovanju protinacistov, vendar pa ni docela jasno, ali partizani dejansko poznajo njihove zdajšnje naslove v Mariboru, ker je bilo zadnje mesece v mestu več gestapovskih racij in na stotine aretacij, zaradi česar je partizanska politična skupina tam razpadla. Julija so viru povedali, da jo zdaj poskušajo obnoviti.

Partizani uporabljajo kmetije in vasi v bližini Maribora za vzpostavljanje stikov in za odpošiljanje in sprejemanje ljudi, ki prihajajo in odhajajo iz mesta.

Osem britanskih vojnih ujetnikov se je prebilo iz Avstrije in Nemčije v kratkem času, ko je bil na tem območju vir. Ti vojni ujetniki so izjavili, da jih je od tam mogoče pripeljati dosti več. Večini izmed njih so pomagali partizanski simpatizerji. Kaže, da je precejšnje število vojnih ujetnikov na območju Maribora in nasploh v južni Avstriji. Vsi med njimi morajo delati, mnogi pridejo v stik z avstrijskimi tovarniškimi delavci in očitno jim med delom dopustijo nekaj svobode gibanja.

2. ÖFF (Avstrijska osvobodilna fronta)

Vir je dobil določene informacije o ÖFF od jugoslovanskega komunista po imenu Ahac.⁵² Kot so rekli, da je bil Ahac nedavno v Celovcu. Ahac je izjavil, da ima ÖFF tri štabe, enega na Dunaju, enega v Celovcu in manj pomembnega v Gradcu. Dodal je, da je ÖFF zveza vseh odporniških strank, vključno s habsburškimi privrženci na nekaterih območjih. Druge stranke, ki jih vključuje, so krščanski socialisti, demokrati in komunisti.

Komunistična ženska, ki jo je bil srečal vir, je izjavila, da je prejela osebne dokumente od ÖFF v Kapfenbergu.

3. Komunistična organizacija

Junija je ženska, ki je povedala, da je pravkar prišla iz Dunaja, trdila, da je razdeljevala literaturo, ki jo je tam natisnila komunistična organizacija, ki ni bila povezana z ÖFF. Dodala je, da je zbežala, ko je prišlo do racije in ko so zaplenili tiskarske stroje in literaturo.

Možno je, da ima ruska misija pri partizanskem IV. korpusu,⁵³ ki jo vodi podpolkovnik, določeno zvezo z ruskim in jugoslovanskim komunističnim prodorom v Avstrijo.

4. Sabotaže v Avstriji

Ahac je trdil, da so saboterji marca letos pognali v zrak tovarno streliva v Winzendorfu pri Dunajskem Novem mestu, pri čemer je bilo 2000 ljudi ubitih. Poročali so tudi, da so maja 1944 uničili lokomotivo in pet vagonov v Brucku na Muri, zaradi česar so aretirali dva Slovence. O slednjem je sporočil železniški delavec, ki je julija prebegnil k partizanom. Vendar pa ni dokazov za to, da bi sabotaže v Avstriji organizirali v širšem obsegu.

5. Govorice o partizanskih skupinah v avstrijskih gorah

Vztrajno so se širile govorice, da obstajajo šibke partizanske skupine v semmerinškem gorovju in tudi na Svinji planini, vendar pa ni bilo otipljivih dokazov za potrditev teh govoric. Ko so nekateri jugoslovanski partizani sami prišli na Svinjo planino, niso tam našli nobenih avstrijskih partizanov.

6. Zveza z Britanci

Na obmejnih območjih partizani zelo pazijo na varnost svojih ilegalnih prijateljev, saj njihova pomoč pogosto dobesedno predstavlja zanje razliko med življenjem in smrtjo. Pravijo, da je zaradi tega treba takšne reči, kot so poštni naslovi, dolgo časa urejati in jih verjetno ne bo mogoče urediti vse dotlej, dokler se njihovi štabi nekoliko ne utrdijo in obnovijo nekatere izmed zvez, ki jih je Gestapo zadnji čas tako često pretrgal.

Možno je, da imajo partizani učinkovite zveze, ki pa jih ne marajo razkriti Britancem. Privolili pa so, da bi v zasedenih krajih, kot je Maribor, ali blizu njih namestili štiri posebne oddajnike, če bi jih lahko priskrbeli, in da bi si lahko delili koristi, ki bi jih imeli od njih.

DODATEK »F«

ŽIVLJENJSKE RAZMERE NA OBMOČJU IV. CONE

Ker se večina življenja odvija na odprtem zraku v gorah, do višine pet ali šest tisoč čevljev, je vprašanje opreme zelo pomembno in bi ga lahko obdelali precej podrobno. Junija je bilo na Pohorju še zmerom nekaj snega in pogosto pada leden dež. Avgust je edini topli mesec. Pozimi je v gorah sneg debel dva metra in za preživetje je nujna zelo topla oprema. A ker je opremo treba nositi, bi morala biti hkrati tudi lahka.

Možje naj bi nosili jahalne hlače namesto hlač, ker se ne zmočijo toliko. Partizanski častniki zmerom spremenijo naše vojaške hlače v jahalne hlače. Priskrbeli naj bi zelo močne visoke škornje, ustrezno prirejene za plezanje. Pozimi je nevarnost ozeblin in – poleg tega, da je slišati za primere, ko zmrznejo do smrti – mogoče je srečati partizane, ki so zaradi ozeblin iz lanske zime za stalno pohabljeni. Poslali naj bi veliko debelih volnenih nogavic.⁵⁴

Prevedel Andrej Novak

DR. TONE FERENC

Opombe k Poročilu o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju Velikega Reicha (S. V. McNeff)

¹ Čeprav v tem poročilu ni nikjer izrecno povedano, zanesljivo sodimo, da je to poročilo napisal britanski major S. V. McNeff. On je prek vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije 20. marca 1944 prispel v glavni štab NOV in PO Slovenije skupaj s svojima sodelavcema Herbertom Sandersom in Henrijem Smithom, ki sta bila baje avstrijskega porekla in zato najbrž z drugima imenoma. Medtem ko sta ta dva že 28. marca odpotovala v štab 4. (štajerske) operativne cone, je McNeff iz nam še neznanih razlogov odpotoval tja šele 20. aprila. Pri štabu cone so ti trije predstavljali britansko obveščevalno misijo SPAM (izraza ni najti v splošnih slovarjih, le v nekaterih je navedeno, da spam pomeni zmleto ali sesekljano šunko, pečeno v loncu v peči in ki se navadno poje hladna) iz službe ISLD. Kratica ISLD pa pomeni Inter Service Liaison Department – oddelek za koordinacijo in zvezo, kar je baje interna označba za Secret Intelligence Service, britansko tajno obveščevalno službo, po drugih podatkih pa za SOE – Special Operations Executive, to je posebno britansko službo za delovanje na zasedenih ozemljih in za sodelovanje z odporničskimi gibanji. Naloga misije SPAM je bila prodirati v Avstrijo in tam ter tudi na slovenskem Štajerskem zbirati obveščevalne podatke ter jih pošiljati v Bari. Ko je prispel novi šef misije, britanski major Mervyn Whittefield (v glavni štab NOV in PO Slovenije je prispel 1. avgusta 1944) in prevzel vodstvo misije (vodil jo je do konca vojne), so McNeff, Sanders in Smith 31. julija pripotovali v glavni štab NOV in PO Slovenije, 8. avgusta odpotovali v Loško dolino in od tam z zavezniškim letalom 26. avgusta odleteli v Bari. Tam je major McNeff 13. septembra 1944 napisal to poročilo. Kaže, da je to prvo celovitejše poročilo nekega zavezniškega častnika o razmerah v 4. (štajerski) operativni coni NOV in PO Slovenije.

² Označba operativnega območja 4. (štajerske) operativne cone ni natančna. To območje je na vzhodu segalo do jugoslovansko-madžarske meje, čeprav takrat v vzhodni Štajerski in Prekmurju ni bilo partizanskih enot, na zahodu pa je od Gorenjske zajemalo najprej kamniško-moravski predel in nato tudi druge predele Gorenjske severno od reke Save.

³ Nemški okupator je zasedene slovenske pokrajine nameraval tudi formalnopravno priključiti k nemškemu rajhu, vendar tega ni mogel storiti. Najprej je priključitev dvakrat odložil (s 1. oktobra na 1. november in 1. januar) zaradi zamenjave vrhovnega nacističnega funkcionarja na Koroškem in Gorenjskem, nato pa zaradi uspešnega boja Cankarjevega bataljona na Rovtu pod Blegošem 12. decembra 1941 in vseljudske vstaje na Gorenjskem sredi decembra 1941. Glej dr. Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. Zgodovinski časopis (Kosov zbornik), VI–VII/1952–1953, str. 733–767; Hubert Schara: K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Prispevki), XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 239–262; Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Prispevki, XIV/1974, št. 1–2, str. 157–201.

⁴ Mislim, da je pretirana trditev, da bi bil na začetku nacistične okupacije le majhen del prebivalstva »protinemški«. Nacistična socialna demagogija je res vplivala na nekatere, zlasti revnejše sloje slovenskega prebivalstva. Del prebivalstva je tudi pričakoval, da bo imel okupator v nacionalnem pogledu enak odnos do slovenstva kot so ga imele pred 1918. letom avstrijske oblasti itd., vendar so ga že prve tedne okupacije razočarali nacistični germanizacijski ukrepi in nato še bolj množično izganjanje Slovencev. Morda bi smeli reči, da je bila večina prebivalstva ob začetku okupacije pretresena zaradi tako naglega zloma jugoslovanske vojske in je tudi vznemirjena čakala, kaj se bo zgodilo s Slovenci.

⁵ Glej Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika); isti: Nacistična politika

denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945. Ljubljana, Beograd 1979; isti: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980.

⁶ Glej: Tone Ferenc: Wehrmannschaft in boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS (dalje: Letopis MLR), II/1958, str. 81–156.

⁷ Glej Tone Ferenc: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki, I/1960, št. 2, str. 69–124; isti: Nacistična raznarodovalna politika, str. 731–797.

⁸ Podatek je napačen. Partizanski poveljnik Ljubomir Šercer se je poleti in jeseni 1941 bojeval samo na Notranjskem. Novembra 1941 ga je italijanski okupator po izdaji prijel z zvijačo, obsodil na smrt in ustrelil 22. decembra 1941 v kamnolomu pri Tomišlju. Odlikovan je bil z redom narodnega heroja. Prva partizanska enota, ki je od zunaj prišla na Štajersko, je bila 2. grupa odredov (komandant Franc Rozman-Stane in politični komisar Dušan Kveder-Tomaž), in to z dvema bataljonoma, ki sta ju vodila komandanta Franc Poglajen-Kranjc in Janko Sekirnik-Simon. Glej Milan Ferlež: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942. Ljubljana 1972.

⁹ Tudi ta podatek je napačen. Tone Tomšič, organizacijski sekretar centralnega komiteja KP Slovenije ni nikdar poveljeval partizanski enoti. McNeff je zamešal enote in osebe, po katerih so se imenovale; gre pravzaprav za Šercerjevo in Tomšičevo brigado, ki sta skupaj z Bračičevo brigado v 14. diviziji NOV in PO Jugoslavije februarja 1944 prispeli na Štajersko.

¹⁰ Pred prihodom 14. divizije na Štajersko sta tam delovali že Šlandrova (ustanovljena 6. avgusta 1943) in Zidanškova brigada (ustanovljena 8. januarja 1944).

¹¹ Podatki o moči 14. divizije pred prihodom na Štajersko in tudi po prihodu so pretirani. Divizija je pred pohodom štela 1112 partizanov in partizank, na pohodu pa se je število njenih borcev in bork zaradi hudih bojev zmanjšalo na polovico. Glej Lado Ambrožič-Novljan: Pohod Štirinajste. Vojnogodovinska študija o pohodu XIV. divizije NOV in PO Jugoslavije iz Suhorja v Beli krajini skozi Hrvaško na Štajersko in o njenih bojih od 6. januarja do 26. februarja 1944. Nova Gorica 1967. Glej tudi: Milan Guček: Pekoči sneg. Šercerjeva brigada. 2. del. Ljubljana 1984.

¹² Misli na novi (že tretji) Pohorski odred, ki so ga ustanovili 27. junija 1944 iz po ene čete Zidanškove in Tomšičeve brigade ter iz Lackovega bataljona. Pozneje se je iz njega razvil Lackov odred.

¹³ Misli na štab Koroške grupe odredov (prvi komandant Ivan Uranič-Drago in za njim kmalu Vinko Simončič-Gašper, politični komisar Mitja Ribičič-Ciril), ki ga je glavni štab NOV in PO Slovenije ukazal ustanoviti 24. aprila 1944. Deloval je od konca maja do 12. septembra 1944, ki so ga ukinili in oba odreda združili v Koroški odred, podrejen štabu 4. (štajerske) operativne cone.

¹⁴ Dne 18. marca 1944 je prešla Dravo prva skupina 15 partizanov iz 3. čete 1. bataljona Zapadnokoroškega odreda, ki sta jih vodila komandir Anton Mivšek in politični komisar Gojko Gornik-Iztok.

¹⁵ Dne 24. junija 1944 je prešla Dravo druga skupina 13 partizanov, ki jo je vodil komandir Franc Mahnič-Boj (padel decembra 1944 na Svinški planini). Nato je sredi septembra 1944 odšla čez Dravo skupina 14 partizanov, ki jo je vodil komandir Jože Belin. Sredi oktobra je tja odšla nova skupina; v njej sta bila tudi britanski major Hesketh Prichard, partizanom znan kot Alfgar Cahusac in sekretar POOF za Koroško Karel Prušnik-Gašper. Dne 10. novembra so okrog 60 partizanov na Svinški planini združili v bataljon, ki sta mu poveljevala komandant Jože Ulčar-Mirko in politični komisar Avgust Gornik-Mitja.

¹⁶ Štab 4. (štajerske) operativne cone je najbrž upošteval moštvo tako imenovanega gorenjskega domobranstva (Oberkrainer Selbstschutz) na kamniško-moravškem območju.

¹⁷ Nemški okupator, ki je že prej uporabljal vermanšaft za boj proti narodnoosvobodilni vojski, je takoj po prihodu 14. divizije NOV in PO Jugoslavije na Štajersko ustanovil 1. marca 1944 vermanšaftski polk »Untersteiermark«. Polk, ki mu je poveljeval SA-Oberführer (nadpolkovnik) Franz Steindl, od leta 1941 tudi zvezni vodja Štajerske domovinske zveze in od 1943 vodja vermanšafta, je kmalu narastel na pet bataljonov.

¹⁸ Misli na napad enot 4. (štajerske) operativne cone na železniški viadukt pri Zgornjem Doliču v noči na 18. junij in železniški predor pri Zbelovem v noči na 19. junij 1944.

¹⁹ Nemške oborožene sile so zavzele Stično v svoji ofenzivni operaciji proti 7. korpusu NOV in PO Jugoslavije 23. aprila 1944. Vzpostavile so močno policijsko in domobransko postojanko v Št. Vidu pri Stični, v Stični pa uredile policijsko šolo za bojevanje proti partizanom.

²⁰ Glavni štab NOV in PO Slovenije je 23. julija 1944 imenoval novi štab 4. (štajerske) operativne cone. Novi komandant je 23. julija postal Franc Pogljajen-Kranjc (pred njim je bil Mile Kilibarda), do takrat načelnik štaba cone, njegov namestnik Alojz Hostnik-Jovo (pred njim je bil Alojz Kolman-Marok), politični komisar je še dalje ostal Jože Borštnar-Gabrovčan, medtem ko je njegov pomočnik postal Matevž Hace, načelnik štaba je postal Petar Brajović. Ta štab je deloval le mesec dni, do 25. avgusta 1944, ko ga je glavni štab NOV in PO Slovenije ponovno preuredil.

²¹ Misli na ustvaritev svobodnega partizanskega ozemlja v Zgornji Savinjski dolini, konec julija in začetek avgusta 1944. Enote 4. (štajerske) operativne cone so osvobodile Luče, Ljubno in Gornji Grad. Do takrat je Kozjanski odred osvobodil tudi del Kozjanskega.

²² Zavezniško pomoč 4. (štajerski) operativni coni so začeli spuščati 25. junija 1944, ko je pet zavezniških letal odvrlo prvo pošiljko na Rogli na Pohorju. Nato je pomoč prihajala pogosteje na več spuščališč, in to predvsem na Pohorju, Mali planini, na Jezerskem itd.

²³ Misli na glavni štab NOV in PO Slovenije, ki je bil tisti čas v Lokvah pri Črnomlju.

²⁴ Posebne razmere bojevanja na Slovenskem (gosta mreža prometnih poti, gosta mreža sovražnikovih postojank, razkasanost slovenskega ozemlja itd.) so zahtevale enote z manjšim številom partizanov. Medtem ko so imele nekatere jugoslovanske partizanske divizije 1944. leta tudi do deset tisoč borcev, so jih imele slovenske od tisoč do tri tisoč.

²⁵ Četrta (štajerska) operativna cona ni samo zadržala omenjenega svobodnega ozemlja, temveč ga je sredi septembra celo razširila z osvoboditvijo Mozirja in Letuša. Istočasno je Kozjanski odred s pomočjo enot 14. divizije z osvoboditvijo Kozjake sklenil osvoboditev vsega Kozjanskega, 14. divizija pa je že avgusta z osvoboditvijo Ribnice in Sv. Lovrenca ustvarila svobodno ozemlje na Pohorju. Osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem se je obdržalo do večjih nemških ofenzivnih operacij »Schneegestöber« (Snežni metej) in »Wildsau« (Divja svinja), ki sta se začeli 6. oziroma 7. decembra 1944. Svobodno ozemlje na Pohorju je okupator uničil že oktobra 1944.

²⁶ Ne poznamo vira, ki bi potrjeval obstoj teh načrtov. Pač pa so za umik nemške vojske iz vzhodne in jugovzhodne Evrope začeli jeseni 1944 graditi utrjeno črto, t. i. »Reichsschutzstellung« ali »Südostwall«, in to od Radgone do Razkrižja na desnem bregu Mure, dalje ob slovensko-hrvaški meji do Brežic, ob Savi do Litije itd. Posebno obrambno črto so gradili ob reki Krki in prek Loške doline. Obrambne črte so gradili tudi na Primorskem.

²⁷ Štab 4. (štajerske) operativne cone je bil sredi julija 1944 v nekem zaselku vzhodno od Ljubnega pod Smrekovcem, po osvoboditvi Gornjega grada pa v Šokatu pri Gornjem gradu (podatek Jožeta Borštnarja).

²⁸ Ta podatek ni pravilen. Nemški okupator je na Štajerskem ohranil le nemški časopis (dnevnik) Marburger Zeitung. Začel pa je izdajati tednik Štajerski gospodar, za katerega velja to, kar pravi McNeff. Ljudje so ta časopis v slovenskem jeziku, vendar z nemškimi krajevnimi imeni in nemškimi pojasnili fotografij kmalu začeli imenovati »lažnivi Kljuke«.

²⁹ Misli na okrožnega vodjo (Kreisführer) Štajerske domovinske zveze.

³⁰ Nemški okupator je tak seznam stanovalcev za vsako hišo uvedel septembra 1941. leta, da bi lahko nadziral prebivalstvo in prijel »ilegalne« stanovalce, to je pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja.

³¹ Ne drži trditev, da bi politične komisarje, ki so bili res skoraj vsi člani komunistične partije, neposredno imenovala Partija. Imenovala so jih nadrejena partizanska poveljstva in štabi, pri čemer so upoštevala predloge organov Komunistične partije Slovenije.

³² Misli na posebne zasteklene panoje (»Schaukasten«), ki so jih vodstva Štajerske domovinske zveze iz propagandnih razlogov postavljala pred svoje urade in v njih izobešala propagandno in drugo gradivo. Seveda so jih partizani in aktivisti uničevali.

³³ Misli na jugoslovanskega kralja Petra II. Karadjordjevića in predsednika jugoslovanske begunske vlade. Tisti čas je to bil dr. Ivan Šubašić, pred njim pa Božidar Purić.

³⁴ Jugoslovanski kralj Petar II. Karadjordjević se je 20. marca 1944 v Londonu poročil z grško princeso Aleksandro, hčerko grškega kralja Aleksandra in Aspazije Manos. Pozneje, ko je bil že brez krone, prestola in domovine, se je od nje ločil.

³⁵ Misli na deklaraciji, ki sta ju po podpisu sporazuma Tito-Šubašić na Visu (16. junij 1944) objavila nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (11. julija 1944) in jugoslovanska kraljevska vlada v Londonu (7. julija 1944).

³⁶ Misli na štab Koroške grupe odredov. Glej op. 13.

³⁷ Štab 4. (štajerske) operativne cone je do pomladi 1944 prebival na moravškem območju, nakar se je preselil na Mozirske planine, od tam na Pohorje in poleti v Zgornjo Savinjsko dolino.

³⁸ Čine za oficirje in podoficirje Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije je 1. maja 1943 uvedel vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije. Glej Miroslav Luštek: Nekaj zunanjih znakov partizanstva. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, II/1958, str. 18–22 (dalje: Luštek, n. d.).

³⁹ Vojaški pozdrav je 1. maja 1943 uvedel vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije. Glej Luštek, n. d., str. 7–9.

⁴⁰ Oficirsko šolo v Narodnoosvobodilni vojski Slovenije je ustanovil glavni štab NOV in PO Slovenije avgusta 1943 v Gričicah na Kočevskem Rogu kot vojaško šolo in se je po italijanski kapitulaciji preselila v Semič, nato med nemško ofenzivo oktobra 1943 na Gornjance, po njej v Črmošnjice in 11. januarja 1944 v Metliko, kjer je ostala do konca vojne. Podoficirsko šolo je glavni štab NOV in PO Slovenije ustanovil septembra ali oktobra 1943 v Semiču. Podoficirske šole so bile nato nekaj časa tudi pri štabih korpusov.

⁴¹ Varnostnoobveščevalno službo Osvobodilne fronte so ukinili na 1. zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju. Kmalu nato so ustanovili 1. brigado Vojske državne varnosti (marca 1944), nato pa še 2. (aprila) in 3. brigado VDV (avgusta 1944). V pokrajinah je do ukinitve varnostnoobveščevalne službe prišlo pozneje kot na Dolenjskem in Notranjskem.

⁴² Stane Bizjak, tudi član oblastnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Koroško.

⁴³ Jože Knez.

⁴⁴ Alojz Zupančič.

⁴⁵ Misli na Mileta Kilibardo, ki je 23. julija 1944 odšel v glavni štab NOV in PO Slovenije in ga je ta imenoval najprej za namestnika komandanta 7. korpusa NOV in PO Jugoslavije in nato za 1. pomočnika načelnika glavnega štaba NOV in PO Slovenije; od novembra 1944 do konca vojne je bil načelnik glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Po osvoboditvi so ga odlikovali z redom narodnega heroja.

⁴⁶ Misli na Alojza Kolmana, namestnika komandanta 4. (štajerske) operativne cone, nato komandanta 20. brigade. Padel je 7. oktobra 1944 pri Koprivniku na Kočevskem. Po vojni so ga odlikovali z redom narodnega heroja.

⁴⁷ Misli na dotedanjega načelnika štaba cone Franca Poglajena. Ta je čez nekaj mesecev postal komandant 7. korpusa. Po vojni so ga odlikovali z redom narodnega heroja.

⁴⁸ Misli na Franca Primožiča-Marka, ki je bil načelnik štaba Koroške grupe odredov. Rojen je bil v Št. Jakobu v Rožu in ne v Julijski krajini, pač pa je pred prihodom na Koroško (oktobra 1943) bil komandant Primorske operativne cone od 9. septembra do 6. oktobra 1943.

⁴⁹ To je bil Vinko Simončič-Gašper, ki je bil kot namestnik komandanta 14. divizije NOV in PO Jugoslavije hudo ranjen pri napadu na Blagovico in je 7. novembra 1944 podlegel ranam. Po vojni so ga odlikovali z redom narodnega heroja.

⁵⁰ Misli na dr. Aleša Beblerja, ki ga je centralni komite Komunistične partije Slovenije junija 1944 poslal na Štajersko. To nalogo je opravljal do novembra 1944, ko ga je nasledil Jože Jurančič. Glej Beblerjeve spomine Čez drn in strn. Ljubljana 1981, str. 141–144.

⁵¹ Vodja sovjetske vojaške misije pri štabu 4. (štajerske) operativne cone Bogomolov je prispel v štab cone v Mozirskih planinah skupaj z načelnikom glavnega štaba NOV in

PO Slovenije polkovnikom Dušanom Kvedrom-Tomažem 30. aprila 1944.

⁵² Misli na bivšega sekretarja pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za Koroško (od oktobra 1943 do marca 1944) Dušana Pirjevca, ki je bil nato poverjenik CK KPS in glavnega štaba NOV in PO Slovenije za stike z avstrijskim odporniškim gibanjem. Poročila o njegovih stikih z avstrijskimi profašisti v Beljaku in Celovcu so v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in v Zgodovinskem arhivu CK ZKS v Ljubljani. Glej tudi Karel Prušnik-Gašper: Gamsi na plazu. Ljubljana 1974, str. 197–200.

⁵³ Pomota v izvirniku. Najbrž mora biti: IX. korpus na Primorskem, pri katerem je bila tudi sovjetska vojaška misija, ki jo je vodil podpolkovnik Ivan Petrovič Ribačenko. Ta je prispel v Slovenijo skupaj s svojim pomočnikom podporočnikom Sergijem Mihajlovičem Leonidom v noči na 9. junij 1944 in sta sredi julija odšla k štabu 9. korpusa NOV in PO Jugoslavije kot sovjetska vojaška misija. Avgusta se jima je pridružil kapetan Fjodor Lugovski.

⁵⁴ Ko je major McNeff odhajal iz štaba 4. (štajerske) operativne cone, je vodja anglo-ameriške vojaške misije »Cuckold« (Kukavica) pri štabu cone ameriški major Franklin Lindsay (njegovo poročilo smo objavili v reviji Borec, XXXV/1983, št. 2, str. 84–114) poročal svojemu nadrejenemu poveljstvu »1 Force 266« v Bariju tole:

«1.

Major McNEFF iz ISLD se vrača v Bari, da bi se z ISLD posvetoval o najboljšem načinu tukajšnjega dela. Oba meniva, da tukajšnjih razmer v BARIJU ne razumejo v celoti, ker so za gotovo drugačne kot v katerem koli drugem delu Jugoslavije. Majoc McNEFF bo z vami razpravljajl o vprašanjih, ki se pojavljajo v tej misiji. On je popolnoma obveščen o naših težavah, katere lažje pojasni ustno kot pa pisno. Vsekakor bi mi hoteli pritegniti vašo pozornost na nekatere zadeve, ki jih bo podrobneje pojasnil. Misija CUCKOLD in radiotelegrafist BERT (Herbert Sanders – opomba T. F.) iz ISLD vam bosta v prihodnje pošiljala obveščevalna poročila iz partizanskih virov. To sporočilo naj bo na voljo obema vašima organizacijama. (Misli na britansko ISLD oziroma SOE – Special Operations Executive, to je posebno britansko službo za delovanje na zasedenih ozemljih in za sodelovanje z odporniškimi gibanji, ter na ameriško SBS – Service Board of Security – službo uprave za varnost. – opomba T. F.).

2.

(a) Vzpostavili smo štiri spuščališča (o njih glej navedeno Lindsayevo poročilo v reviji Borec, op. 30. – opomba T. F.), vendar ne moremo vedeti in poročati vam, ali so prosta JERRYJA (Jerry – v tem poročilu ime za Nemce – opomba T. F.). Kurirji potrebujejo do nas od dva do osem dni. Radijske zveze bodo izboljšale te razmere, medtem mi upajmo samo to, da boste vi še naprej poizkušali in da bo vsako noč, ko boste leteli, odprto eno ali več spuščališč.

(b) JERRY navadno napada območje spuščališč en dan po opravljenem spuščanju. Najboljši način je, da se neko noč odvrže mnogo materiala in nato spuščanje prekine za nekaj dni.

(c) Za zavarovanje spuščališča sta potrebna bataljon ali dva. Če onadva čakata nekaj dni na spuščanje materiala, ju morajo odtegniti iz ofenzivnih akcij proti JERRYJU.

(d) Priporočam, da BBC (British Broadcasting Corporation – Britanska radijska družba v Londonu – opomba T. F.) bolj na široko poroča o rušilnih akcijah na Štajerskem. Vsi v štabu vsak dan poslušajo radio.

(e) Partizani so privolili, da vzpostavijo tele točke za opazovanje prometa na železnicah in cestah:

Železnice prve prednosti:

MARIBOR – CELJE – ZIDANI MOST

LJUBLJANA – ZIDANI MOST

CELOVEC – MARIBOR

LJUBLJANA – JESENICE

okolli KARAVANŠKIH PREHODOV

Železnice druge prednosti:

MARIBOR – BRUCK

PRAGERSKO – ZABOK – GROBELNO pri prehodu meje
PRAGERSKO – ZABOK – ZAPREŠIČ pri prehodu meje
DRAVOGRAD – BRUCK
CELOVEC – BRUCK

Ceste:

LJUBLJANA – CELJE – MARIBOR
KRANJ – ŽELEZNA KAPLA
NAKLO – CELOVEC

Sporočila bodo vsebovala število in vrsto vlakov in število in vrsto vagonov vsakih štiriindvajset ur, na cestah pa število in vrsto vozil. Dokler ne bomo imeli radijskih zvez, bodo ta sporočila stara okoli dva tedna, ko bodo prispela do vas.

(f) Major McNEFF bo v celoti razpravljal z vami o postopku vrinjanja. (Misli na vrinjanje britanskih agentov v Avstrijo – opomba T. F.) Bistveno je, da vi poskrbite za le popolnoma zanesljive in usposobljene agente z legendo in dokumenti. Ti ljudje ne smejo imeti dejansko nikakršnih podatkov o nas, partizanih in našem delu. Razen tega naj bi vsak agent bil tudi ločen od vseh drugih.

(g) Glavni cilj partizanov je rušenje prometnih poti. Seveda je nekaj osvobojenega ozemlja bistvenega pomena kot baza za operacije proti tem potem. Načrti za to so že izdelani. Rušilne operacije so včasih dobre, včasih slabe, toda radijski aparati, ki smo jih zahtevali, bodo povečali učinkovitost tukajšnjih sil. Zveza je, ponavljam, prva in življenjsko pomembna potreba, kajti ta bo omogočila partizanom, da bodo vedeli in da bodo sposobni napasti JERRYJA na njegovi najšibkejši točki. Radijski aparati nam bodo omogočili neposredno poročati o premikih velikih enot iz ITALIJE, tako da bodo možni letalski napadi.

(h) Če bi spustili s padalom WELLSA (Edward Welles, ameriški vojak, je prispel v glavni štab NOV in PO Slovenije 25. julija 1944 in je 8. avgusta odšel na Štajersko, od koder se je decembra vrnil – opomba T. F.) in našo opremo 25. junija, kot smo zahtevali, namesto da ste spraševali za potrditev naših posebnih zahtev, da bi ju poslali čimprej, bi mi imeli že skoraj stalno radijsko zvezo v preteklem mesecu.

(i) JERRY nima dovolj močnih sil, da bi odstranil tukajšnje partizanske enote. Kaže, da je njegova strategija takšna, da nenehno premika svoje enote in napada območja drugo za drugim z namenom, da bi partizanom onemogočil pobudo. On zapira določena območja, tako da več dni zapovrstjo ni mogoče poslati ali sprejemati kurirjev.

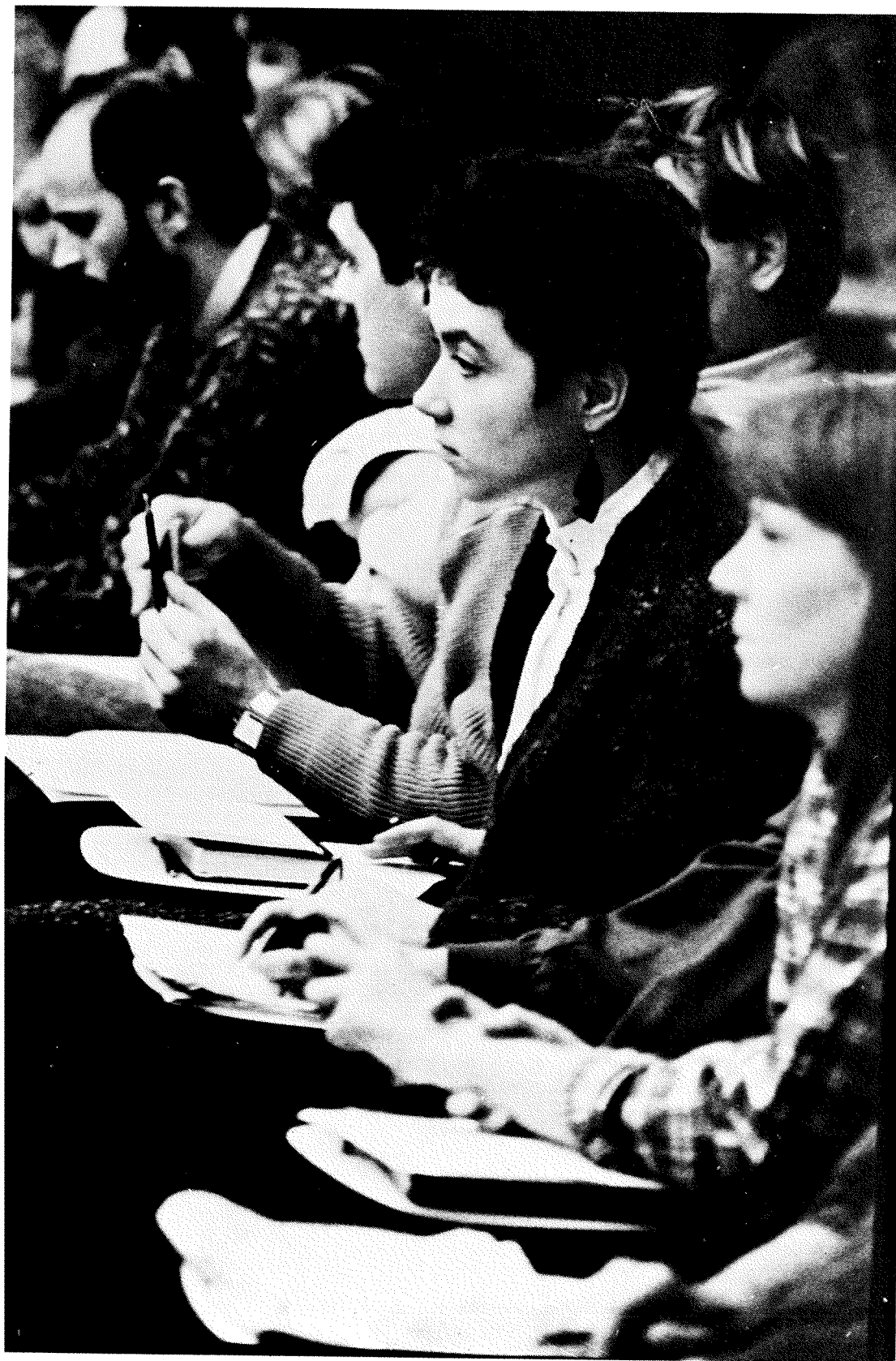
3.

Prepričan sem, da bo to območje postalo zelo učinkovito v preganjanju JERRYJA ob njegovem umiku, če bi mi le lahko dobili oskrbo za partizane.«

Na koncu je major Lindsay pripisal: »Pravkar smo dobili ustno sporočilo kurirja, da so na MALO (najverjetneje Malo Planino – opomba T. F.) odvrgli samo strelivo. Mi smo po radiu posebej zahtevali orožje in v naših potrebah za julij ni bilo nobene zahteve za posebne pakete streliva. Razen tega smo zahtevali bencin za vsa štiri spuščališča, ker nam ga že primanjkuje. Dobili nismo ničesar. Takšno popolno neupoštevanje naših zahtev zelo otežuje naše delo in naše odnose s partizani.« (Public Record Office, WO 202/457)

To Lindsayevo poročilo je najbrž odnesel v Bari McNeff. Ko je prispel tja, je bilo staro že 40 dni.

Lindsayevo poročilo, navedeno v tej opombi, je pri svojem raziskovalnem delu v Public Record Office odkrila pokojna gospodična Elisabeth Barker. Ljubезnivo ga je dala na voljo dr. Dušanu Bibru, ta pa meni skupaj z McNeffovim poročilom.

ALENKA GERLOVIČ

Moja partizanščina

Kmalu potem, ko so mojega očeta odpeljali črnorokci, me je začel iskati gestapo. Pa ne v povezavi z očetom, marveč bržkone zaradi izdaje na terenu, kjer sem delala v Osvobodilni fronti. Rešila sem se zato, ker po očetovi smrti nisem več spala v podnajemniški sobici, kakor sem bila prijavljena, ampak pri rekviziterki Drame Erni Coriary. Ljudi so namreč praviloma pobirali ponoči.

Vodstvo Osvobodilne fronte si me ni upalo takoj poslati iz mesta. Po štirih mesecih skrivanja po ilegalnih stanovanjih me je 26. julija 1944 zvečer obiskala sošolka in prijateljica, tudi ilegalka, Neda Geržinič. Takrat sem stanovala pri zakoncih Stare na Vodovodni cesti. Neda mi je povedala, da bo še istega dne prišla k meni kurirka s ponarejenim potnim listom. Poslovila se je od mene in obljubila, da bo najbrž kmalu tudi sama prišla za menoj v partizane. Nikoli, nikoli več je nisem videla. Padla je kot turjaška žrtev, tik pred osvoboditvijo.

Zvečer mi je kurirka prinesla potni list na lažno ime, s fotografijo, ki so jo bili posneli pri fotografu Stautu za Bežigradom. Na fotografiji sem imela črne lase, pobrite obrvi in očala. Ime mi je bilo Vera Sušnik, rojena Mahkota. Po poklicu sem bila »casalinga«, gospodinja. Potni list je sicer veljal en mesec, toda do izteka veljavnosti je bilo le še nekaj dni. Kurirka mi je naročila, naj grem z jutranjim vlakom na Primorsko. Kupim naj vozno karto do Trsta, izstopim pa naj v Košani. S postaje naj grem v vas, v gostilno Dolgan. Poiščem naj gospodarja in mu rečem: »Pošilja me Matija iz Ljubljane.« Njegov odgovor na moje geslo bo: »Vremščica.« On me bo napotil naprej. Naj se ne bojim, kajti z istim vlakom bo potoval tudi starejši moški, je še dodala. »Pokaži mi njegov 'lasciapassare', da ga bom spoznala,« sem rekla. »Bila sem že pri njem in mu ga izročila.« Kurirka mi je naročila, naj vzamem obleke le za nekaj dni in samo za po mestu. Ničesar, kar bi zbujalo sum, da v resnici ne grem v Trst.

Ponoči nisem spala od razburjenja. Gospodinja me je zjutraj spremila na postajo. »Pa pozdravi moža v Trstu,« mi je rekla, ko me je objela. Pri vratih mi je policaj pregledal kovček in me spustil naprej. Vlak je potegnil. Ko je peljal mimo bežigrajskih cestnih zapornic pri prehodu čez železnico, je tam stala Staretova, kot sva se bili dogovorili. Pomahala sem ji, in tako je vedela, da sem srečno prišla iz okupirane Ljubljane.

To ni pripoved o zgodovinskih dogodkih,
marveč o vsakdanjem življenju,
o odnosih
med ne ravno »pomembnimi« ljudmi,
o drobnih stvareh,
ki prevladujejo
tudi v »velikih«, »odločilnih«, »zgodovinskih«
časih.
Poskušala sem obnoviti podobo vsakdanjika,
kot sem ga doživljala takrat.
Za zgodovinarja je to nepomembno gradivo,
morda pa bo
kdaj zanimivejše
za etnološko
podobo narодноosvobodilnega boja.

Vagon je bil brez vmesnih sten med oddelki in skoraj prazen. Sedeži iz lesenih letvic, kakršne so imeli pred vojno vagoni tretjega razreda. Izbrala sem prostor poleg okna, nasproti mene pa je prisedel zelo zgovoren starejši možak. Sklenila sem, da bom čim bolj molčala, dokler se ne bo naveličal govoriti. Vseeno mi je nezaželeni sosed razložil, da je pobegnil iz Loške doline pred partizani. Zdaj živi v Ljubljani od črne borze in se vozi v Trst nakupovat. K sreči ni veliko spraševal. Upala sem, da bom srečno prišla na cilj.

Toda ne. Na drugem koncu oddelka je sedel moški zgodnjih srednjih let in nepremično buljil vame. Vranje črne lase je imel namazane z briljantino. Pod nosom si je pustil rasti ozke črne brčice kot Clarc Gable. Pravi italijanski detektiv. Nosila sem očala, imela pobrite obrvi, toda prepoznal bo, da nisem prava po laseh, kajti odpotovati sem morala tako nenadoma, da si nisem utegnila pobarvati svetlega narastka, ki je izdajal, da črna barva mojih las ni pristna. Črnoborzijanca sem poslušala samo z enim ušesom.

Postojna. Nekoč pred vojno sem bila na skupinskem izletu v Postojnski jami, drugače pa tistega dela Slovenije, ki je prišel po prvi svetovni vojni pod Italijo, nisem poznala. Le po maturi sem se peljala z očetom po tej progi iz Benetk. Tokrat sem gledala Primorsko vdručič. Bile so me same oči. Kras. Zidovi proti burji. Brin. Bori. Trpko lepa pokrajina. V Šentpetru na Krasu (danes Pivka) je vlak dolgo stal. Skozi okno sem videla ustaše. Najbrž so prestopali na vlak proti Reki. V naš vagon sta stopila dva gestapovca. Potna dovoljenja, prosim. Za črnoborzijanca je bilo to manj kot nič in tudi detektiv z namazanimi lasmi je brž opravi, moje listino pa sta si dolgo ogledovala in jo obračala. Ali je slabo ponarejena ali pa se jima zdi čudno, da sem se odločila za pot šele nekaj dni pred iztekom njene veljavnosti? Zdelo se mi je, da stojita tam z mojim »lasciapassare« v rokah celo večnost. S kotičkom očesa sem opazila, da je italijanski Clarc Gable vstal in se napotil čez vagon proti nam. Zdaj, zdaj bo spregovoril, kajti nobenega dvoma ni, da me je prepoznal. Toda še preden je utegnil odpreti usta, sta mi gestapovca vrnila listino in odšla. Moj zasledovalec pa se ni vrnil na svoj prostor, marveč je sedel poleg črnoborzijanca na klop nasproti meni. Spregovoril pa ni po

italijansko, ampak po ribniško. »Še slabše,« sem si mislila. »Torej belogardist.« Ker na Primorskem niso premogli bele garde, so jo bajé začeli izvažati z Dolenjske. Belogardist italijanskega videza ni bil nič manj zgovoren kot črnoborzijanec, jaz pa sem sklenila, da bom molčala kot grob, kajti laž ima kratke noge. Lahko bi se kaj zapletla, pa bi me imeli. Ribničan je začel razlagati, da odhaja v Trst v policijsko službo. »K politični ali h gospodarski policiji?« se je zanimal Notranječan. »H gospodarski.« Boljše zame. »Mimogrede se bom oglasil pri znancih v Košani.« Groza. V Košani moram izstopiti tudi jaz. Seveda se mi bo pilepil. Kurirka mi je že prejšnji dan naročila, naj grem v središče vasi, do cerkve. Torej bom stopila v cerkev, pokleknila in klečala, četudi več dni in noči, dokler se ne bo naveličal oprezovati za menoj. A kako naj o nevarnosti obvestim še tistega starejšega moškega, o katerem mi je kurirka povedala, da se bo peljal z istim vlakom? Nisem utegnila skovati načrta, kajti Ribničan mi je pomolil v roke Jutro. »Tole preberite,« in pokazal mi je »protikomunistični« članek, kakršne so takrat redno objavljali v tem časopisu. Pisal jih je Ljenko Urbančič. Držala sem časnik v rokah, medtem ko je možak vztrajno kramljaj s črnoborzijancem. Brati nisem mogla. Čez čas sem vrnila Jutro Ribničanu. »No, kaj pravite?« Za nič na svetu ne bi članka pohvalila, povedati, kaj mislim, pa bi bilo v mojem položaju prava blaznost. »Zanimivo,« sem se znašla.

Na zadnji postaji pred Košano sem zgrabila kovček, da bi se pripravila za izstop, in Ribničan mi ga je pomagal postaviti na tla. Vsiljivec. Hoče se mi pilepiti z vljudnostjo.

Košana. Bo, kar bo. Stopila sva z vlaka. Pred postajo so stali štirje nemški vojaki, drugih ljudi ni bilo. Gledala sem, kdaj bo izstopil tisti starejši moški, ki naj bi potoval z menoj. Nič. Vlak je potegnil. Na postaji sem ostala sama z Ribničanom in štirimi Nemci. »Tako. Do sem sva prišla srečno, glejva, da bova tudi naprej.« Vzelo mi je sapo. »Kako veš?« sem dahnila. »Kurirka je bila sinoči pri meni prej kot pri tebi. Pokazala mi je tvojo fotografijo. Čakal sem te na postaji in vstopil v isti vagon. Ko sem videl, da gestapovca mencata s tvojo dovolilnico, sem prišel bliže, da bi te zaščitil, ti morda pomagal pobegniti. Pa se je vse srečno končalo. Pojdiva zdaj.« Pozneje, ko je prišla kurirka, ki mi je v Ljubljani prinesla potno dovoljenje,

za menoj v partizane, sem jo vprašala, zakaj me je opozorila, da bo šel hkrati z menoj tudi starejši moški, moj sopotnik pa je komaj dosegel srednja leta. Če ne bi pričakovala vsaj petdesetletnika, bi prestala manj strahu. »Pa saj je bil starejši od tebe,« mi je rekla.

Bilo je soparno. Na nebu črni oblaki. Ko sva prišla na začetek vasi, se je ulila ploha. Stekla sva v prvo hišo. Ženska naju je vprašala, od kod prihajava. »Iz Trsta.« »Povem vama, če sta se namenila po napačni poti, vaju bo kar zmanjkalo. Že veliko jih je prišlo tod mimo in se niso nikoli več vrnili. Dobro premislita.«

Ploha je brž ponehala in spet je posijalo sonce. Prišla sva do cerkve in vstopila v gostilno Dolgan. Še preden sem utegnila vprašati za gospodarja, me je iz kuhinje zagledala Milena Dolgan, študentka kiparstva in moja sodelavka pri ilegalnem delu v ljubljanskem rajonu Poljane. Padli sva si okrog vratu. Tudi njo je v Ljubljani iskala policija. Srečno je prišla iz mesta. Gospodar Dolgan je bil njen stric in zato se je za nekaj časa ustavila pri njem. Obljubila je, da bo kmalu prišla tudi ona za menoj na osvobojeno ozemlje. Gospodar naju je peljal v gostilniško sobo levo od veže. »Pošilja me Matija iz Ljubljane«, sem rekla. »Vremščica,« je odgovoril z dogovorjenim geslom in nama pobral potne dovolilnice. Prva ljudska oblast.

Dali so nama kosilo, o kakršnem nisem mogla v lačni Ljubljani niti sanjati, kosilo in kozarec gostega črnega vina.

»Tukaj ne smeta ostati«, je rekel gospodar po kosilu. Milena naju je peljala po kolovozu iz vasi. Ko so se za nami skrile hiše, sva opazila za grmovjem dekle, ki je smukala odlomljeno palico. Pastirica? Milena me je objela in se vrnila v vas. Pastirica je bila kurirka. Peljala naju je naprej čez gmajno.

Gmajna. Svobodna gmajna, brez žice, brez meja. Vrtela sem se kot vrtavka, prevračala kozolce, pela. Bila sem srečna. Pozabila sem na vse, kar me je morilo v Ljubljani. Bilo je daleč, kot da ne bi bilo res. Kurirka naju je vodila skozi redko hosto in naju pustila na travniku, obdanem z grmičevjem in drevjem. »Počakajta tukaj, dokler ne pridejo po vaju. Z večernim vlakom pričakujemo nove ljudi. Naprej boste šli skupaj.«

Na robu hoste je bilo pod drevjem skrito iz desk zbito skrivališče, podobno šotoru. Na tleh seno in nekaj vojaških odev z vtakno

zvezdo. »Tukaj najbrž spijo terenci, saj ponoči v vaseh ni varno.«

Čakala sva vse popoldne. Ribničan je staknil divjo češnjo, ki je bila še konec julija polna drobcenih sladkih sadežev. Odlomil je vejo in mi jo prinesel. Sonce je že zašlo, a od nikjer nikogar. Menila sva, da bova morala pač prenočiti v lesenem zavetišču. Malici, tisto, ki mi jo je dala na pot gospodinja, ki me je skrivala, in tisto, ki jo je imel s seboj Ribničan, sva že pojedla. Spustila sem se v grapo do studenčka, da bi se pred spanjem umila. Takrat zagledam, kako prihaja po gozdu kolona, na čelu ljubljanska aktivistka Tonka Hafner, ki je v času mojega ilegalnega potikanja od stanovanja do stanovanja skrbela za zvezo z mojo mamo. »Tonka!« Objeli sva se. Pokazalo se je, da je morala tudi ona iz mesta na varno. Dolgan je bil njen stric in Milena njena sestrična, zato je ostala nekaj dni v Košani. Ko je zvedela, da sem prišla srečno iz Ljubljane tudi jaz, se je brž odločila, da gre z menoj naprej. Tudi Ribničan je našel v koloni znanca, mladega, pa že plešastega fanta.

Kolona, ki sva se ji pridružila z Ribničanom, je zavila proti vasi Stara Sušica. S Tonko sva šli zadnji. Imeli sva si toliko povedati, da sva kar precej zaostali. Mračilo se je, ko nama je prišel naproti moški. Zdrznila sem se, kajti na rami je nosil puško; jaz pa sem bila pušk vajena samo pri tujih vojaki v okupiranem mestu. Potem sem zagledala na njegovi kapi zvezdo. In že je bil mimo. »Partizan,« je rekla Tonka. »Tovariš, počakaj!« sem ga poklicala, stekla za njim in ga objela. »Ti si prvi partizan, ki sem ga srečala.« Mrak je bil že pregost, da bi videla, kako se je začudil. Še preden je utegnil kaj vprašati, sem stekla nazaj za Tonko.

Ko smo prišli v vas, so nam ukazali počakati pri visoki kopici sena, nad katero je visel tenak prvi krajec. Dišalo je po vasi in senu. Nekje so peli fantje. Potem so prišli, pojoč, s kosami in puškami na rami – partizani. Eden izmed njih se nam je približal. Terenec. Pomignil nam je, naj gremo za njim. Peljal nas je v razsvetljeno primorsko kuhinjo z nizkim ognjiščem. Iz velikega kotla so nam naložili vsakemu zvrhan krožnik zabeljene mineštre. Po popoldanski malici na gmajni mi je teknila manj, kot bi se spodobilo za mlado dekle, ki je prišlo iz sestradanega mesta.

Spat so nas peljali daleč iz vasi, na gmajno, kjer sta stali dve lesen zavetišči, podob-

ni onemu, ki sem ga videla popoldne, vendar večji, eno za moške, drugo za ženske. Poleg Tonke so prišle iz Ljubljane tudi žena Janka Rudolfa, neka komaj šestnajstletna deklica z dolgima črnima kitama in majhna, drobna ženska srednjih let, Francka Lavrih-Krista, kurirka ciklostilne tehnike v Ljubljani. Pod Rogom sva se poslovili in odtlej je nisem nikoli več srečala. Slišala sem, da je bila dodeljena Partizanski tiskarni na Rogu, a je dva meseca pozneje umrla za rakom. Spominjam se tudi dekleta, ki je ostala kar pri tehniki v Brkinih. Najbrž je bilo z nami še več žensk, ki pa so mi ušle iz spomina. Vso noč smo klepetale, si pripovedovale, kaj smo doživele od začetka okupacije. Tiste, ki so že bile v zaporih, so znale peti revolucionarne pesmi, medtem ko smo se jih mestne ilegalke šele učile. Niti minute spanja, že drugo noč.

Ko je posijalo sonce, nam je deklica kakih štirinajstih let prinesla iz vasi zajtrk. Naročila nam je, naj se ne ganemo nikamor, dokler ne pridejo po nas. Martinčkali smo se na soncu do poldneva, ko je deklica spet prišla z velikim loncem gosto zakuhanе goveje juhe, v kateri so plavali kosi mesa. Bila je zelo nemirna. Priganjala nas je, naj brž pojemo. A to ni bilo lahko, saj je bila juha zelo vroča. Še preden se je videlo dno, smo zaslišali iz daljave strele. Deklica je brž pograbila lonec in stekla proti vasi. Kmalu nato je prišla od vasi kolona ljudi. V njej je bil tudi terenec, ki smo ga spoznali prejšnji večer pred seneno kopico, nad katero je tičal mladi mesec. Takoj smo morali z njimi. Povedali nam niso veliko, toda med nami so se brž razširile novice, o katerih še danes ne vem, ali držijo. Menda je bilo v Novi Sušici žeganje in v gostilno so prišli tudi nemški vojaki z železniške postaje v Košani. Gostilno so obkolili partizani, Nemce razorožili in preiskali. Pri njih so našli fotografijo, kako sekajo partizanu glavo in partizani so jih ustrelili. Terenci so morali brž iz vasi in seveda mi z njimi. Kaže, da zato tisti večer nismo mogli z Brkinov naprej proti osvobojenemu ozemlju. Ostali smo tudi še naslednjo noč, češ da so partizani minirali progo, čez katero bi morali iti, zato kurirji, ki naj bi nas vodili, niso odšli na pot. Povsem zagotovo pa nismo zvedeli ničesar. V tistih časih ljudje niso niti pripovedovali niti spraševali nepotrebnih reči.

Iz Sušice se je kolona vila po ilovnatih in lapornatih brkinskih kolovozih in poteh,

dokler ni prišla v razgledno vas Ostrožno brdo. Bilo je še popoldne in sonce visoko, a naprej nas niso odpeljali. Nastanili so nas v skednju ali kaj, polnem sena. Tam smo si postlali. Proti večeru so prišli od nekod trije partizani. Povedali so, da delajo pri tehniki. Menda so imeli tam nekje bunker, v katerem so tiskali časopise. Hoteli so obdržati katero od deklet, rekoč, da nujno potrebujejo tipkarico. Ostala je ena, druge smo odklonile, češ da moramo pač tja, kamor nas pošiljajo in kjer bomo vsi zvedeli, kakšno delo so nam namenili. Veliko let pozneje mi je novinar Dela France Vrečar povedal, da je bil eden tistih partizanov on.

Naš končni cilj naj bi bil izvršni odbor Osvobodilne fronte. Kako in kje živi, tega v okupirani Ljubljani niti slutila nisem. Kot nekdanja skavtinja in bralka indijanaric sem si predstavljala jaso, obdano z gostim smrekovim gozdom. Sredi jase gori kres, obkrožajo pa ga šotori izvršnega odbora. Od članov Izvršnega odbora sem že pred vojno poznala Josipa Vidmarja, ki se mi sicer ni zdel prav nič skavtski, a vedela sem, da se mora človek, ki se je zapisal osvobodilnemu boju, prilagoditi vsemu. Tudi zase sem pričakovala, da me čaka šotor in veliko streljanja. Tega sem se bala.

Na Ostrožnem brdu so nam dali za večerjo mleko in kruh. Seno me je bodlo, ob vsakem gibu je šumelo, tako da tudi to noč nisem kaj prida spala. Zjutraj smo šli na ne predolgo pot do vasi, imena katere nam niso povedali. Šele veliko let po osvoboditvi sem jo na nekem izletu prepoznala. Bil je Prem. Terenci so nas pustili v opuščeni šoli pri cerkvi in nam naročili, naj ne pohajamo po vasi. V eni izmed šolskih sob je bilo nekaj sena ali slame. Tam sem preždela napol dremajoč večino dneva. Dobili nismo ničesar jesti in tako sem z dremanjem preganjala tudi lakoto.

Od nekod se je vzela skupina žensk, med njimi Zora Kopač, ki sem jo poznala iz Ljubljane kot okrožno aktivistko Osvobodilne fronte. Po poklicu učiteljica je vodila tečaje za partizanske učitelje na Primorskem. Partizani so po dvajsetih letih fašizma in italijanskih šol organizirali prve slovenske šole, šolanih slovenskih učiteljev pa jim je hudo premanjkovalo.

Ko se je začelo mračiti, so nas odpeljali v vas. V eni izmed prvih hiš so nam dali imenitno večerjo: zrezke, krompir v kosih in solato, na krožnikih. Po večerji so prišli

po nas kurirji in že v temi smo se spustili za njimi po strmem pobočju med sadovnjaki v dolino.

Hoja po strmini ni bila lahka, saj nismo bili ne oblečeni ne obuti za tako pot. Večina nas je bila ilegalcev, za katerimi so bile izdane tiralice. Iz mesta smo morali oditi v mestnih oblekah, da ne bi nihče posumil, kam smo namenjeni. V rokah smo nosili kovčke. Obuta sem bila v čevlje s pol-peto. Vnaprej so nam povedali, da bomo šli čez železniški tunel in čez dve progi. Prebredli smo tudi plitvo, skoraj usahlo rečico, notranjsko Reko, in prečkali neko cesto, zagotovo cesto Pivka-Reka, po eden in eden z najmanj pet metrov razdalje.

Prvi krajec, ki smo ga zagledali v Sušici, se je v treh dneh zredil, tako da nam je svetila bleda mesečina. Iz doline smo se povzpeli navzgor po neki gmajni. Menda je bil pod njo tunel. Zaradi hitre hoje navkreber smo bili vsi preznojeni in začela nas je mučiti žeja. Žejni so bili tudi kurirji, kajti na kolovozu sredi gmajne so poklekli in se napili vode iz luže v kolesnicah. Posnemala jih je Tonka in še nekaj naših, čeprav sem jim svetovala, naj rajši potpijo žejo.

Kurirji so bili mladi fantje, primerno obuti in tudi oboroženi, otovorjeni s težkimi torbami. Kaže, da jih tovor ni oviral, saj so hiteli čez gmajno kot srne. Mi pa s kovčki in mestnimi čevlji, smo začeli pešati. Najhuje je bila tistemu, ki je bil zadnji v koloni. To sva bili zdaj jaz, zdaj Krista, ki je bila najbrž že hudo bolna. Nekaj časa mi je pomagal nesti kovček Ribničan. Kadar nisem bila zadnja, sem nekako lažje hodila.

Kurirje smo prosili za kratek počitek, a niso hoteli o tem nič slišati. Rekli so, da moramo priti do polnoči na javko, kjer nas bodo prevzeli drugi kurirji in kjer se bomo lahko odpočili. Če bomo zamudili zvezo, bomo obtičali na ozemlju, ki ga nadzoruje sovražnik. Ali hočemo pasti v zasedo belogardistov, kot se je pred kratkim zgodilo neki Ljubljancanki? Začelo me je skrbeti za prijateljico Nado Sedlar, ki je odšla iz Ljubljane nekaj dni pred menoj.

Skoraj tekli smo čez njive, skakali čez kraške zidove in hiteli čez gmajne. Pred polnočjo smo prečkali prvo progo. Ukazali so nam, naj gremo čez tire v presledkih drug za drugim in naj pazimo, da se ne bi zadeli ob tračnice. Proga je tekla pod bregom, poraslem z grmičjem. Brž ko smo jo prekoračili, smo se začeli spet vzpenjati.

Polnoči smo prišli na javko. Sredi gmajne je sedela na nizkih kraških zidovih skupina štirih, petih kurirjev. Naši so jim izročili svoj tovor pošte, mi pa smo popadali po tleh in po kamnitih ogradah. Zdaj si bomo končno odpočili. Toda ne. Prevzem pošte je trajal le nekaj minut. Novi kurirji, spočiti in s svežimi silami, so nas pognali po gmajni.

Bleda luna pred zatonom je osvetljevala neko vas na levi. Spuščali smo se po položnem bregu vdrugeč proti progi. Mahoma so nam kurirji ukazali, naj nepremično obstanemo. Po progi je šla patrola. Bodisi da so nas v temi imeli za grme, bodisi da so se nas bali napasti, ker nas je bilo več, šli so mimo, kot da niso nič opazili. Čez čas smo v presledkih prečkali progo kot prvič.

Pot smo nadaljevali po široki ravnini, bredli čez njive, posejane kdove s čim. V temi sem med rastlinjem strgala vezalke in izgubila čevlje, a ga k sreči spet našla. Na desni so se svetile luči naselja na griču. Slutiti je bilo večje stavbe. »Postojanka,« so rekli kurirji. Ali je bil to Šentpeter na Krasu s svojimi kasarnami, ravnina za njim pa širo polje Pivke? Kurirji so nas priganjali, da nas ne bi prehitel dan.

Ob zori smo prišli na rob borovega gozdiča. Kurirji so nam ukazali sedeti in počakati. Pod gozdičem je bila široka kotanjasta vrtača, onkraj nje pa plotovi vrtov. Kurirji so nam rekli, da se vas imenuje Palčje. Če v vasi lajajo psi, se mude v njej belogardisti. Vse je bilo tiho. Neki kurir se je spustil v kotanjasto dolinico, poleti suho dno kraškega jezera, in jo prečkal, na njegovo znamenje smo mu sledili. Z vrtni strani smo prišli na primorsko dvorišče s kamnitim vodnjakom. Kurir je potrkal na okno in iz hiše je prišlo zaspano dekle. Rekla je, da je v vasi varno. Zajela je iz vodnjaka vodo in potem smo pili in pili. Oddahnili smo si.

Toda kurirji nam niso dali počitka. Deset minut od tod, so rekli, je druga vas, kjer nas čakata hrana in spanje. Poti je bilo najmanj za trikrat toliko, da smo prišli v Vasico Juršče. Nisem vedela, kje sem. Krasa nisem poznala in zato sem mislila, da smo neke visoko v planinah, kajti svet vse naokrog je bil kamnit in porasel z nizko travo, kakršen mi je bil v spominu iz maloštevilnih predvojnih planinskih izletov.

V Jurščah so nam dali jesti. Pred hišo so prinesli velik kotel polente in žlico za vsakega. Posedli smo okrog kotla in se lotili

zajtrka. Bolj ko sem otepala polento, več moči mi je krožilo po žilah. Ženske so odnehale in za kotlom sem ostala sama z našimi štirimi moškimi, brez kurirjev, ki so se porazgubili po hišah. Nazadnje so opešali tudi moški in dno kotla sem postrgala sama. Utujenost je zginila in zdelo se mi je, kot da sem že nekaj ur spala. Nekateri pa so si želeli spati, a spet so se od nekod vzeli kurirji in nam spanje v vasi prepovedali, češ da ni varno. Samo četrť ure od tod je partizanska postojanka P 1, tam se boste odpočili in naspali po mili volji, so nam obljubili. Hočeš, nočeš smo jo ubrali iz vasi in hodili do postojanke še kako poldrugo uro.

P 1 sta bila dva vojaška šotora na gmajni. Pred enim smo zagledali italijanskega vojaka z rdečo ruto okrog vratu, garibaldinca, pred drugim sta sedela Ljubljancana, moški in ženska. Prišla sta dan prej in sta bila dobro prespana. Z njima nas je čakal komaj petnajstleten dečko, kurir, in tako kot vsi prejšnji lažnivec, ko je govoril o dolžini poti. Rekel je, da sicer lahko ostanemo tukaj, a saj vidimo, da nas je preveč. Veliko pametneje bi bilo, če bi se še malo potrudili. Do osvobojenega ozemlja v Loški dolini je komaj poldrugo uro hoda. Tam se bomo lahko svobodno gibali, kolikor nas bo volja. Čudežni učinek polente je še deloval in začela sem pregovarjati utrujene ženske, da bi se vse skupaj pridružile kurirčku. Kaj je to poldruga ura hoje, ko imamo pred seboj ves dan! In res smo hodili še ves dan za mladim kurirjem po neizmernih mašunskih gozdovih. Šli smo mimo zapuščenih karavln na nekdanji jugoslovansko italijanski meji. Hodili smo po gozdnih cestah, pa spet po bližnjicah in brezpotju. Pešali smo. Noge so mi od utrujenosti zatekle in bolele so me, da nisem mogla več naprej v čevljih, pa tudi ne čisto bosa. Na nogah sem obdržala kratke bombažne nogavice, ki sem jih prinesla iz Ljubljane. Ko se je pod nami odprla Loška dolina, se nas je dečko naveličal. Pokazal nam je vasico pod Racno goro z imenom Vrhnika in nam rekel, naj pridemo do nje kot vemo in znamo. Potem jo je ubral v dolino kar povprek.

Loška dolina se je bleščala v soncu, mi pa smo jo prečkali s pogrebnim korakom. Naša kolona se je razbila, brž ko nam ni bil več potreben vodnik. Nazadnje sva se s Tonko znašli sami, a smer nama je bila jasna.

Šli sva mimo pravega pristnega parti-

zanskega letališča, s katerega so z volovsko vprego odvažali neki tovor. Srce mi je napolnil ponos, ko se je po cesti pripeljal partizan na motorju. Saj smo res na osvobodjenem ozemlju, v svobodni Sloveniji.

V vasi Pudob je hiše kar razganjalo, toliko partizanov je bilo v njih. Kot grozdi so visele njihove glave skozi vsa okna. »Od kod pa prihajata?« »Iz Ljubljane.« In potem nisva imeli več miru, kajti bila je Ljubljanska brigada. Ali pozna koga iz Šiške? Ali so še živi ti in ti z Viča? Ali sva kdaj srečali te in te? Kako je zdaj v Ljubljani? Prosili sva jih, naj naju puste, da si odpočijeva. Bili sva na koncu z močmi.

Pod Racno goro, na samotnem kraju pod gozdom, izvira potok Obrh. Ime pove, da bruha na dan kot kraški izvir, z obilico vode, ki se zbira v mrzlem, bistrem jezercu. Ob njem stoji na samem stara, skoraj gospodarska hiša in nasproti nje hlev s senikom pod streho. Gospodar Polde Zakrajšek je bil v internaciji in v hiši se je naselila kurirska postaja za pot s Primorske proti Kočevskemu. Tu je bil naš začasni cilj.

V kuhinji nas je čakala gora koruznih žgancev, zabeljenih z lojenimi ocvirki, ki so nam imenitno teknil. Po jedi sem se umila v ledeni vodi Obrha, potem pa smo utrujene zlezle po lestvi na seno. Pa nam Ljubljanska brigada ni dala spati. Staknili so nas, priplezali po lestvi na senik, si nas ogledovali in spraševali o nam neznanih ljubljanskih družinah.

Drugi dan je Tonka zbolela. Zaradi vode, ki jo je pila s kurirji na Primorskem iz kolesnic, si je nakopala grizo. Šestnajstletnica s kiticami je bila vsa ožuljena, Krista prav tako. Ko so nas vprašali, ali želimo nadaljevati pot na Kočevsko po bližnji s kurirji ali pa gremo rajši po svoje po daljši poti čez Čabar in po dolini Kolpe v Belo krajino, smo me štiri soglasno odvrnile, da s kurirji nikoli več. Tako smo se poslovile od tistih, ki so šli do Roga rajši kar čez hribe.

Da bi si opomogle, smo ostale en dan v Vrhniku in se martinčkale ob Obrhu na soncu. Naslednji dan smo krenile lepo počasi po stezi pod Racno goro proti Podgori. V vasi smo zagledale z granatami naložen lojtrski voz, v katerega je bilo vpreženo dvojeto kljušet. Povedali so nam, da je to etapna vožnja, ki povezuje letališče pri Nadlesku z Belo krajino in odvažajo od tam orožje, ki pri-

de z zavezniškimi letali, dovaža pa ranjence in bolnike, ki jih potem letala odpeljejo na zdravljenje. Prosile smo, da nam dovolijo na granate in se tako peljati do Čabra. Toda voznika sta nam v vasi to branila, češ da ne dovolijo preveč utrujati konj, ko pa je bila vas za nami in se je cesta začela vzpenjati v klanec, sta popustila in smo prisledle.

Pot nas je peljala mimo do tal požgane vasi Babno polje, samo pošastni počrneli dimniki so štrleli v zrak, in skozi Prezid. Voz je ropotal in šklepetal po strmih ovin-kih navzdol proti Čabru. Tam je obstal, saj so prepregli konje. Mahnile smo jo naprej peš po dolini Čabranke. Ko nas je voz dohitel, smo spet sedle na trde granate. V Osilnici se je naša udobna pot končala, bodisi da je voz za dalj časa obstal, bodisi da je moral kreniti po drugi poti.

Na postajah etapne vožnje so bile tudi etapne kuhinje za voznike in popotne partizane. Ni bilo slabših kuhinj, kot so bile etapne, in najbrž ni bilo slabše etapne kuhinje, kot je bila v lačni Osilnici. Prišle smo okrog poldne in hišni intendant nam je rekel, da so že pojedli in da naj počakamo na obrok do večera. Čakale smo. Potikale smo se po sadovnjaku za kuhinjo in pobirale nezrela odpadla jabolka. Zvečer se nas je intendant usmilil in dobile smo skledo slane vode, v kateri so plavali fižoli. Žlice nam je posodila ženska v neki, vsaj po videzu so-deč, imovitejši hiši. Tam je bil tudi senik. Zakopale smo se v seno in skušale zaspati.

Nismo še prav zadremale, ko je nekdo prišel po seno. Kjer iščejo seno, tam so zagotovo konji, in kjer so konji, utegne biti voz, namenjen proti Brodu na Kolpi. Pohitela sem ven na cesto. Sredi vasi sta stala dva voza, vsak obrnjen v drugo smer. Pri enem sem zagledala pravnika Fedorja Koširja, poznala sem ga kot okrožnega aktivista v Ljubljani. Bil je v družbi z angleškim oficirjem in partizanom, ki se je predstavil kot Martin Briški. Martin je bil tolmač za angleščino pri zavezniški misiji. Pokazalo se je, da je brat Stanke Briški, sošolke moje sestre Vande. Naročil nam je, naj se na poti po dolini Kolpe vsekakor oglasimo na njegovem domu v vasi Vas pred Faro pri Kostelu. Fedorja sem od veselja objela in ga prosila, naj nas vzame s seboj na voz. Toda potoval je v nasprotno smer. Je pa izkoristil ugled svoje imenitne uniforme in prosil voznika drugega voza, naj nas pelje do Broda.

Bila je najlepša noč v mojem življenju. Sedela sem na deski poleg voznika. Zada-ja so ležala med lojtrnicami dekleta in dre-mala, čeprav je železni štedilnik, ki smo ga vo-zili s seboj, nenehno šklepetal. Toda spati v taki noči! Mesečina je oblivala Kolpo s sre-brnino. Med črnimi obris skalnate soteske so se kot srebrni trakovi prepletale čarobne meglice, kot bi plesale vile. Po letih v oku-pirani Ljubljani, z zidovi, polepljenimi s kr-vavimi sezname talcev, po očetovi aretaciji, po razočaranju prve ljubezni, po mesecih skrivanja v ilegalnih stanovanjih tak čudež srebrne noči. Ko bi jo mogla takrat spraviti košček v začarano škatlico, jo še kdaj odp-reti in reči: »Zdaj.« Ne, take noči ne bo ni-koli več. Morda jo bom še kdaj učakala, a je ne bom prepoznala, saj tudi jaz ne bom ni-koli več taka, kot sem bila takrat.

Proti jutru so se meglice zgostile v gosto meglo in ob svitu je pritisnil hlad, da sem drgetala. Zavili smo na neko dvorišče, kjer so dali konjem jesti. V toplejšem hlevu smo čakale sončnega vzhoda.

Most v Brodu na Kolpi je bil podrt in z vozom smo zapeljali kar čez plitvo strugo, saj je bil tam nekoč »brod« in so reko »bred-li«. Na drugem bregu smo se poslovile od voznika in krenile proti vasi.

Pri Briškijevih so nas bili nadvse veseli. Povabili so nas na kosilo, še prej pa smo se šle kopat v Kolpo. Stanka je bila gospodinjska učiteljica, zato ni treba posebej govoriti, kakšno jed nam je pripravila. Po slani vodi s fižolčki v etapni kuhinji v Osilnici v klo-basice zviti zrezki v omaki in žličniki. Po kosilu smo se poslovile in se napotile naprej v pravljico lepo sotesko Kolpe, po kateri je tekla glavna partizanska pot med Belo kra-jino ter Notranjsko in Primorsko. Pot je bila namenjena pešcem, vendar smo srečale tam, kjer je bila najožja, tudi dva partizana s kolesi na ramah.

V prvi vasi naprej od Fare smo spod dre-vesa pobrale nekaj odpadlih jabolk, ki so se že rdečila, pa nas je nahrulil starejši možak. Opravičile smo se: »Saj nismo napravile hu-de škode, tovariš.« Potem je renčal še bolj, češ da ve, kaj beseda tovariš pomeni. Na Hrvaškem pravijo tovar oslom.

Soteska se je zožila med navpične skale. Kolpa je žuborela zdaj plitva čez brzice, zdaj je polzela skrivnostno neslišna in globoka, kot brez dna. Da voda tam sploh teče, je iz-dajal mirni tok pen in vrbovih listov na gla-dini.

Ko se je že mračilo, smo se ustavile pri osamljeni kmetiji. Ob njej skedenj, poln sena, tratica kot postrizena, in stare hruške z zverženimi vejami. Prosile smo kmetico, da bi smele prespati na senu in da bi nam skuhalo za večerjo krompirja v oblicah. Na noč je prišel mimo partizan in prisedel. K našemu krompirju je dodal zajeten kos svinjske pečenke, ki so mu jo darovali kdove kje. Večerjali smo družno. Nikoli prej ne pozneje nisem živela tako brez vsega in vendar tako povezana z vsem, brez skrbi, srečna.

Zjutraj je hotelo rositi. Dolina se je razširila. Gmajna s pomuljeno tratico, obrobjena s šopi mete in robidovjem. Osamljene vrbe. V sivem vremenu smo prišle v Poljansko dolino ob Kolpi in se vzpele po strmi bližnjici v belokranjski Taki trg. Rahlo je deževalo. Skoraj padle smo v etapno kuhinjo, ki je bila bolj gostoljubna kot tista v Osilnici, saj so nam dali jesti koruzni močnik, v katerem je tičal košček mesa.

Z novimi močmi smo jo mahale proti Beli krajini, mimo kala na robu vasi, zelenega od drobcenih vodnih rastlinic in polnega žab, navzdol po gmajni za vasjo in potem skozi neskončen gozd, dokler nismo tam nekje pri Kvasici prišle v milo belokranjsko deželico.

V Črnomlju sem naletela na znane gledališnike. Pevka Vanda Zihlerl me je vzela pod streho. Stanovala je v pravi sobi in spala na pravi postelji. Takega udobja v partizanih nisem pričakovala. Srečala sem tudi Draga Vidmarja. Poznala sem ga iz kulturniške skupine likovnikov, s katero sem bila med vojno povezana prav kratek čas. Kje so se nastanile Tonka in drugi sopotnici, se ne spominjam. S Tonko sva ostali v Beli krajini nekaj dni. V družbi s pisateljem Jožetom Kranjcem sva šli peš iz Črnomlja v Gradac in nazaj. Kranjc je imel morda tam kak popravek, midve pa sva se seznanili z Maro Rupena, ki je bila takrat nastanjena v Gradcu. Toda treba je bilo iti pod Rog, proti Črmošnjicam in še naprej do vasi Občice, to je bil naš cilj. V poletni opoldanski pripeki sem sredi Črmošnjic srečala sosedo iz hiše v Ljubljani, zdravnika v bolnici za duševne bolezni na Poljanskem nasipu, dr. Bogomirja Magajno. Pozdravil me je s svojim širokim nasmehom.

Občice so vasica v dolini med z vinogra-

di zasajenim bregom Rigla in gozdnatim, mračnim Rogom. V pritlični hiši na današnji številki 5 je bila javka. In tu smo se spet srečali znanci iz Košane, tisti, ki so hiteli čez hribe s kurirji, in tisti, ki smo napravili ovinek po dolini Kolpe. Še isti dan je prijezdil na konju iz roških gozdov brkati Luka – Franc Leskošek. Ustavil se je na kurirski postaji TV 15, v hiši, ki nosi danes številko 6, in nas po vrsti zaslišal. Povedala sem, kaj sem delala v Ljubljani, in vprašal me je, kakšno delo želim opravljati v partizanih, politično ali strokovno. Žensk takrat najbrž niso več pošiljali kot bork v brigado, silila pa tudi nisem v to. V svojo smrt še nisem zares verjela, a od otroških let sem se neznansko bala poka: na streliščih, zabaviščih, na ljubljanskem velesejmu, ob telovskih procesijah, ko je ustrelil top z gradu in je streljala četa vojakov pred magistratom. Takrat sem z dlanmi na ušesih v grozi tekla v zadnjo sobo tetinega stanovanja na Mestnem trgu, kamor so nas pripeljali gledat procesijo. Velesejem in telovska procesija so bile zame hujše trpljenje kot zobozdravnik. Najbrž bi bila zaradi strahu pred pokanjem slaba vojakinja, morda pa tudi ne. Človek spozna, kdo je, šele ob velikih preizkušnjah. Ni mi bilo dano, da bi prestala tako preizkušnjo, saj nisem niti doživela bitke niti me niso mučili v ječi. Tako ne vem, ali sem junaška ali strahopetna. Tudi ne vem, ali bi bila sploh sposobna streljati na ljudi, pa četudi v silobranu. Morda pa sem s tem, da sem ostala v zaledju, zamudila tisto nepozabno tovarštvo, o katerem so pripovedovali borci iz brigad. Luki sem odgovorila, da bi imela pač raje strokovno delo. Politične naloge, ki sem jih že opravljala, so bile preprosto izvajanje direktiv. Glede na izkušnje sem vedela, da jim je človek razmeroma hitro kos, če ni ravno kje na »vrhu« organizacije, ki je »direktive« dajala. Menila sem, da strokovnih delavcev gotovo ni na pretek in da lahko koristim z znanjem, za katerega je treba več let šolanja. Niti slutila nisem, da sem se s tedanjo odločitvijo skoraj razredno opredelila za vse prihodnje življenje. Luka mi je rekel, da bom kmalu zvedela, kam so me dodelili.

V Občicah smo čakali dva dneva ali tri. S Tonko sva spali na vozu sena pod dvojnim kozolcem, ki je stal za hišo – javko. Ljudje so prihajali tja tudi od drugod. Neko skupino rudarjev, krščanskih socialistov iz zasavskih revirjev, sta prišla sprejet Tone

Fajfar, Stane Kovač in Jožica Toman-Simončič (pozneje poročena Kovač) – Aleksandra. Zadnja dva sem poznala iz ilegalnega dela v Ljubljani. Potem se je iz skrivnostnih roških gozdov vzel še moj bratranec France Avčin, ki mi je brž priskočil na pomoč, ko je videl mojo mestno obleko in prtljago. Ne vem, kje je izvrtal zame hribovske čevlje, odejo, nahrbtnik in celo titovko, tako da sem postala prava partizanka. Zvez so bile že takrat nekaj vredne.

Med čakanjem smo se potikali po dolini. V Starih žagah sem srečala Minko Lipovca, znanko iz družine ljubljanskih aktivistk Osvobodilne fronte. Rekla je, da so jo dodelili k Centralni tehniki Komunistične partije Slovenije, ki ima svoj sedež v Starih žagah. Tu je tudi oddelek, v katerem rišejo likovniki. Šla sem jih obiskat in našla med njimi stare znanke. Povedali so mi, da imajo veliko dela in da bi jim prišla prav tudi moja pomoč. Čez nekaj dni je prišel z Roga Miha B. – Marjan Breclj. Poklicali so nas v hišo številka 5 na Občicah in Miha B. nam je sporočil, kam so nas dodelili. Tonko so vzeli v Bazo 20 v roške gozdove, Ribničana so poslali na »rajon« Ribnica, njegovemu mlademu plešastemu rojaku se je izpolnila želja, da bi šel v brigado, žena Janka Rudolfa naj bi ostala kar v Občicah v neki partizanski šivalnici, nastanjeni v hiši ob cesti za Stare žage. Hiša ima danes številko 10. Me ne so sklenili poslati v Črnomelj k Slovenskemu narodnemu gledališču za scenografijo. Mihi B. sem odgovorila, da sem se na poti čez Belo krajino oglasila pri gledališčnikih v Črnomlju. Videla sem, da imajo razmeroma malo premier in najbrž bi bil in scenarist tam premalo zaposlen. Medtem ko sem čakala v Občicah, pa sem obiskala likovnike pri Centralni tehniki v Starih žagah. Ti bi me potrebovali. Zato sem mu predlagala, da me pusti delati v Centralni tehniki, gledališčniki pa naj me pokličejo v Črnomelj, ko bodo imeli kako premiero, da poskrbim za sceno. Miha B. se je strinjal, in tako sem se naselila v zidanici likovnikov nad Starimi žagami.

V Starih žagah, kjer se ozka soteska Divjega potoka ali Črmošnjice razširi in priteče potok izmed strmih bregov na ravnico, je stal, malo odmaknjen od ceste, kočevski mlin. V njem je bil sedež Centralne tehnike Komunistične partije Slovenije, imenovan TV 15 A. Podobno šifro je imela po-

stojanka kurirjev v Občicah – TV 15. Za mlinom je peljala čez potok ozka brv, od nje pa navkreber steza in naprej kolovoz do zidanic na bregu, poraslem z vinogradi. V mlinu sem naletela na prijaznega, uglašene partizana, o katerem so mi rekli, da je vodja Centralne tehnike Miha T. Njegovo pravo ime je bilo Lojze Rojec. Po poklicu je bil inženir arhitekture. Najbrž sem ga srečala v mlinu po naključju, saj je v glavnem prebival v Občicah, na TV 15. Centralna tehnika je združevala vse tehnične dejavnosti Komunistične partije Slovenije, po ustanovitvi Osvobodilne fronte pa osvobodilnega boja v celoti. K njej je spadala tudi mreža kurirskih poti in zvez, ki pa se je najbrž prav takrat osamosvojila in prišla pod povelje vojske. Miha T. pozneje nisem več srečala v Starih žagah. Vodja Centralne tehnike je kmalu po mojem prihodu postal Milan Škerlavaj-Petrač, ki je bil prej vodja grafičnega oddelka Centralne tehnike, to je osrednjih tiskarn.

Petrač je bil po srcu dober človek. Imel je rad »svoj« kolektiv in je spodbujal družabne prireditve, da bi se ljudje »povezali«. Za posamezne člane kolektiva pa je imel včasih bolj malo poslušnosti in je brž nasedel obrekovanju. Ker je bil v presoji ljudi nagel, je marsikomu napravil krivico. Po poklicu je bil trgovec, prodajalec v trgovini barv, in za posel zelo nadarjen. Bil je izvrsten organizator, človek dejanj. Priznal je dobro opravljeno delo in bil pripravljen sprejeti vsako koristno pobudo, tudi od ljudi, ki mu niso bili pri srcu. Ni pa maral in ne razumel ljudi zapletenega duha in ni cenil intelektualcev. Izjema med njimi je bil le partijski sekretar Vid, morda zaradi zaslug, ki jih je imel za tehniko v Ljubljani.

Čisto drugačnega značaja je bil sekretar partijskega biroja Centralne tehnike Rudolf Ganziti-Grad. Po poklicu je bil zidar in strokovnjak za gradnjo bunkerjev v Ljubljani in skrivnih postojank v partizanih. Tudi gradnja postojank in skrivališč je bila namreč ena izmed dejavnosti Centralne tehnike. Grad je bil majhne rasti, naglih, odločnih gibov, globokega glasu in izbranih besed. Resen, dostojanstven človek s spoštljivim odnosom do vsakogar, a ne po Petračevo družaben. Veliko je odhajal bogve kam na postojanke in se vračal samo za nekaj dni. Zame je bil zmeraj nekoliko skrivnosten. Okrog glave se mu je bleščal sij neznanih velikih zaslug.

Tudi sekretar partijske celice dipl. inž. arh. Nace Gregorač-Vid je bil skrivnostna oseba, kajti le malokdo je vedel za njegovo pravo ime. Skrival ga je zato, ker je imel v Ljubljani v hiši svojih staršev na Podlimbarskega 34 še neodkrito skrivališče dokumentne tehnike z obilico dragocenega in nevarnega gradiva. Vid je namreč pred odhodom v partizane s svojim bratom France- to ponarejal dokumente za ljubljanske ilegalce. Vzbujal je vtis dostojanstvene za- držanosti, morda zaradi ostrega profila, brk, očal in škornjev, ki so jih nosili predvsem partizani na višjih položajih. Škornje pa je imel izposojene. Kmalu sem spoznala, da ti- či za strogim videzom človek, s katerim si se lahko o vsem odkrito pogovoril, ki je vsa- kogar poslušal in ga tudi zares razumel. Ta- ko kot Grad je tudi on spoštoval vsakega človeka. Vid in Grad sta me po prihodu v tehniko vsak posebej vprašala, kdo sem in kaj sem delala doslej, kaj mislim in česa si želim. Vid je bil v Starih žagah vodja kol- portaže in grafičnega ateljeja, kot smo ime- novali risarsko, grafično in graversko de- lavnico, v kateri smo delali likovniki. Nekaj pozneje je postal pomočnik vodje grafične- ga oddelka, in ko je Petrač prevzel vodstvo vse Centralne tehnike, je verjetno opravljal tudi naloge vodje grafičnega oddelka. Če- prav je bil naš predstojnik, je razmeroma redkokdaj zavil k nam v hrib in smo se bolj malo videli. Tako se mi je vsaj zdelo.

Kolportaža je bila med TV 15 A in cesto, v majceni hišici, ki ima danes številko 6. Od tam so razpošiljali časopise, brošure in dru- go, kar so tiskali v skrivni postojanki Parti- zanska tiskarna na Rogu. Tiskano gradivo so raznašali kurirji daleč po Sloveniji. V kolportaži sta delali tudi smejava Minka Li- povc in resna Mara Sajevic, šivilja iz Nove- ga mesta. Za razliko od drugih partizank je Mara zmeraj nosila krilo. Imela je lep alt in je rada pela. Pozneje se je pokazalo, da je nepogrešljiva igralka na naših kulturnih prireditvah.

Drugi oddelki Centralne tehnike so bili razsejani po pobočju Rigla. Nastanjeni so bili v zidanicah nekdanjih prebivalcev do- line – Kočevarjev. Teh hišic danes ni več, pa tudi mlina TV 15 A ne. Tako kot zname- nite partizanske delavnice v najožjem delu soteske, ki so jih porušili, še preden je kdo utegnil pomisliti, da bi jih zaščitil kot zgodo- vinski in kulturni spomenik, so takoj po os- voboditvi porušili tudi bivališča Centralne

tehnike. Razdejali so jih ljudje, ki so potre- bovali gradivo za obnovo svojih hiš.

V eni izmed zidanic nad Starimi žagami so se nastanili naši intendant, v drugi je bi- la kuhinja z jedilnico. Kuhala nam je Ivan- ka Cirman-Marta. Pred hišo s kuhinjo je bil izkopan vodnjak, in ta je edini še ostal.

V gosposki zidanici, najvišje na pobočju, smo delali v eni sobi risarji, v drugi pa gra- verja Stane Žnidarčič-Mitja in Marjan Ko- vač. Mitjo sem spoznala že v Ljubljani pri podtalnem delu za Osvobodilno fronto v ra- jonu Bežigrad. Sobica graverjev je bila manjša, delavnica likovnikov pa kar pro- storna, s tremi okni. Z dveh je bil lep raz- gled na dolino Starih žag in pobočje Roga. Pred okni so stale delovne mize, ob eni ste- ni leseni pogradi. Pri zidanici se je razpro- stiral sadovnjak, v katerem so jeseni zorela kot med sladka drobna jabolka. Tudi od zi- danice grafičnega ateljeja so danes ostale samo revne razvaline.

Ob mojem prihodu so delali v grafičnem ateljeju Ive Šubic, ki sem ga spoznala tik pred vojno kot študenta prvega letnika sli- karstva na likovni akademiji v Zagrebu, France Mihelič, s katerim sem imela leta 1942 v Ljubljani stike v organizaciji Osvo- bodilne fronte kulturnikov, mladi Ivan Se- ljak-Čopič, skoraj še otrok, geometer Vlad- ko Vazazz in Ivan Požgaj-Rabo, ki je bil pri- silno mobiliziran v nemško vojsko, iz katere je pobegnil k partizanom. Malo pozneje sta prišla iz tiskarne Triglav na Goteniškem Snežniku še moj stari znanec iz akademije likovne umetnosti v Zagrebu študent ki- parstva Lojze Lavrič, za njim pa dipl. stroj- ni inž. Vlado Jordan. Takoj po prihodu sem v ateljeju srečala tudi inž. arh. Branka Sim- čiča, ki je risal osnutke za partizanski denar, a je pozneje odšel drugam, verjetno še pred našo preselitvijo v Črmošnjice. Pri tehniki v starih žagah sem srečala tudi staro znan- ko, Petračevo ženo Mico, od katere sem po- leti 1942 prevzela funkcijo kvartne sekre- tarke šentjakobskega kvarta v Ljubljani.

Petraču ob prihodu nisem vzbudila po- sebne zaupanja. Ni me vprašal, kaj sem delala v Ljubljani, ampak le, ali sem članica komunistične partije. Povedala sem, da sem kandidatka, že kar precej dolgo. »Ne- kaj časa te bomo še opazovali,« je rekel. Imela sem vtis, da bom morala tu nanovo dokazovati svojo privrženost osvobodilne- mu boju.

Niso me dolgo opazovali, ko so odkrili

pri meni znake spolne nemoralnosti. Do odkritja pa so prišli takole: po dolini Starih žag, sem od Črmošnjic, žubori potok Črmošnjiščica ali Divji potok. Ker sem se bila vajena vsak dan temeljito umiti in ker je bilo ob mojem prihodu še poletje, sem se zjutraj ali zvečer spustila do samotne struge potočka, zarasle z gostim grmovjem in obdane z gozdom. Vsi, ki so me videli odhajati z brisačo, so se norčevali, češ da moje umivanje izvira iz moje malomeščanske miselnosti in da se partizani leta 1941 sploh niso umivali. Vse pa je ostalo pri šali, dokler me ni pri umivanju zasačil Peter. Bilo je milo zgodnjejesensko jutro, ko sem se skrila v z hosto obdano grapo in se začela oblivati z bistro vodo potočka. Takrat se je po zadnjici pripeljal Peter s strmega pobočja prav do mene. Bil je namenjen v potok po vodo za kuharice, pa mu je spodrsnilo na blatni stezi. Za njim je priropotalo vedro. Zavreščala sem kot zasačena Suzana, Peter pa v smeh. Krohotaje se je vrnil v kuhinjo in brž vse sklepetal. Takoj so sklicali partijski sestanek, ki se ga kot kandidatka nisem mogla udeležiti. Vsi so bajé planili po meni, češ da se namenoma nastavljam moškim. Ubrani me je sekretar Vid. Po Ljubljani so belogardisti kričali, kakšno vlačuganje je v partizanih, v resnici pa tole . . . No, prav vseh niso držali tako pretirano na kratko. Kaže pač, da me že od prvega dne niso imeli posebno radi.

Peter mi afere ni zakuhal nalašč, saj ni bil hudoben. Pri tehniki je bil stražar, odlikovan z redom za hrabrost. Bil je spomeničar in Petrač ga je cenil zaradi že prej izpričanega poguma in zanesljivosti. Meni pa se je zdel nekako divji in surov. Večkrat smo opazovali jate zavezniških letal, ki so letela bombardirat neznana mesta. »Da vsaj ne bi Ljubljane,« sem vzdihnila. »Naj jih le,« je menil Peter, »belogardiste.« »Pa saj je v mestu toliko naših ljudi.« »Kakšni naši! Skrivači. Vse naj stolčejo.«

Na moj račun so si v tehniki privoščili marsikatero šalo. Če pride človek v partizane s predstavo, da izvršni odbor tabori okrog skavtskega tabornega ognja, mu lahko natvežiš marsikaj. Tako so večkrat samo zame razglasili stanje pripravljenosti. Rekli so, da prihajajo beli iz Novega mesta čez Rigl v Stare žage. To se je 18. aprila 1945 tudi zares zgodilo. Poučili so me, da moram ob stanju pripravljenosti pospraviti nahrbtnik in se pripraviti na odhod. »Kam pa

zdaž?« »Zdaž pa kar tjale čez dolino v Rog.« Oni se seveda niso ganili, in sem jih začela priganjati. Planili so v krohot, da sem »paničarka«. Ne, pri tehniki me niso marali, in vendar je bil to nemara najlepši čas mojega življenja. Nikoli več nisem živela mesece in mesece tako blizu naravi. Nikoli več nisem tako verjela v smisel svojega bivanja in dela, ker se nisem nikoli, nikoli več počutila tako tesno povezana s kako človeško skupnostjo za neki cilj. Zavest o nemoči in nepomembnosti posameznika sem si pridobila šele pozneje z novimi spoznanji in izkušnjami o človeški družbi. Ljudje okrog mene so bili povečini zelo mladi, malo izobraženi, neslani, tudi surovi, toda vendarle pripravljeni prostovoljno tvegati življenje za nekaj skupnega, velikega. Mnogi med njimi so to že dokazali v brigadah ali pa pri skrajno tveganim delu v skrivnih tiskarnah sredi okupiranega mesta. Ko je grozila smrtna kazen vsakemu, pri katerem bi našli Poročevalca, so ti ljudje razpečavali po mestu in po vsej Sloveniji gore prepovedanega tiska.

V začetku septembra so me poklicali v Črnomelj h gledališču. Pripravila naj bi sceno za krstno predstavo Borovih Raztrgancev, ki jo bodo igrali 14. septembra. Napotila sem se proti Beli krajini.

Takrat Vande Zihlerl, ki me je prenočevala prvič, ni bilo v Črnomlju, zato sem sklenila, da grem spat kar na senik. Bala sem se uši, seno pa je snažna stvar. Tam jih ne morem dobiti. Izbrala sem senik pri hiši, ki ima danes številko Pod lipo 1. Senik pa so že davno pred menoj odkrili tudi drugi popotni partizani. Vso noč me je žrlo. Komaj sem čakala svita. Brž sem šla na bližnji travnik pogledat, kaj mi ni dalo ponoči spat. Za šivi obleke je mrgolelo sivkastih živalic.

V Črnomlju je bila k sreči razuševalna postaja. Na nekdanjem kopališču ob Lahinji sta stala dva kotla, ki jima je stregel mlad fant. Na lesene rešetke pri dnu si naložil obleko. Med rešetkami in dnom je bila voda. Fant je kotel dobro zaprl in pod njim zakuril, medtem ko sem se jaz kopala v Lahinji. Para, ki je napolnila kotel, je uničila uši, pa tudi mojo obleko. Od temno rjavega jopiča so ostali na svetlejšem krilu veliki, rdečkasti madeži. Temu krilu je bilo usojeno, da bo postalo moja poročna obleka. Potem me je zaskrbelo, kaj pa, če sem gojila zalego že prej? Brž sem po nekem kurirju Centralne tehnike pisala v Stare žage, da sem ušiva in

naj se zato vsi pregledajo. Spet so zbijali šale na moj račun.

V Črnomlju sem si ogledala, iz česa bi mogla napraviti sceno za Raztrgance. Odkrila sem stare kulise, ki so bile nekoč na odru sokolskega doma soba. Treba bi jih bilo zakrpati, prebarvati in razpostaviti glede na zahteve Borove igre. Veliko se pri vse-spolni revščini ni dalo razmišljati, na zgolj nakazano sceno pa nisem pomislila, saj sem bila likovno in gledališko premalo razgledana.

Narisala sem tloris. Naslikala sem v perspektivi osnutek scene z vodenimi barvami. Potem sem začela iskati zidne barve, da bi zamisel uresničila. Na pomoč mi je pri-skočil soboslikar Franc Grdiša, ki je stano-val v hiši z današnjim naslovom ulica Mira-na Jarca 12. Tam je imel tudi delavnico. Njegova zaloga barv v prahu je premogla samo žgano sieno, svetlo okro, ultramarin modro in belo. Grdiša mi je pripravil tudi klejno vodo za barve. S klejnimi barvami sva z združenimi močmi prebarvala kulise. Navadno sobo sva preslikala v iz brun ste-sano izbo v mlino.

V Črnomlju sem ostala okrog štirinajst dni. Potem ko sem se razušila in se prepri-čala, da sem čista, nisem več tvegala spanja na senu. Na stanovanje me je vzela igralka Slovenskega narodnega gledališča Ema Starčeva. Hranila sem se v aktivistični menzi na dvorišču hiše, v kateri je danes temeljno sodišče in ima naslov Trg svobode 1. Tam je bila neverjetno slaba kuhinja, po revščini takoj za etapno kuhinjo v Osilnici. Za zajtrk so nam dali neslano temno sivo prežganko brez masčobe, ki mi bo za zmeraj ostala v spominu. V jedilnici sem spet sre-čala svojega dobrodelnega bratranca Fran-ceta Avčina, ki mi je predstavil nekega par-tizana. Zelo se je zgražal, ker ga nisem po-znala in ker mi tudi njegovo ime ni nič po-vedalo. Bil je prof. dr. Zwitter.

Bolj kot za jedajočo je bilo v Črnomlju po-skrbljeno za pijačo. Tisto jesen so stisnili so-de in sode sladkega jabolčnika. Pili smo ga v gostilni pri spodnjem mostu, kjer je danes stanovanjska hiša z naslovom ulica Mirana Jarca 22. Kaže, da sem morala hrano plače-vati, kajti v arhivu Akademije za gledališče, radio, film in televizijo hranijo dokument, iz katerega je razvidno, da so mi dali takrat »podporo« 300 lir.

Od 4. do 6. septembra 1944 je bil v Čr-nomlju drugi zbor aktivistov Osvobodilne

fronte. Udeležila sem se ga, ne da bi me kdo povabil. Vrata so bila odprta vsem. Spomi-njam se govorov Borisa Kidriča, dr. Marja-na Breclja, Franca Leskoška-Luke, zlasti pa Kardeljevega, ki nam je povedal, da je pri-ključitev Trsta k Jugoslaviji sporna. Novica nas je zelo potrla.

Gneča v nekdanjem Sokolskem domu je bila nepopisna. Stala sem samo z eno no-go na klopi ob steni, da bi bolje videla in sli-šala. Takrat nismo hodili poslušat političnih govorov iz dolžnosti, marveč iz zanimanja. Vse, kar so nam »izvršniki« povedali, je bilo za nas novo, živo, brez fraz in ponavljanja že tisočkrat slišane. Besede so se obrabile pozneje.

Po vrnitvi v Stare žage sem se spet lotila dela za tiskarne. Temu delu nisem bila zme-raj kos. Sram me je bilo zlasti pred Iveto Šubicem. Ker je bil že dolgo pri tehniki in ker je bil tudi sposobnejši in marljivejši, pravi slovenski kmet – garač, je prevzel ko-pico nalog. Tako je risal včasih tudi vso noč, da tiskarna ne bi čakala.

Drugi nočni garač je bil tihi Vladko Va-zazz. Zaradi njegove modre zadržanosti, si-vih las in očal sem ga imela za priletnega človeka, čeprav je štel komaj petintrideset let. Risal je note za pesmarice na ciklostil-ske matrice, za vsako četrtinko toliko in to-liko udarcev z iglo. Tok, tok, tok. Ponoči sem se zbudila. Še zmeraj je gorela karbi-dovka in še zmeraj tok, tok, tok. Pesmarica je morala pravočasno v tisk.

France Mihelič je imel bolj »umetniške« naloge, ki pa mu niso zbu-jale veselja. Ko sem prišla, je risal angelčka na listino za pr-vo obhajilo in se jezil. Po naročilu je ilustri-ral tudi Möderndorferjev abecednik, ki ni bil nikoli natisnjen, ker je bil poln požganih vasi in mrličev. To so nekje »zgoraj« ocenili kot prehudo za sedemletne otroke, ki že ta-ko niso živeli v rožnatem svetu. Mihelič je bil pri nas le kratek čas. Iz Starih žag je od-šel na bolj svobodno likovno ustvarjalno delo.

Kaj sta delala tisti čas Rabo in Čopič, se ne spominjam. Ko je prišel k nam v prvi po-lovici avgusta kipar Lojze Lavrič, se je naj-prej lotil izrezovanja žigov za vojaše in za-ledne enote, naloge, ki jo je opravljal že v tiskarni Triglav. S seboj je prinesel tudi ne-dokončane lutke – marionete, za partizan-sko lutkovno gledališče. S pripravami nanj

je nadaljeval, brž ko smo se preselili v Črmošnjice in se je število delavcev v ateljeju povečalo.

Potem ko sem se pri nekaj nalogah slabo izkazala, so mi dali v delo opremo za brošuro Junaška obramba Leningrada. Tokrat se mi je posrečil droben znak sredi strani, ki je predstavljal rdeče zastave, obkoljene s stiliziranim črnim človeškim obročem. Pa je prišel na obisk in »nadzor« Vid. Kaj delam? Zakaj tako? Odločil se je za po njegovem boljše izvedbo: pol strani bele in pol v neki drugi barvi – prelom, nasprotje med dvema silama. Seveda je obveljala njegova.

Nekega popoldneva se je po oddelkih razširila govorica, da se bomo šli kopat v Dolenjske Toplice, ki so bile takrat na robu osvobojenega ozemlja. Šla sem v dolino, pobirala orehe pod košatim drevesom v bližini kolportaže in čakala na odhod. Iz hišice je prišel Utešena Partija Vid. Kaj da počnem? Čakam, da se bomo zbrali za v Toplice. Partija pa je spregovorila, da ne ravnaj prav. Zapravljam čas pod orehom... vsak trenutek pa je treba posvetiti... protifašistična vojna... vsakdo izmed nas naj sodeluje z vsemi močmi... vsako delo pomembno... borci v brigadah... vsak trenutek... Postal me je sram. Zgubila sem se gor v našo delavnico in se lotila risanja. Drugih iz ateljeja pa ni bilo po kosilu od nikoder. Šele zvečer sem zvedela, da so se nanaglo odpeljali z vprego v Toplice, skupaj z Utešeno Partijo.

V Dolenjske Toplice sem šla pozneje sama, da me je dr. Reja, ki je delal v ambulanti zdraviliškega doma, cepil proti tifusu. Tudi okopala sem se čisto sama v praznem bazenu z razbitimi okni. Cepiti se proti tifusu ni bilo neumno, kajti Mitja je hudo zbolel za to boleznijo. Ležal je na svojem pogradu v graverskem oddelku in drgetal od mrzlice. Morali so ga odpeljati v bolnico. Tam so ga pozdravili in spet se je vrnil med nas. Ko smo odhajali iz Starih žag, je odšel v Partizansko tiskarno na Rogu. Tam je zrisal načrte za stroj za izdelavo žigov. Dele so odlili v Črnomlju, sestavili pa so ga v delavnicah v Starih žagah. Izdelovanje žigov s strojem je steklo in grafični atelje je bil razbremenjen hude tlake.

Ne Utešena Partija in ne Petrač nas v Starih žagah nista mogla imeti popolnoma na vrvi. Od naše zidanice je peljala v dolino še ena pot, ki ni vodila mimo postojanke »vodilnih«. Po tej poti si prišel naravnost

do Tončke Mrvar, imenovane Mrvarca, ki je imela ob cesti na današnji številki 10 majhno gostilno. Takrat nam je natočila šilce kar zastoj. Na desnem bregu potoka je bil v nekdanji Šprajcerjevi žagi ekonomat Slovenskih centralnih vojnih partizanskih bolnic (SCVPB). Tja je prihajal ob večerih igrat harmoniko Jože Potočar, po rodu iz Kamnic pri Prečni. Delal je pri nekem skladišču pri Kočevskih Poljanah. Zabavam v ekonomatu smo rekli »mitingi«, čeprav so bili partizanski »mitingi« prireditve z govorom in kulturnim sporedom, kdaj pa kdaj tudi s plesom. Tu pa smo samo plesali. Harmonikar je igral in pel kvantaške narodne. Besedilo je cedil med stisnjenimi zobmi, da si ga le težko razumel, a je bilo bolje, da ga nisi. Ko so se pari naplesali, je zapel: »Le za mano, le za mano, kameradi...« Zvrstili smo se za njim v dolgo kačo in vodil nas je s harmoniko čez klopi, na mizo, spet čez klopi, skozi vrata, okrog hiše, v hrib, nazaj skozi vrata, na mizo, na klop, na tla... Nikoli prej nisem plesala. Zdaj sem se naučila kar v gozdarjih. Morda sem se hotela oddolžiti za mladost v žico obdanem mestu. Kadar je bil zvečer »miting«, sem bila tam tudi jaz. Držalo pa me je samo kak mesec. Potem nisem nikoli več čutila veselja do plesa.

Jesen je že obarvala Rog. Zjutraj je bila megla in zelo hladno. Pred menoj so šli proti Podturnu trije možaki, ki so najbrž ponoči napol goli pobegnili sovražniku, bos, brez vrhnjih hlač, ogrnjeni samo v odeje. Tudi mene je ob jutrih že zeblo, saj sem odšla iz Ljubljane v poletni obleki. Ponoči sva se na pogradu stiskali z Elko Stožir-Velnar (zdaj poročeno Ukmar), ki je prihajala spat v naš atelje, da bi se skupaj grela. Elka je prišla v dolino iz Partizanske tiskarne na Rogu. V dolini ni imela pravega dela. Kmalu jo je Petrač spet poslal nazaj v Rog, pa spet v dolino in spet nazaj. Nekaj se mu je zamerila. Elka ni imela odeje in sva se obe pokrivali z mojo, ki mi jo je dal bratranec. Vseeno sem se odločila, da jo žrtvujem, da bi mi bilo topleje tudi podnevi. Nekdo mi je svetoval, naj grem v Semič, kjer je na železniški postaji partizanska krojaška delavnica. Tam bi mi lahko napravili iz odeje hlače. Rečeno, storjeno. Čudoviti časi, ko si delo samo naročil, plačal pa ga je boglonaj. Ko sem se po drugem obisku v Semiču vrnila, sem nosila tople hlače s padalskim pasom, ki sem ga zapenjala z debelo železno zaponko. Toda veselje mi je spet skalila Utešena Par-

tija Vid. Ali ni škoda odeje? Partizan mora vendar imeti odejo . . . Ne vem kdaj in kako in po zaslugi katerega intendanta, toda do odeje sem kmalu nato spet prišla.

Tisto jesen se je oženil Peter Kašper, tisti, ki me je bil zalotil pri kopanju. Vzel je prav mlado kmečko deklico. Svatov je bilo vse črno. Poročna pojedina ni bila bogata, saj smo imeli hrane ravno za potrebo, pač pa so tekli potoki vina, ker smo živeli v vinorodnih krajih. Proti jutru je Petrača spodneslo in fantje so ga dali na pare. Mizo so pognili z rdečim zavezniškim padalom, položili nanjo Petrača in prižgali sveče. Ive je imel pridigo. Kadar je zvrnil kozarček, je znal oponašati slovesni glas župnika iz domačih Poljan na Gorenjskem »Predragi v Petraču . . .« To svojo točko je ponovil na vsakem slavlju, pa se ga nismo nikoli naveličali.

Proti koncu oktobra so sklenili, da se bomo preselili iz zidanic na pobočju v dolino Starih žag, kjer bomo bolj skupaj. V ta namen so nameravali urediti dve veliki hiši. To mi je bilo zelo prav. Dan se je krajšal in od večerje v zidnici pod nami smo se vračali v naše domovanje zmeraj po temi. Steza je bila ozka, strma in blatna, da sem ves čas padala, vsem v veselje.

Iz načrta, da se bomo selili v dolino ob potoku, ni bilo nič. Sedemnajstega oktobra smo odšli v Črmošnjice, kjer so bili prej nastanjeni nekateri oddelki glavnega štaba. Tam smo ostali do 18. aprila 1945.

Črmošnjice so bile pred vojno nemška vas, po italijanski okupaciji pa so se vsi Kočevarji izselili. Ostala je le Lojzka Matkovič z dekliskim imenom Kump, ki je bila poročena s Slovencem. Lojzka mi je leta 1982 pripovedovala, da so hoteli Nemci v jesenski ofenzivi 1943 vas požgati, a sta ona in župnik, ki sta znala nemško, preprosila nemškega oficirja, da so Črmošnjicam prizanesli. Požgali pa so zaselek Novi tabor poleg vaškega pokopališča. Tam je bila Lojzka domačija. Edina slovenska družina pred vojno je bila družina čevljarja Turka, pa še ta je bila priseljena od drugod. Med vojno so skoraj prazno vas poselili begunci in partizani.

Centralna tehnika je zasedla več hiš. V nekdanji gostilni Kočevarja Pečaverja smo imeli spodaj kuhinjo, obednico, skladišče za hrano in morda še kaj. V nadstropje so se

naselili vodstvo, kolportaža in vodja nabavnega oddelka. Petrač je imel v nekdanji gostilni samo pisarno. Stanoval je skupaj z ženo Mico v pritličju hiše, ki ima danes številko 5, tik nad vaškim koritom za vodo.

Dan po našem prihodu v Črmošnjice nas je zapustil Vid. Na večer pred njegovim odhodom smo sedeli v jedilnici v krogu. Na sredi smo imeli vrč jabolčnika. Po malem smo pili in peli. Ko je zmanjkalo pijače, je šel Vid ponjo k sodčku v shrambo. Šla sem za njim. »Ni mi vseeno, da odhajaš,« sem si upala reči. »Ah, tako,« je zagodrnjal in brž odnesel poln vrč v jedilnico. Drugo jutro smo se vsi skupaj poslovili od Vida na trgu sredi vasi. Kot sem zvedela pozneje, se je napotil na letališče pri vasi Otok v Beli krajini. Pošiljali so ga k zvezni OZNA (Oddelek za zaščito naroda). Na letalo je moral dolgo čakati, kajti tisto, ki naj bi ga prvo odpeljalo, ni pristalo. Ko naj bi se spustilo, je po Beli krajini pokalo in se bliskalo kot ob ofenzivi. Partizani so dajali duška svojemu veselju ob osvoboditvi Beograda, pilot pa je mislil, da je pod njim bitka, in se je obrnil.

Po Vidovem odhodu je postal vodja kolportaže Boris Jenko, pomagale pa so mu tri ženske na M: Minka, Mara in Marta, naša nekdanja kuharica iz Starih žag.

V hiši nasproti gostilne, danes številka 6, so se naselili voznik Jože Dremelj-Perun, mizar Kmetić in dva starejša možakarja, Belokranjca Tešak in Nemanič. Njuna glavna naloga je bila, da sta na dvorišču za gostilno ves dan žagala in cepila drva. Po les v hosto so hodili vsi moški.

V hiši, ki ima danes številko 19, na začetku klanca, ki se spušča pod cerkvijo v grapo Divjega potoka, je stanoval eden izmed voznikov Centralne tehnike z ženo in dvema majhnima hčerka. Žena je bila naša perica, pri pranju pa smo ji pomagale izmenoma po vrsti vse ženske, razen kuharic. Ker ni bilo mila in pralnih praškov, smo si pomagale s starodavnimi izkušnjami. Glavna perica je pripravila lug tako, da je poparila bukov pepel in ga odcedila. V lugu smo namakale in kuhale perilo v velikih železnih loncih. Zakurile smo med zloženimi kamni kar na betonskih tleh požgane hiše brez strehe in postavile lonce na kamne. Perilo smo spirale ali v potoku pod vasjo, ob poti, ki je vodila do radijskih delavnic 99 a, ali pa v vaškem koritu, od katerega so visele pozimi ledene sveče. Posebno nerodno je bilo spirati neke srajce, ki so postale v lede-

no mrzli vodi trde kot usnje. Ko smo obešale perilo na podstrešju Turkove gostilne, se mi je zmeraj zanohtalo. V topli sobi, ko so se mi roke vžgale, so me polile solze od bolečin. »Nergaš,« je očital Petrač.

V Pečaverjevi gostilni smo imeli v veliki gostilniški sobi skupno obednico. V kotu je stala lončena kmečka peč. Sedeli smo na klopih iz surovih desk, za dolgimi mizami. V kuhinjo so vodila vrata in okence za podajanje jedil.

Glavna kuharica je bila Nežka Štrajner. V dolino je prišla šele decembra 1944 iz ekonomata tiskarne Triglav – 11 A. Vdova. Njen mož, voznik pri Centralni tehniki, je z vozom zapeljal na mino. Nežka je dobro kuhala. Zajtrkovali smo prežganko z žganci ali koruzni močnik. Opoldne smo imeli največkrat govejo ali muljo juho, kuhano govedino ali mulovino, krompir, včasih celo vinsko omako. Zvečer smo pogosto jedli golaž. Namesto kruha so bili zmeraj koruzni žganci. Kruha smo si zelo želeli. Nekoč se je razširila vesela novica, da ga bodo spekli, toda bil je iz žaltave koruzne moke. Sredi zime nam je zmanjkalo soli. Pa smo odkrili solni rudnik pri artilerijski brigadi. Artilerijci so bili pripravljeni zamenjati sol za tobak, s katerim nas je preskrboval glavni intendant Svetozar. Bila sem zelo ješča, kar je Nežka brž opazila. Dober jedec je bil tudi Vito Globočnik, ki je prišel v grafični atelje pozno jeseni 1944. Nežka je včasih pokukala iz kuhinje skozi okence in naju vprašala: »Ali bi vidva še?« »Še,« sva planila. »Nimam nič več,« se je zahajljala.

Nežkini pomočnici sta bili neka Polonca in Fani Zdešar, nekdanja kurirka dokumentne tehnike. Fani mi je v Ljubljani prinesla ponarejeno prepustnico za pot v partizane. V kuhinji smo morale pomagati tudi vse druge ženske. Lupile smo krompir in ribale vzdani kotel, v katerem se je kuhala polenta.

V Črmošnjicah nam niso svetile karbidovke, ampak elektrika. Elektriko je pogonjal generator pod koritom porušene žage pri podrtem mostu na poti iz Črmošnjic v Stare žage. Naprava ni delovala zanesljivo, saj smo bili večkrat v temi. Naš elektrikar je bil Jože Čukajne-Bernard, pred vojno kmet, a nadarjen za tehniko. Ker je bila zima, Bernard pa brez suknje, si jo je, kadar je šel popraviti elektrarno, izposodil od mene. Tudi suknjo sem dobila od nadvse dobrotljivega bratranca Franceta. Ni je več

potreboval, saj je okrog novega leta 1945 odpotoval v Bari in od tam v osvobojeni Beograd. Ko je elektrika spet zasvetila in se je Bernard vrnil, je povedal: »Jermenéco sma štémal.« Bilo je nekaj o jermenici. Bernard je bil doma iz okolice Šentjerneja.

V Črmošnjice so zahajali po opravkih ljudje iz obeh osrednjih tiskarn, Triglava na Goteniškem Snežniku in Partizanske tiskarne na Rogu, in iz drugih postojank Centralne tehnike. Tu sem srečala veliko nekdanjih znancev, aktivistov iz Ljubljane.

Od ljudi, ki so prihajali s postojank v dolino, se mi je najbolj vtisnil v spomin Branko. Bil je starejši možak, po poklicu železničar, spomeničar, doma iz vasi Plešivica na Ljubljanskem barju. O Branku je krožila tale resnična zgodba: Tisto zimo mu je Petrač naročil, naj gre na Rog v Partizansko tiskarno in preskrbi deset primerkov Naše vojske. Sneg je že zapadel in Branko ga je gazil ves dan, dokler ni utrujen priganil do tiskarne. Tam je moral prespati. Naslednji večer pogleda Petrač skozi okno: »Kaj pa počno tukaj ti ljudje?« Pred hišo se stalo deset utrujenih fantov iz Partizanske tiskarne, ki so ves dan gazili sneg do Črmošnjic. Časopisa Naša vojska pa Branko ni prinesel.

Likovniki iz »grafičnega ateljeja« smo našli svoje prostore v župnišču. Baje so bile Črmošnjice pred vojno kazenska postojanka za župnike, ki so se kakorkoli zamerili svojim »vodilnim«. Danes je župnišče prazno, zapuščeno in razpada. To je enonadstropna hiša z arkadnima hodnikoma v pritličju in nadstropju na dvoriščno stran. Pred hišo je bil včasih ozek pas vrta z rožami, na desni ob hiši pa zelenjavni vrt, ograjen z lesenimi latami. Na dvorišču je stal hlev, v katerem je župnikova kuharica redila kravico.

Naselili smo se v treh prostorih v prvem nadstropju, z okni na vaški trg, spočetka le v dveh večjih sobah, medtem ko je bila srednja, prehodna, za predsobo. Tam je župnik hranil na polici debele nemške nabozne knjige. V našo sramoto moram priznati, da smo mu dobršen del te knjižnice porabili za toaletni papir. S takim trudom in tveganjem natisnjene in prinese tiske partizanskih tiskarn smo namreč skrbno hranili.

Župnik Zajc je stanoval v sobi na vrtno stran. Bil je star, zagrenjen možak, ki se je pogovarjal le sam s seboj. Njegova prejšnja gospodinja je umrla. Na stara leta mu je

stregla priletna Štajerka Lizika, ki ga je ob večerih priganjala k molitvi rožnega venca. Skozi vrata smo slišali njuno žebranje.

Z Liziko smo bili likovniki v dobrih trgovskih odnosih. Mi smo preskrbeli za »gospoda« tobak, ona pa nam mleko in krompir, ki smo ga pekli v peči na žerjavici.

K hiši sta spadala še župnikova sorodnica, šestnajstletna Marica, in osemletni Oskar. Oskar je bil eden izmed šestih otrok vaškega peka Obajdina, ki so ga partizani bajše skupaj z ženo ustrelili, ker je izdajal. Kočevarica Lojzka mi je leta 1982 pripovedovala, da je imel menda radijsko oddajno postajo, skrito pod podom, in da je prav on priklical bombnike nad vas Brezje, malo naprej od Črmošnjic proti Beli krajini. Obajdinove otroke so razdelili družinam po vasi, enega so dali v Podturn pri Dolenjskih Toplicah. Oskarja je prevzela Lizika iz župnišča. Bil je naš model za pionirčka. Risal ga je Ive, modelirala Milena Dolgan. V ateljeju je bil kuhan in pečen, ko smo začeli z vajami za lutkovno gledališče.

Sodelavci grafičnega ateljeja smo se zelo pomnožili. Petrač je imel pooblastilo centralnega komiteja, da lahko potegne iz vojske ljudi, ki jih tehnika potrebuje. Poiskal je risanja večše partizane: poklicne likovnike, študente in samouke. Nekaj jih je poklical iz tiskarn. Sprva je namreč imela svoje risarje vsaka tiskarna posebej. Grafični atelje naj bi v prihodnje prevzel vse risarske naloge za osrednji partizanski tisk.

Delali smo za tiskarno Triglav 11 A in za Partizansko, in to predvsem uporabno grafiko. Tiskarni nista imeli klišarn, zato smo morali izrezati iz linoleja ne samo vse ilustracije, marveč tudi vse glave časopisov in naslove iz večjih črk. Linorezi so se pri tisku hitro obrabili in znova in znova je bilo treba izrezovati glavo Slovenskega poročevalca, Naše vojske in drugih. Bolj zanimivo je bilo risati osnutke in rezati linoreze za opremo ovitkov brošur, za plakate in ilustracije. Pri delih po naročilu, pa tudi pri partizanski grafiki smo se med seboj posvetovali. Spominjam se, da sem nesla vsako svojo risbo »v korekturo« Ivetu, Vitu ali Pirnatu. V prostem času, če ga je bilo kaj, smo lahko risali, slikali in modelirali po svoji volji. Tako je nastala partizanska grafika mlajših likovnikov partizanov.

V grafičnem ateljeju se je rodilo tudi partizansko lutkovno gledališče, o katerem je bilo že več napisano in tega tu ne bom po-

navljala. Večina izmed članov ateljeja je živahno sodelovala v življenju kolektiva, pri političnih urah in kulturnih sporedih partizanskih mitingov.

Pozno jeseni sta prišla k nam iz sedmega korpusa dva dolgina. Enega izmed njiju sem nekoč že videla skozi okno župnišča. »To je Vito Globočnik, slikar,« je rekel nekdo. Drugi je bil Dušan Petrič. Odkar sta prišla, ni bilo več miru. Vito je kar naprej hodil v našo sobo gledat, kako rišem. Moja miza je bila pri vratih. Delal je prepil in mi šel na živce. Kmalu po prihodu je bil izvoljen za sekretarja partijske organizacije. Tudi pri likovnem delu se je hitro uveljavil. Za Ive-tom je bil gotovo najplodnejši, morda pa sploh najbolj nadarjen med nami. Poleg naročenih del je v tem času ustvaril celo vrsto risb, akvarelov in grafik. Risal je porušene vasi, ožgana drevesa, portrete partizanov. Izrezal je več grafičnih listov z motivi iz partizanskega življenja in pripravil mapo linorezov Herrenvolk.

Malo pred osvoboditvijo so tiskali mapo Herrenvolk v tiskarni Triglav pod Goteniškim Snežnikom. Tja so 15. aprila vdrli četniki ali ustaši, fašistična tolpa, ki se je umikala iz osvobojenih krajev Jugoslavije proti severozahodu. Tiskarji so vedeli zanje že tri dni prej in opozorili Notranjski partizanski odred, naj se ne umika v smeri Goteniškega Sneznika, da ne bi privabil fašistov, ker je tam tiskarna. Zaman. Pred prihodom sovražnika je sekretar partijske celice in komisar tiskarne Ludvik Mišmaš-Miško spravil vse, kar se mu je zdelo vredno ohraniti, v dva bunkerja. Eden je bil pravzaprav le zasilno skrivališče pod previsno skalo. Vitove linolejne plošče je zmetal pod to skalo in jih prekril z lubjem. Četniki so tiskarno požgali, tiskarji pa so se srečno izmuznili iz njihovega obroča in odšli v Zadar. Kmalu po osvoboditvi, konec maja ali v začetku junija, se je Mišmaš vrnil po skrito gradivo s tovarnjakom. Ker so se po hostah še potikale razbite fašistične tolpe, so ga spremljali knojevci. Tako je rešil tudi Vitove linoreze, čep-rav ne vseh. Rešene stvari je oddal Petraču. Danes so ohranjeni linorezi spravljani v muzeju ljudske revolucije. Vitova mapa je izšla šele po osvoboditvi, z reprodukcijami linorezov po poizkusnih odtisih.

Ko je Vito prišel k nam, je že bil hudo bolan, toda nihče se ni zavedal, da bo bolezen smrtna. Pripovedoval mi je, da ga je sklepní revmatizem napadel v internaciji,

ko so Italijani sredi zime kaznovali interniranca tako, da so sneli v barakah okna in vrata. Bolan je odšel v partizane. Na pohodu osemnajste divizije v Gorski Kotar je dobil visoko vročino in zatekli so mu sklepi. Tak je spal na smrekovih vejah, postlanih na snegu. Njegovi boleznii je verjela samo bataljonska bolničarka Mila Avbelj, moja nekdanja sodelavka kvartnega odbora, ko sem hodila na sestanke Osvobodilne fronte v ljubljanskem rajonu Bežigrad. V Centralni tehniki je Vito večkrat imel angino ali pa samo vročino, ki je trajala kak dan. Ko je šel z drugimi moškimi v hosto sekat drva, se je zgrudil od napora. Vsi so mislili, da je razvajena »reva«, in so se mu posmehovali.

Dušan Petrič je bil filozof. Najrajši je sedel na pogradu in modroval. Zaradi tega so ga v vojski gledali postrani. Toda Vito se je zmeraj zanj potegnil, saj je bil Dušan dobra, poštena in iskrena duša. V grafičnem ateljeju ni veliko ustvaril, toda njegova sta plakata Orji, sej. V primeri z našimi tedanjimi plakati sta nenavadno originalna in »moderna«. Dušan Petrič je bil študent praške likovne akademije in zato drugače likovno usmerjen kot mi. Sodeloval je pri internih »mitingih« Centralne tehnike. Zelo lepo je pel, ni pa bil igralec.

S Primorske je prišla v grafični atelje Milena Dolgan. Njenega dela za tiskarne se ne spominjam, pač pa njenega kiparjenja. Poskrbela je, da smo od nekod dobili glino in tako se je lotil kiparjenja tudi Ive. Portretiral je svoje dekle Minko Lipovec.

Milena je modelirala figurico pionirčka. Za model ji je bil sirota Oskar. Portretirala je tudi borca artilerijske brigade, Kazaha iz Kazahstana, enega izmed treh topničarjev, ki so se prej vojskovali na nemški strani, kamor je bila prestopila njihova enota Rdeče armade, a so ob prvi priložnosti pobegnili k partizanom. Milenin model je imel zanimivo mongolsko glavo. Oba kipa je odlila v mavec. S seboj je prinesla tudi kos pušpanovega lesa in izrezbarila droben kipec. Imela je prijeten glas. Posodila ga je lutki Jurčku pri partizanskem lutkovnem gledališču.

V Črmošnjicah sem delila pograd z Mileno, bolj zaradi stiske za ležišča kot zaradi mraza, kajti v župnišču smo v vsaki sobi kurili peč. Le v srednji, prehodni sobici nam je Lizika odsvetovala kurjenje, a ni povedala zakaj. Tam je bil majhen zidan štedilnik. Z Mileno sva prišli na misel, da bi

prali perilo za člane ateljeja kar sami. Ponudila sem se, da pripravim lug iz pepela in perilo namočim. V velik lonec, ki ga je posodila Lizika, sem do polovice nasula pepela iz peči, ga poparila z vročo vodo, ki sem jo segrela v Lizikini kuhinji, in nato v to brozgo namočila perilo. Šele potem sem šla vprašat našo glavno perico, kako pripravlja lug. Prijela se je za glavo in mi povedala, da je treba, ko se pepel usede, vodo odcediti, perilo pa namočiti v to vodo. Drugič sem namakala po navodilih perice. Tokrat se je stvar zataknila pri kuhanju, kajti z Mileno nisva vzeli zares Lizikine prepovedi, da ne smemo kuriti v štedilniku. Ko je perilo že vrelo, je začelo na stopnišču smrdeti po dimu. Stena, v kateri je bil dimnik štedilnika, je postala vroča. Zažgali sva župnišče. Ko bi to vedeli belogardisti! Morali smo razbiti omet in pogasiti tleči tram tik ob dimni cevi, speljani z ognjišča.

Z Mileno sva se skupaj borili proti ušem. V tehniki smo bili čisti, dokler ni na zimo prišla v vas artilerijska brigada. V naši obednici so imeli politične ure, na klopeh pa so nam pustili drobne, rdeče uši. Drugo, večjo pasmo uši so prinesli decembra 1944 fantje iz štajerske tehnike. Pred nemško ofenzivo na Štajerskem so se umaknili k nam. Spali so v našem ateljeju na tleh med pogradi, mizami in stoli. Ker je bila gneča nepopisna, so zgradili nove pograde za moške »v nadstropje«. Samo midve z Mileno sva še naprej spali na nizkem pogradu v »pritličju«. Pozneje je Petrač razposlal Štajerce drugim in v ateljeju je spet bilo več prostora, uši pa so nam ostale. Pasma uši sem poslej delila v »navadna siva belokranjska« (s senika v Črnomlju), »mala rdeča artilerijska« in »velika rdeča štajerska«.

V vasi smo imeli kotel za razuševanje, najbrž po zaslugi glavne uprave bolnic 7. korpusa, ki je bila nastanjena v Črmošnjicah. Z Mileno sva prepričali moške, naj dajo obleko in odeje v razuševalnico. Vsi so ubogali razen Lojzeta Lavriča, ki se je upiral, češ da se s tem uničuje njegova lepa italijanska uniforma, zaplenjena ob kapitulaciji Italije. Poribali sva tla in pograde, toda čez nekaj dni smo bili spet vsi ušivi. To je trajalo vse do pomladi, ko so uši nenadoma zginitle. Uši smo imeli samo v obleki, ne pa tudi v laseh. Vita se uši sploh niso prijele, kot bi čutile skrito bolezen.

Pozimi se zunaj ni bilo mogoče umivati, vendar se svoji »malomeščanski« razvadi

nisem mogla odreči. V kotu pri peči sem napela vrv, obesila nanjo odejo in se za njo umivala. Moški so se spet norčevali in Vito je narisal za stenčes Centralne tehnike grdo karikaturu s dvoumnim besedilom. Čez nekaj časa so ugotovili, da se zjutraj predolgo umivam, in da gre to na škodo mojega delovnega časa. Zato sem se z nočnim dežurnim, kar smo bili vsi po vrsti, dogovorila, da me je zbudil pred budnico. »Kopalnico« pri peči je uporabljala tudi Milena, ne da bi se kdo spotikal ob njo.

Decembra 1944 je iz tiskarne Triglav prišel Franc Dremelj-Aco. Aco se je bil učil za stavca in pri partizanskem tisku naj bi sodeloval kot stavec, vendar ga je bolj zanimala umetnost. Njegov starejši brat Stane Dremelj je bil znan kipar – medaljer. Zaradi Acovih boemskih navad, in ker je delal samo tisto, kar ga je veselilo, so se v tiskarni večkrat spopadli z njim, dokler ni pristal v našem ateljeju. Kdaj in koliko in ali sploh je pri nas delal za tiskarne, se ne spominjam, vem pa, da je modeliral glavo Ivana Cankarja. Z Mileno sta spremenila srednjo prehodno sobico v kiparski atelje in veličastno okrasila strop. Obmetala sta ga z mavcem za odlivanje kipov, da je rahlo spominjal na Postojnsko jamo. Ne vem, kam smo dali župnikovo knjižnico, pravzaprav njene ostanke.

Strojni inženir Vlado Jordan je bil tako nadarjen risar, da mu njegov gimnazijski profesor risanja Božidar Jakac ni nikoli odpustil, da ni izbral umetniškega poklica. Na postojanki Triglav je sodeloval pri pripravi za grafično mapo z motivi fašističnega nasilja. Zamislil si jo je Vid, ki je delo tudi vodil. Grafične liste so izrezali Jordan, Lavrič in stavec Janez Lajevce, ki je dokončal obrtno kiparsko in rezbarsko šolo v Ljubljani. Pri vsakem linorezu so skupaj pretehtali kompozicijo in način rezanja, da bi ustvarili po slogu čim bolj enotna dela. Vid je napisal tudi besedilo, ki naj bi ga priložili grafikonu. Za tisk te mape pa Centralni komite ni dal dovoljenja, zato so delo prekinili.

V grafičnem ateljeju Centralne tehnike je Vlado narisal in izrezal več plakatov. Njegov je tudi znani linorez s Titovim portretom. Ustvaril je še nekaj listov partizanske grafike. Spominjam se zlasti lesoreza z motivom mitraljeza. Rad je s svinčnikom risal portrete tovarišev in vsi so prosili, da jih nariše, saj jih je naravnost fotografsko zadel. Portretiranci so si risbe obdržali za spomin.

Vlado je v Črmošnjicah hudo zbolel za pljučnico. Poklicali smo zdravnika dr. Marjana Ahčina, Vlado pa je bil prepričan, da sem mu rešila življenje le jaz – z mlekom, ki sem ga dobila pri župnikovi kuharici Liziki v zameno za tobak. Že februarja 1945 nam je Vlada »pobrala« OZNA, kot že prej Vida in še toliko drugih iz Centralne tehnike. Odšel je v Bazo 24.

V grafični atelje se je za nekaj časa vrnil Branko Simčič risat partizanski denar. Včasih je priskočil na pomoč tudi pri drugih delih. Tako je zasnoval črke na mojem plakatu: Narodnoosvobodilni odbor, osnova ljudske oblasti, kajti sama nisem bila brez predloge večša oblikovanja modernih črk. Naša profesorica za pisavo na zagrebški akademiji Olga Höcker nas je sicer izšolala za klesanje napisov na starorimskih spomenikih in za pisanje srednjeveških manuskriptov na pergament, ne pa za naloge 20. stoletja. Branko je bil po potrebi tudi pesnik, saj je napisal besedilo popevke Lili Marlen za partizansko lutkovno gledališče.

Vazazz je tudi v novem okolju samo molčal in dan in noč pisal note. Namesto karbidovke je njemu in Ivetu vse noči svetila električna.

Lojze Lavrič je v Starih žagah rezal žige, v Črmošnjicah pa je zmogel dokončati tudi lutke za partizansko lutkovno gledališče. Pri predstavah lutkovnega gledališča je sodeloval kot vodič lutk. O njegovih zaslugah, da je gledališče zaživelo, sem že veliko pisala.*

In še Ive. Že iz Starih žag so ga poslali v partijsko šolo, iz katere se je vrnil ves spremenjen. Ta za besedno izražanje nekoliko nerodni, plahi fant je postal govornik. Po Vidovem odhodu so mu zaupali vodstvo grafičnega ateljeja, »vodilni« pa ni postal zato, ker se je šolal v politični šoli, marveč zato, ker je bil pri delu med najsposobnejšimi in zagotovo najbolj marljiv. Zaradi vodilne funkcije ni opustil strokovnega dela, zaradi šolanja v partijski šoli ni postal »poklicni politik«, marveč je garal kot prej, noč in dan. Vlekel je naš voz kot vol, in prav vole je najrajši risal. Ob prostem času – le kje ga je vzel – je ustvarjal tudi zbirko risb in grafičnih listov. Kot igralec recitator je sodeloval pri lutkovni predstavi Jurček in trije razbojniki v vlogi Jurčkovega očeta.

Pozimi 1944 ali šele 1945 je prišel iz tehnike glavnega štaba v Črnomlju še zelo

mladi, nadarjeni France Slana. Ostal je tja v pomlad in nas zapustil, še preden smo se umaknili iz Črmošnjic pred vdorom sovražnika 18. aprila 1945. Od njegovega dela se spominjam samo znanega linoreza partizanske kolone in spretno naslikanega akvarela črmošnjiške cerkve.

Študent arhitekture, novomeščan Dušan Povh je, preden je prišel v grafični atelje, delal pri odseku za prosveto Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Bazi 80. Pri nas je risal črke, pa tudi karikature. Predvojni lutkar je sodeloval pri lutkovnem gledališču kot vodič marionet, recitator in pisec duhovitih besedil. Na pomlad 1945 je prevzel priprave za razstavo o partizanskem tisku, ki naj bi bila odprta v Črnomlju 27. aprila, na četrto obletnico Osvobodilne fronte. Zaradi tajnosti podatkov o tiskarnah, načinu razpošiljanja tiskov in nabavah tiskarskih potrebščin ni bilo mogoče podati konkretnih podatkov. Dušan je nameraval prikazati razmah partizanskega tiska brez števil, samo z grafikonami. Tako je z enim grafikonom primerjal naklado Slovenskega poročevalca z naklado Slovenca in Jutra. Z drugim je nakazal razvoj mreže ciklostilskih in grafičnih tiskarn po letih, seveda brez natančne označbe krajev. V ateljeju je organiziral skupino, ki je risala samo za razstavo. Bilo nas je dovolj za delo, zato smo si ga lahko delili. »Čisti« slikarji smo risali ilustracije, plakate in podobno, bolj tehnični risarji pa so se posvetili grafikonom. V Dušanovi skupini sta sodelovala dijak Lipe Bizjak, strojni tehnik Bogomir Škerjanc-Mirče, morda tudi Rabo.

V našem ateljeju je nekaj časa delal tudi graver Marjan Kovač. Izdeloval je žige, vrezane v gumo, pa tudi vgravirane v medenino. Pozimi 1944/1945 so ga poklicali v tiskarno Triglav. Tam naj bi nadaljeval ročno izdelavo žigov. Z isto nalogo, sta s Primorke prišla tja še Dolfe Kuzmin in neki Bergman, a sta iznašla – podobno kot Mitja v Partizanski tiskarni – enostavnejši in hitrejši način izdelovanja žigov. Konec je bilo mučnega in dolgotrajnega ročnega izrezovanja z nožki, dela, ki so ga prej opravljali graverji, likovni umetniki in inženirji, člani Centralne tehnike.

Najmlajši član grafičnega ateljeja je bila novomeščanka Zinka Hajder-Babi, petnajstletni črnooki in temnolasi vražiček.

Napol otroški Ivan Seljak-Čopič, ki smo mu rekli tudi Penzel, nas je zapustil pred selitvijo v Črmošnjice. Zmeraj si je želel vrniti se v Šerčerjevo brigado. Vsi, ki so okusili tovarštvo v brigadah, so si želeli iz tehnike nazaj v vojsko. Posebno tisti, ki so delali v tiskarnah sredi gozdov, so nenehno prosili, da jim dovolijo vrniti se v brigado. Delo v tiskarni je bilo enolično, priklenjeno zmeraj na isti kraj, zmeraj na isto skupnost ljudi, med katerimi je moralo priti tudi do napestosti. Če ne bi bilo od časa do časa mitingov, če se ne bi bili ljudje sprostili ob kaki neumnosti ali ga malo polomili, bi zdržali še težje. Željam po brigadi pri tehniki navadno niso ustregli. Mladeža Čopiča so sicer poslali nazaj na Štajersko, toda spet k tehniki. Šele po decembrski ofenzivi 1944 na Štajerskem se mu je posrečilo vrniti se v vojsko. Ob osvoboditvi je prišel celo na Koroško in prav on je tisti mladi partizan, ki na fotografiji iz tistih srečnih dni stoji za častno stražo pri vojvodskem prestolu na Gosposvetskem polju.

Mihelič nas je zapustil v Starih žagah in se ni več oglasil. Dobili pa smo zbirko njegovih grotesknih risb vojnih zločincev Krvava bratovščina, prirejenih za linorez. Morali bi jih natančno prekopirati na linolej in izrezati. Takrat ni bilo več srednjeveških delavnic, v katerih so vajenci opravljali obrtniške posle pod mojstrovim vodstvom, pa tudi še ne specializiranih tiskarn za umetniške sitotiske, v katerih tiskar izdela matrico po avtorjevi naslikani predlogi, tako kot danes. Upri smo se, češ da je obdelava tiskovne plošče avtorjeva naloga. Posredovala je Marija Vilfan, urednica Slovenskega poročevalca. Pogovorila je Iveta. Ive je že prej, v tiskarni Urški, rezal v linolej plakate po Pirnatovih osnutkih – karikaturah. Pirnat pa je zagotovo sam izrezal bolj »umetniški« plakat z Matijo Gubcem na konju. Delal ga je pri nas v grafičnem ateljeju. Morda mu je kdo iz ateljeja izrezal le črke napisal. Toda to s Krvavo bratovščino se je zdelo čisto drugače vsem, razen Ivetu. In ker je on odrejal delo, smo se pač morali lotiti tudi Miheličevih vojnih zločincev. Vsakdo je dobil svojega, Ive je seveda spet prevzel največ tlake. Vito je obdeloval Rupnika, jaz sem si izbrala Franca. Moj linorez se je zdel meni še kar zvest posnetek Miheličeve risbe, po Ivetovem mnenju pa

* Glej Alenka Gerlovič: Partizanski lutkovno gledališče, Založba Borec, Ljubljana 1979.

sem rezala preveč »ustvarjalno«, tako da je moral Vito izrezati Franca še enkrat. Linorezi so bili natisnjeni v Slovenskem poročevalcu. Bilo jih je vsega sedem. V povojni izdaji Miheličeve grafične mape Krvava bratovščina je izšlo sedemnajst linorezov. Toliko jih zagotovo nismo izrezali mi. Kaže, da smo za objavo v Slovenskem poročevalcu rezali le dvojnike in da je Mihelič hranil svoje originalne linoreze za mapo, saj bi se pri tisku z veliko naklado linoleji obrabili. Dvojnikov pa se mu za Poročevalca verjetno ni dalo rezati.

Take »zamorske« naloge so bile za nas tudi šola. Z rezanjem grafik po tujem osnutku smo se nalezli sloga, ki je vplival na slog naših izvirnih grafik. Posebno pri grafični obdelavi ozadja smo se radi zgledovali pri Miheliču, morda tudi pri Pirnatu.

Dvanajstega oktobra je prišel Nikolaj Pirnat iz propagandnega oddelka glavnega štaba. Delo tega mojstra risbe med nami in z nami nam je omogočilo postaviti merilo večje likovne kakovosti. Čeprav nas je daleč prekašal, se ni petelinil kot genij med diletanti. Bil je le skromen mentor mladim tovarišem. Veliko pa je dal na svojo zunanost, na urejeno uniformo in prav posebno na čin kapetana. Ob večerih je večkrat ugasnila elektrika. Takrat smo posedli okrog peči. Svetila nam je žerjavica, v kateri smo pekli Lizikin krompir. Jaz sem pri luči žerjavice iskala uši, ki smo jih vsi pasli, a niso šle vsem enako do živega, Nikolaj pa nas je zabaval s svojimi šalami, kajti bil je velik duhovitež. Posebno se je nanj navezal Vito. Navadila sta se hoditi po večerji v hišo na današnji številki 20, za cerkev, kjer je imela Lojzka Matkovič točilnico in jima je postregla z domačim žganjem. Te navade je bilo konec, ko sem Vitu rekla, da se bo tako zapil. Najbrž so mu šle moje besede od srca in poslej je hodil iz obednice v župnišče po bližnjici, čez cesto.

Pirnat je tisti čas pripravljal plakat z Zelenim Jurijem na konju kot simbolom svobode. Lojzetu Lavriču, ki se je v Črmošnjicah resno lotil partizanskih lutk, pa je Pirnat narisal osnutke za najbolj značilne glave.

Ko je Pirnat videl, da ne obvladamo posebno dobro risanja človeških likov, nam je predlagal, da bi ustanovili malo partizansko likovno akademijo. Prosili smo za pomoč artilerijsko brigado in za model je prišel mlad borec. Risali smo študijo akta po ži-

vem modelu kot na pravi akademiji. Pirnat je bil za profesorja in nam je risbe korigiral. Partizanska akademija je prenehala delati, ko so Nikolaja 27. decembra poklicali v uredništvo Borbe v osvobodjeni Beograd.

Razen Pirnata sem bila v grafičnem ateljeju jaz edina, ki sem imela študij na likovni akademiji že za seboj. Vseeno so me manj šolani tovariši v marsičem prekašali. Ker sem v starejših letih vendarle nekaj naslikala, si svoje tedanje neuspehe težko razlagam s popolnim pomanjkanjem nadarjenosti. A tu ne bom ugibala o vzrokih svojega likovnega diletantizma. Tudi umetniško manj zahtevnim, zgolj tehničnim nalogam nisem bila kos. Vsekakor sem bila premalo natančna. Izrezala sem samo en žig, pa so mi delo vzeli, češ da uničujem gumo. Enako se je zgodilo z glavo Slovenskega poročevalca v linorezu.

Nekaj več uspeha sem imela pri ilustracijah in plakatih, čeprav tudi tu ni šlo čisto brez težav. V Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja sem našla dopisa komisije za agitacijo in propagando pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (IOOF)***, v katerih (nepodpisani) pisec kritizira moj osnutek plakata: Vse za našo vojsko, ki sem ga delala oktobra 1944. Po svojih nekoliko tih likovnih predstavah mi svetuje, kako naj bi nalogo rešila, pa tudi, da naj se posvetujem z Ivetom in drugimi v ateljeju. Dopušča pa mi svobodo v odločitvi. Najbrž mi je pisal Milan Apih, ki se je v imenu omenjene komisije večkrat oglasil pri nas z naročili. Plakat ima napis: Daruj, zbiraj vse za našo vojsko, ob strani pa: obleko, obutev, perilo, odeje.*** Bolje kot prvi sta mi šla od rok plakata: Žene, steber našega zaledja in zlasti: Naši narodnoosvobodilni odbori, naša prava narodna oblast. Za drugega je zrisal črke Branko Simčič in sem jih jaz samo vrezala v linolej.

Najbrž je bil ta plakat všeč tudi ljudem pri komisiji za agitacijo in propagando, kajti nekega dne je prišel Apih in mi naročil, naj idejo in kompozicijo plakata uporabim za platnice koledarčka za leto 1945. Poleg tega mi je naštel še kup drugih misli, ki naj bi jih upoštevala na formatu 9 × 13 cm. Če se prav spominjam, naj bi povedala še nekaj o nalogah žensk v zaledju, o budnosti pred nakanami sovražnika in o tem, da bo leto 1945 prineslo osvoboditev. Nisem znala najti likovne podobe za toliko abstraktnih poj-

mov. Zato sem narisala samo pomanjšani osnutek omenjenega plakata in poslala skico prek Iveta propagandni komisiji pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte. K sreči je moral imeti tam nekdo drugačne predstave o tem, koliko ljudi lahko naložiš na čoln za dve osebi. Koledarček je izšel samo s Titovo podobo na naslovni strani, jaz pa imam v spominu ovitek z drobno oljčno vejico na sredi naslovne platnice – simbol leta miru. Ali so knjigovezi zares izdelali še nekaj »luksuznih« primerkov s tako vezavo ali pa sem v spominu pomešala dva različna koledarčka? Koledarček so tiskali v Partizanski tiskarni. Ohranjeni so dopisi z dne 15. in 29. decembra 1944, ki se nanašajo nanj.**** Tudi Krall ga omenja v svoji knjigi Osrednje tiskarne, namreč da je dobila Partizanska tiskarna naročilo za tisk 2. januarja 1945.

Najbrž je bila nekakšnemu plakatu podobna tudi moja oprema za brošuro: Z Rdečo armado naprej, ki je šla v tisk v Partizanski tiskarni 21. decembra 1944.

Rajši kot ilustracije in plakate sem seveda delala umetniško grafiko po lastni zamisli. Prvi moj linorez je bila Partizanska ljubezen, slovo dekleta od borca. Izrezala sem ga kmalu po prihodu v Črmošnjice. Bilo je že na zimo, ko sem ustvarila: Hajko. Navdihnili me je resnični dogodek. Kot zaledna enota smo se morali zmeraj umakniti iz doline, kadar je obveščevalna služba sporočila, da se belogardisti ali Nemci pomikajo iz Novega mesta v našo smer. Umaknili smo se na Rog. Začel je naletavati sneg. Iz Črmošnjic smo krenili proti Komarni vasi na Rogu. Pred nami je peljal voz s hrano. S seboj smo imeli celo prašička. Na vozu je sedela, zavita v odeje naša perica z obema punčkama. Njen mož je poganjal konja. Za vozom kolona, vsi z nahrbtniki. Mara se je ogrnila čez glavo in čez nahrbtnik s šotorskim krilom. To je bil motiv za linorez Hajka. V roških gozdovih smo srečali kolono lažjih ranjencev. Tudi oni so se pomikali nekam na varnejši kraj. Hajke pa ni bilo in smo se čez dva dneva spet vrnili v dolino.

Na Rogu smo prenočili v ekonomatu Partizanske tiskarne pri požgani kočevski vasi

Podstenice. Italijani so jo opustošili v roški ofenzivi. V nebo štrleči dimniki, zevajoča vrata in okna, v kotih nekdanjih sob ožgane lončene peči. Ekonomat je bil na robu vasi tik ob hosti. Do ekonomatov tiskarn je bilo mogoče priti z vozom in sem so lahko prišli tudi ljudje, ki niso imeli posla s tiskarno. Tiskarne pa so bile za nepoklicane skrite in nedostopne.

Iz partizanskega življenja sem izrezala še dva linoreza: Kurirja in partizanovo smrt V snegu. Potem sem se lotila grafične mape.

Za cikluse grafik na določeno temo smo se vneli vsi po zgledu Pirnatove in Miheličeve Naše borbe, Doreta Klemenčiča-Maja V imenu Kristusovih ran in Pirnatove Domovi, ječe, gozdovi. Vito si je izbral za temo nacističnega nadčloveka Fritza in začel pripravljati mapo Herrenvolk. Ive je nameral izdati mapo z motivi iz partizanskega življenja. Jaz sem se odločila, da bom pripravila Slovenski pasjon. Na to misel so me napotili Dürerjevi grafični cikli na temo Jezusovega trpljenja. Hotela sem upodobiti motive trpljenja našega ljudstva pod fašizmom, tako da bi vsak grafični list predstavljal vzporednico ene izmed »postaj« križvega pota. Bičanje – Mučenje jetnika, Jezus nosi svoj križ – Talci si kopljejo grob, Jezus pade pod križem – Interniranec se zruši na prisilnem delu, Veronika – Partizanska bolničarka, Križanje – Obešenci, Polaganje v grob – Pogreb partizana, Simon pomaga nesti križ – Partizani nosijo ranjence (Kolona z ranjenci). Ta grafični list je nastal pod vplivom fotografij s pohoda štirinajste divizije na Štajersko, ki so prišle v atelje kdove od kod. Slovenskega pasjona nisem dokončala. Prehitela me je osvoboditev.

V partijo me v partizanih niso sprejeli. Osmega marca 1945 je Grad na partijskem sestanku predlagal, da bi praznik žensk praznovali s sprejemom dveh tovarišic, Polonce in mene. Za Polonco ni bilo ovir, proti meni pa je ostro nastopila ena izmed tovarišic, seveda zaradi moje znane spolne nemoralnosti. Nihče pa mi ni očitel kakih političnih »zablod«, kajti zaupali so mi celo vodstvo agitpropa, tudi partijskega.

Agitprop, to je agitacija in propaganda,

** Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (F 442/I/2; 19/A in 20/A).

*** Za razstavo Partizanski plakat (1941–1948), odprto 14. aprila 1982 v Mestni galeriji v Ljubljani, je izšel katalog, v katerem je ta plakat napačno pripisan Ivetu Šubicu.

**** Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (F 442/I/2).

je zajemal dvoje: politično vzgojo in organizacijo kulturnih prireditev.

Moje politično vzgojno delo ni temeljilo na mojih izvirnih mislih in kaki razgledanosti v političnih rečeh. Še manj sem bila sposobna za kakršnokoli kritično misel. Imela sem na razpolago naše časopise in brošure. Na »političnih urah« sem zgolj povzela glavne misli iz prebranega. O isti temi sem morala imeti več predavanj glede na delovni čas ljudi. K voznikom in intendantom sem hodila na »študijske« sestanke v njihovo bivališče nasproti Pečaverjeve gostilne. To nalogo sem rada opravljala, saj so bile politične teme, o katerih sem brala, zame nekaj novega in zanimivega.

Politična predavanja je imel pri nas od časa do časa tudi član izvršnega odbora Osvobodilne fronte Franc Lubej-Drejče. Bil je nekdanji učitelj in zato dober predavatelj. Predaval je o partiji, o dialektičnem materializmu in drugem, seveda po Osnovah leninizma. Po predavanjih sva z Drejčeto brez konca razpravljala, pri čemer so sodelovali tudi drugi, z različnimi mnenji. Spominjam se vročega spopada o vlogi ženske v socializmu. Drejče, Vito in jaz smo »pre-rokovali«, da bo v socializmu vsaka ženska javna delavka in osvobodjena gospodinjske tlake, Petračeva Mica pa, da bodo moške plačali tako, da se bodo mogle žene doma brez skrbi posvetiti zgolj družini. Prav ni imel ne ta ne oni, vsaj kar se tiče sedanjega dvojnega položaja in dvojne obremenitve ženske. Ob Drejčetovih obiskih smo zmeraj pozno v noč peli, kajti Drejče je bil navdušen in dober pevec.

Kulturne prireditve smo imenovali mitingi. Navadno so se začeli s političnim govorom, sledil je kulturni spored, končalo pa se je s plesom. Skrbeti sem morala za kulturni spored mitingov v naši skupnosti. Na njih se je nazadnje pilo in plesalo. Pripravljala naj bi tudi javne mitinge brez veselice v črmošnjiškem gasilskem domu.

Pri mitingih za našo skupnost nisem imela veliko sreče. Skušala sem pritegniti k sodelovanju čim več ljudi, a niso hoteli. Toda prav tisti, ki niso bili pripravljeni sodelovati, so me poučevali, da jih moram »znati prepričati«. Tako sem igrala in recitala sama, skupaj s peščico tistih, ki so imeli veselje. Verjetno je bilo za Prešernov praznik 1945, ko sem recitala Župančičevo Veš poet svoj dolg, Dušan Petrič in Minka Li-

povc pa sta pela Prešernovo Železno cesto. Še celo Petrač je pohvalil mojo recitacijo.

V Centralni tehniki smo praznovali tudi božič in veliko noč. Intendantit so preskrbeli prašička in sod vina, kuharice pa so skuhale boljšo večerjo. Vsak izgovor za praznovanje nam je prišel prav. Leta 1944 smo imeli celo miklavževanje. Miklavž z visoko kapo iz papirja sem bila jaz, Milena, zavita v rdeče padalo, je bila hudič, Vito in Dušan Polh sta se oblekla v angelčka. Na glavi sta imela papirnat diadem z zvezdo, na hrbtu peruti iz papirja, na prsih pa nedrček. Posebno lep angelček z brki in očali je bil Vito. Lipe Bizjak se je našemil v svetega Antona. Oblekel je žensko haljo in jo prepasal z vrvjo, na kateri je bingljala čutara žganja. Pridno jo je ponujal drugim, največ pa ga je srkal sam. Nazadnje je svetnik komaj še stal. Glavna perica je pripeljala svoji hčerki, ki smo ju obdarovali. Otroška domišljija je brez meja. Čeprav sploh nismo bili maskirani, sta trdno verjeli, da smo to, kar smo predstavljali. Triletna mlajša se je jokala od strahu pred hudičevko Mileno.

Vsak kulturni spored in vsako norenje se je končalo s plesom. Harmoniko je vlekkel Vito. Bil je zelo nadarjen za glasbo, a s čudnim okusom. Ves se je raznežil ob poskočni polki. Pripovedoval je, kako imenitno igra njegov stric iz Tržiča na harmoniko »šuštar polko« in »ziben šrit«.

Veselje do plesa me je že minilo. Čim prej sem pobegnila spat v župnišče.

Javne mitinge pa smo pripravljali skupaj z drugimi enotami, ki so bile nastanjene v vasi, najbrž predvsem v upravo bolnic.

Prvega smo zmašili na hitro, tako da se ni bilo mogoče naučiti niti besedila, če smo ga sploh imeli. Vse smo improvizirali. Za uvod smo ponovili resničen prizor iz prve vaje, ko smo se igralci iz različnih enot šele sestali. Takrat se je pokazalo, da se tovariš, s katerim bomo sodelovali, imenuje Lado. »Lado? Od kod pa si?« sem vprašala. »Iz Ljubljane.« »Pa ne, da si bil tam intendant?« Lado je pritrdil. »Laaaado. Ti si Lado?« Povedala sem, da sem bila intendantka Osvobodilne fronte tudi jaz in da sem na sestankih večkrat slišala ime Lado, ne da bi Ladota kdaj srečala. »In zdaj si to ti. No, kaj bomo pa igrali?«

Sledil je neumen prizorček o mladoporočencih, ki je vse prej kot sodil na partizansko in sploh na kakršnokoli kulturno prire-

ditev. Igrala sem nevesto, ki noče z ženinom v hotelsko sobo. Besedila se nismo naučili, a smo se kar znašli, samo ženin je pozabil pištolo, s katero bi moral v sobi ustreliti, da bi privabil prestrašeno nevesto. Tako je prišel še enkrat iz sobe in šel čez oder po strelna orožje. Neumnost. Menda pa sem se izkazala kot igralka za komedijo.

Za drugi miting smo se dolgo pripravljali po brošuri Štiri sovjetske enodejanke. Igrali smo dve igri. Prvo, z naslovom Dekle s severa, je napisal Konstantin Paustovski. Pripravila jo je neka druga enota iz Črmošnjic, najbrž glavna uprava bolnic sedmega korpusa. Igra je imela dvanajst vlog, ne spominjam pa se igralcev. Enodejanko A. Glebova Zadnje srečanje smo igrali mi. Ker je zahtevala samo tri igralce, nisem imela zapletov s prepričevanjem sodelavcev. Maraja je igrala starko kolhoznico, jaz partizanko Olgo, Vito pa Olginega prvega moža, ki se je vdinjal okupatorju. Režijo sem prevzela jaz. Predstavo so zelo pohvalili. Gledalci so prišli tudi iz Baze 80 iz sosednje Srednje vasi. Tatjana Jakac me je cenila odtlej bolj kot igralko kakor pa slikarko.

Ko sem videla, kako primerne so za mitinge prav enodejanke, sem se lotila pisanja tudi sama. Napisala sem žaloigri Pomladni veter in Job. Dogajata se seve v času narodnoosvobodilne vojne. Namesto zgolj politične agitke sem želela postaviti na oder nekaj polnokrvno življenjskega. Pomešala sem okupacijo, osvobodilni boj, zakonsko nezvestobo, ljubosumje, bogastvo, revščino in žrtvovanje življenja v nabreklo pate tičen kič. Pomladni veter sem nesla sredi marca 1945 s seboj v Črnomelj. Pretipkala mi ga je Ivanka Mežanova. Poslala sem ga v branje ravnatelju Slovenskega narodnega gledališča Filipu Kumbatoviču in si domisljala, da mu bo igra morda prišla prav. Kumba pa me je le vprašal, kako zaboga sem spravila skupaj tako »siciljansko« me lodramo.

Kot odrska pisateljica sem se bolj odrezala z lutkovno igrico Jurček in trije razbojniki, ki sem jo napisala za partizansko lutkovno gledališče. Pri njegovi ustanovitvi sem sodelovala tudi kot režiserka, inscenatorka, igralka in pevka.

Naš grafični atelje je bil na prometnem kraju, tako da smo imeli zmeraj obiske. Promet se je še posebno povečal, ko sta prišla k nam Dušan in Vito. Skozi Črmošnjice so hodili ljudje iz sedmega korpusa, ki so se

zmeraj oglasili pri obeh nekdanjih tovarishih: Dušan Hreščak, Milan Juričev in Oto Jugovec-Luka, ki mi je pozneje priznal, da je rad prišel predvsem zato, ker smo imeli tobak. Vito je imel Luka še posebno rad. Veliko let po Vitovi smrti mi je Oto pripovedoval, da se spominja Vita iz vasi Parg na Notranjskem. Tam se je sedmi korpus sešel jeseni 1944 po tridnevni hajki. Lačni, utrujeni, Vito ožuljen do golih kit na nogah. Tak je šel z drugimi naprej in trpel silne bolečine. Ponoči so krenili proti Osilnici in se tam za kratek čas ustavili. Morda so imeli miting. Naprej so šli ponoči, iz doline Čabranke proti Rogu. Ves čas navkreber. Silna strmina proti Kočevski reki. Zabredli so v globoko blato. Tišina, samo Vito je glasno ječal. Ni mogel več. Oto in Dušan Petrič sta ga podpirala. Potem je Dušan odnehal. Oto je zdržal. Prišli so na cesto. Nenadoma je dal nekdo povelje za tek. In so tekli. Ob zori so prišli v Stari trg nad Kolpo in dobili nekaj krompirja.

Vito je obiskovalce večkrat portretiral. V akvarelu je naslikal Juričeva, medicinko Milko Bizjak, borko Tončko Drobnič in še koga. Obiskovalci so portrete navadno odnesli s seboj, včasih pa so si izprosili še kak odtis naših grafik. Spominjam se tudi obiska Marice Lakovič iz Cankarjeve brigade. Pri nas se je očitno rada mudila. Njen brat Vlado, na katerega je bila zelo navezana in je veliko govorila o njem, je bil slikar. Sporočili so ji, da je padel, pa ni. V resnici so ga Nemci ujeli in poslali v taborišče.

Prihajali so tudi člani agitpropa pri centralnem komiteju in komisije za agitacijo in propagando pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte. Tako nas je večkrat obiskal Aleš Bebler-Primož. Z naročili je prihajal tudi Milan Apih z ženo Ančko-Hojko in uredniki časopisov. Spominjam se obiskov žensk iz Naše žene: Helene Puhar, Mire Ružič-Kraigher in Zime Vrščaj. Oglasili so se različni kulturniki: Jakac, Marjan Kozina in Janko Jarc. Na obisk čez cesto so prišli tudi člani štaba artilerijske brigade. Mi iz grafičnega ateljeja spočetka nismo smeli nikamor iz vasi. Delali smo ves dan in brez prostega dneva v tednu. Delo so tu in tam prekinila le večerna slavlja z veliko norenja. Če je Peterač odkril, da jo je kdo ubral po svojih poteh, je bil ogenj v strehi, vsaj za grafični atelje lahko to rečem. Nekoč sva šli z Mileno v sosednjo Srednjo vas, v Bazo 80, z oddelki Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta

obiskat arhitekta, ki so tičali v prvi hiši pri cerkvi, takoj na začetku vasi, na današnji številki 17. Med njimi sta bila inž. Saša Sedlar, brat moje prijateljice in sošolke Nade, in inž. Viljem Stermecki, ki sem ga poznala iz Ljubljane, ker je zahajal v gledališke delavnice po ilegalnih poslih za Osvobodilno fronto. Ko sva se vrnili v Črmošnjice, sva jih slišali od Petrača, češ da sva dezertirali s položaja.

Včasih pa smo le morali na pot. Mi likovniki navadno v Belo krajino. Tretjega oktobra so poklicali Iveta na ustanovni sestanek Slovenskega umetniškega kluba (SUK). Nihče drug iz grafičnega ateljeja ni bil povabljen, kar se nam je zdelo zelo zamalo.

Sedmega novembra 1944 smo vsi odšli v Črnomelj na sestanek kulturnih delavcev o »narodnoosvobodilni brezi«. Ta breza je zrastle na nekem tečaju za propagandiste v Semiču. Zasenčila naj bi vso umetnost pred revolucijo. Slikarji so nekoč slikali samo pokrajine in navadne breze. V prihodnje bodo pod vsemi brezami počivali partizani. Slikarji bodo slikali le »narodnoosvobodilne breze«. Kulturniki so dvignili krik. Šlo je za pravico umetnikov do svobodne izbire motivov in vsebine dela.

Mi v Centralni tehniki nismo slišali ne o brezi, ne o viharju zaradi nje. O njej smo zvedeli šele v Črnomlju. Imeli smo dva sestanka. Prvi je bil partijski, za člane in kandidate Komunistične partije Slovenije. Vodil ga je dr. Aleš Bebler-Primož, vodja agitpropa pri centralnem komiteju. Povedal je, da agitprop ne podpira ideologije »narodnoosvobodilne breze«. Med razpravo se je oglasil tudi Mihelič. Pritoževal se je, da so partizanski likovniki obremenjeni z naročili za propagandno uporabno grafiko. Najbrž smo se mu smilili v grafičnem ateljeju, kajti on se je te tlake že osvobodil. Odvrnila sem mu, da je pač vojna in da smo mi vojaki. Režemo žige in glave za časopise, rišemo plakate po naročilu. Lahko pa bi nas poslali tudi v brigado ali v bolnico za bolničarje ali za terence na okupiranem ozemlju. Je pač vojna in malo priložnosti za svobodno umetniško ustvarjanje. Še preden smo prišli do kakih sklepov, je potrkalo. Nekdo je poklical Primoža. Sestanek smo prekinili. Smrtno se je ponesrečil glavni poveljnik slovenskih partizanov Stane Rozman.

Vseeno smo imeli popoldne še en sestanek o nesrečni brezi. Sklicala ga je Osvobo-

dilna fronta. Če se prav spominjam, je moral biti ta sestanek v pritličju hiše z današnjim naslovom ulica Staneta Rozmana 8, v kateri je danes urad sodnika za prekrške. Na sestanku sta razpravljala Josip Vidmar in Boris Kidrič. Vidmar je trdil, da ni nujno, da bo umetnost nove družbe drugačna kot prej, kajti ljudje se niso bistveno spremenili. Morda na zunaj, »skrita kamrica« srca pa je ostala nedotaknjena od zunanjih dogodkov, vojne, revolucije. Za primer je omenil ljubezen. Kidrič je nasprotoval. Verjel je, da je narodnoosvobodilni boj popolnoma prekrasil človeka, da bo tudi odnos med moškim in žensko poslej drugačen. Na tistem sem dala takrat prav Kidriču. Bila sem prepričana, da v rajski prihodnosti ne bo patriarhalnih družinskih poglavarjev in kuhinjske tlake žensk. Vse bo čisto drugače. Ljubezen bo osvobojena banalne vsakdanjosti.

V Črnomlju smo takrat prenočili in ostali na Stanetovem pogrebu. Pogrebna slovesnost je bila na glavnem trgu. Množica ljudi. Spominjam se blestečega govora predstojnika sovjetske misije Patrialhalceva. Sklenil ga je z besedami: »Na juriš, na juriš, na juriš!«

Januarja 1945 so nas vabili k sodelovanju na razstavo partizanske grafike v Črnomlju. Organiziral jo je Slovenski umetniški klub. Razstavljalo je dvanajst avtorjev, od katerih mlajši, z izjemo Iveta, nismo bili člani tega kluba. Razstava je bila v gostilni Lakner. Iz grafičnega ateljeja smo razstavljali: Ive Šubic, Vito Globočnik, Ivan Seljak-Čopič, France Slana, Vlado Jordan, Lojze Lavrič in jaz. Omeniti je treba še Janeza Lajevca iz tiskarne Triglav. To je bila moja prva udeležba na kaki likovni razstavi.

Od 11. do 13. februarja 1945 smo gostovali v Črnomlju s partizanskim lutkovnim gledališčem.

Pot od Črmošnjic do glavnega mesta osvobojenega ozemlja se nam ni zdela dolga. Uživala sem lepoto pokrajine. Pri »Tajčbirtu«, ob cesti nad semiškim klancem, kjer je imel pred vojno gostilno neki Kočevar, se je odprl pogled na zimsko Belo krajino vse do Kolpe in naprej v Gorski Kotar. Na hrvaški strani so se dvigali stebri dima. »Ustaši požigajo vasi,« smo ugibali. Proti koncu zime sem na eni izmed poti v Črnomelj videla na nebu roj padal živih barv, ki so se bleščale v zimskem soncu. Zavezniki so pošiljali z

letali in padali zmeraj več orožja, hrane in obleke. Iz padalske umetne svile smo si šivali srajce in spodnje perilo. Vrvi smo razpletli za sukanec. Bilo je vse več novih angleških uniform in več orožja. Kuharice so dobile celo konzerve in sladkor.

Spominjam se neke vrnitve iz Črnomlja. Bil je čas pred pomladjo 1945. Gozdič za železniškim podvozom na cesti proti Semiču. Zgodnje popoldansko sonce. Cesta se je bleščala od odjuge. Kopne lise rumene trave na prisojno nagnjenem bregu. Duh po vlažni zemlji. Z Vitom sva se prepirala. Trdila sem, da je v umetniškem delu oblika važnejša od vsebine, on pa narobe. Nenadoma se mi je zazdelo vseeno, kdo bo imel zadnjo besedo. Obšla me je zavest, kako čudovit trenutek živim. Prav zdajle. Ko bi mogla spraviti vsaj košček tega v škatlico in jo odpreti kdaj pozneje. Sredi vojne, v okupirani Evropi se dva vojaka še utegneta, še zmoreta prepirati o umetnosti. Še smo ljudje. Zavedla sem se tudi svoje mladosti, ki je zdaj tu in je ne bo nikoli več.

Pozno jeseni 1944 nam je Petrač dal prosto nedeljsko popoldne. Poslej smo lahko ob nedeljah hodili risat po vasi in bližnji okolici porušene hiše in ožgano sadno drevje – sledove roške ofenzive. Največkrat smo šli med slikovite razvaline mrtve kočevske vasi Topli vrh nad Črmošnjicami. Te razvaline sta risala že Jakac in Mihelič – zdaj pa še Ive, Vito in jaz.

Bil je umit, sončen poznojesenski dan, ko sva šla z Vitom prvič tja. Listje se je že osulo. Rosa v senci se ni več posušila. Srebot se je srebrno bleščal. Dišalo je po gnilih travah. Iz hiš so štrleli dimniki in v izbah so še stale starinske lončene peči. Italijani so v roški ofenzivi taborili v vaški cerkvi. Niso je požgali, pač pa so v njej kurili s klopmi in deli baročnih oltarjev. V od ognja začrnelo steno so vpraskali »Partigiani caput«. Na opuščenih oltarjih sta stala dva lesena baročna svetnika brez rok in Vito ju je narisal. Potem sva risala razvaline in skrivenčene stare hruške, ožgane od požarov. Ko sva se vračala, mi je Vito nenadoma rekel, da bi se poročil z menoj. Poročiti? Sploh se nisem imela namena poročiti. Moja mama in tete so se večkrat pogovarjale o »ubogih« ženskah. »Bogve, če jo bo vzel«, so sočutno ugibale. Samo on njo? Ne, meni že ne bo nihče delil milosti. Rajši kup nezakonskih otrok kot moža. Po tistih Vitovih besedah pa sem mu v šali rekla »mož« in on meni »žena«.

Tovariši v ateljeju so kmalu opazili, da se med nama nekaj kuha. Milena in Mica sta staknili glavi. Ne vem, kaj sta uganili, toda nekega dne je Vita in mene poklical na zaslišanje Petrač. Hotel je natanko vedeti vse. Da, bila sem že enkrat zaljubljena, a brez sreče. To je minilo in nikomur nisem nič dolžna. »Kaj pa potem?« je silil Petrač. Pozneje sem pisala nekemu partizanu zaljubljeno pismo. »Pa je odgovoril?« »Ni, čeprav je minilo že precej časa. Ampak najbrž je zaljubljeno pismo vseeno neka obveznost.« Petrač se je prijel za glavo in rekel, da sem čisto zmešana. Vito pa mu je preprosto priznal, da bi se kar poročil z menoj.

Ljubezen se je začela plesti tudi med Ivetom in Minko, čeprav brez težav s Petračem. Zadnje dni februarja ali v začetku marca so Minko nenadoma poslali na pot. Nikomur ni povedala kam, le Ive je vedel. Spremil jo je proti Beli krajini. Ko se je vrnil, se je vrgel na pograd in zakopal obraz v odejo, kot da je šla Minka v smrt. Čez čas je prišla nazaj. Takrat smo zvedeli, da so jo bili poslali v Ljubljano. Pred prihodom v partizane, je bila namreč v mestu nekaj časa kurirka okrožnega komiteja. Poznala je veliko ljubljanskih aktivistov in vedela za javke. Njena naloga je bila poiskati naše ljudi, ki so ušli aretacijam, in obnoviti pretrgano zvezo med vodstvom Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte ter Ljubljano. Ker ne verjamem, da se bo lotila pisanja spominov, naj tu na kratko opišem, kaj mi je šele leta 1982 pripovedovala o svoji poti, saj je vredno, da se zapiše.

Z Ivetom sta se poslovila za zmeraj, ker nista verjela, da se bo srečno vrnila. V Ljubljani so namreč še pred njenim odhodom v partizane izdali za njo tiralico. Iz Črnomlja sta šli skupaj z Lidijo Šentjunc v Osilnico, kjer sta nekaj časa čakali na priložnost, da bi se Minka vtihotapila v uniformi nemške delovne organizacije Todt med ženske, ki so jih vsak dan vodili na prisilno delo iz Ljubljane v Ribnico. Imela je celo že izkaznico Todt, toda poizkus se je zdel preveč tvegan, saj so se v skupini delavk vse poznale med seboj, poznali pa so jih tudi tisti, ki so jim poveljevali. Zato sta se z Lidijo vrnili v Črnomelj. Drugič se je Minka pridružila skupini z Borisom in Vitom Kraigherjem, Francetom Bevkom z ženo in drugimi, ki so potovali na Primorsko k devetemu korpusu. Pri Babnem polju so padli v zase-

do. Skupina se je, čeprav z žrtvami, vendarle prebila na Primorsko, medtem ko je Minka ostala na Notranjskem skupaj z nabavljalcem Centralne tehnike Radovanom in Albertom Zornado-Markom. Po Notranjskem je divjala sovražna ofenziva. Z Zornado se je Minka prebila na Mašun, katerega hoste so mrgolele od četnikov in drugih band. Bežala sta in se umikala, nato pa obtičala v nekem skalovju in čakala na Minkine ponarejene dokumente. Z njimi bi morala priti do Trsta, od tam pa v civilni obleki z vlakom v Ljubljano. V Mašunu je med begom odvrгла težak nahrbtnik s civilno obleko. Našla bi se druga, toda kurirja z dokumenti ni in ni bilo. Poslali so nove kurirje na poizvedovanje. Šele drugi ali tretji je prišel s sporočilom, da so prvega kurirja sovražniki ujeli. V roke so jim prišli dokumenti z Minkino fotografijo. Minka se je zato vrnila v Črnomelj. Tam so medtem pripravili drugačne načrte. Sprva je kazalo, da bodo pred koncem vojne hudi boji za osvoboditev Ljubljane. Prav zato se je zdelo tako nujno obnoviti zvezo z ljubljansko organizacijo. Zdaj so pripravljali najhujšo bitko za Trst, kamor naj bi udarila vsa naša vojska. Minkina pot v Ljubljano torej ni bila več potrebna. Tako se je nekega dne vrnila v Črmošnjice. Bivanje na prostem v mrazu pa ji je načelo zdravje.

Leta 1945 je bila pomlad posebno zgodnja. Prihajala je zmagovito, brez novih in novih napadov zime. Na prisojnih travnikih so se pokazale kopne lise in na njih beli pomladni žefran. Takrat smo že lahko risali in tudi slikali zunaj. Nabavljenci Centralne tehnike so nas oskrbeli z akvareli. Ob prostih nedeljskih popoldnevih sem si naprtila na ramo trinožno slikarsko stojalo, veliko in nerodno, prej stojalo za šolsko tablo kot za slikanje. Slikala sem akvarel pri podrtem mostu nad Divjim potokom, na začetku njegove najožje soteske. Šla sem tudi na desni breg Divjega potoka, v bližino radijskih delavnic 99a, tja, od koder je najlepši pogled na Črmošnjice, da bi naslikala vas. Za akvarel imam od slikarskih tehnik najmanj daru in uspeh je bil bolj klavern, toda slikanje na prostem v tisti predpomladi je bilo zame med najlepšimi slikarskimi doživetji.

Ni mi bilo usojeno, da bi opazovala vse stopnje prebujanja pomladi v Črmošnjicah. Vito je v nekem našem časopisu bral, da so ustaši ujeli skupino mladink, jih zvezali v

krog in zakurili na sredi ogenj, okrog katerega so morale plesati kolo, dokler niso zgoarele. Rodila se mu je zamisel za linorez Žive bakle. V grafičnem ateljeju smo za ilustracije, plakate in umetniške grafike zmeraj risali študije po naravi. Drug drugemu smo stali za model. Po naravi smo risali tudi detajle, kot so puške, roke ali noge v posebnih držah in podobno. Seveda smo si pomagali tudi z risbo celih likov. Ivetu je bila model Minka za grafiki Počitek in Po akciji, mali Oskar pa za linorez Pionirček. Vitu sva stala za model za grafiko V pregnanstvo Dušan Petrič in jaz, za grafiko Na juriš Petrič, za Počitek v gozdu jaz in Petrič, za oba moška lika za Kolono v dežju Petrič, za Ranjeno partizanko pa Petrič in Milena. Za žive bakle je potreboval nekaj hitrih skic ženskega polakta. Plašno me je prosil, ali bi mu bila za model. Takoj sem privolila, saj se mi ni zdelo to nič nenavadno. Dokončala sem že akademijo, kjer smo vsak dan risali akt. Vprašanje je bilo le, kdaj in kje bi mogla delati, saj nisem hotela stati za model vpričo drugih, ki ne bi risali. Z Vitom sva se dogovorila, da bova šla prva čez cesto h kosilu, brž pojedla in se vrnila pred tovariši, tako da bi Vito lahko napravil nekaj hitrih osnutkov. Tisti dan je ostal doma v župnišču še Vanja Turk, ki je bil bolan. Obrnil se je v zid, midva pa sva začela z risanjem. Medtem so prišli drugi od kosila. Vrata so bila zaklenjena, a sva jih kmalu odprla in jim pojasnila kako in kaj. Toda če sem se izognila polomu zaradi kopanja v Starih žagah, se mu tokrat nisem mogla več. Petrač je sklical sestanek vsega ateljeja. Prišel je kot huda ura. Ožigosal me je za nemoralno tico, ki načrtno spolno izziva Vito, saj ni skrivnost, da me rad vidi, Vito pa naj bi bil kot partijski sekretar orodje v mojih rokah. Vsi so molčali. Samo Dušan Petrič se je oglasil, da vse skupaj ni res in da se nama godi krivica. Petrač je odredil, da moram takoj za kazen k ciklostilski tehniki v Belo krajino, Vito pa mi sme pomagati nositi nahrbtnik in me spremiti do Vrčic, kjer sva se poslovila.

Pri Vrčicah je cvetelo vresje, Bela krajina pa je bila že vsa ozaljšana s cvetočimi grmi črnega trna. Šla sem navzdol po semiškem klancu in se kujala. Ko bi me vsaj pustili pri miru. Nisem si bila na jasnem, kaj čutim in kaj želim.

Danes Petrača nekako razumem. Bal se je, da bi mu množica mladih moških in

žensk, ki so živeli na tesnem skupaj v ne prehudih razmerah, ušla z vajeti. Imel pa je nesrečno roko. Spravil se je na dva zelenca.

V Beli krajini sem se nastanila v ekonomatu Centralne tehnike na drugem bregu Lahinje, v hiši z današnjim naslovom Ločka cesta 8. V njej je bila pred vojno gostilna. Ločki cesti so takrat rekli po domače Kozji plac. Ciklostilska tehnika, v katero me je poslal delat Petrač, je bila v isti hiši kot Denarni zavod Slovenije, to je na današnjem naslovu Trg Svobode 2. V njej deluje zdaj Ljubljanska banka. Ciklostilci me niso potrebovali, saj so imeli dovolj bolj izurjenih ljudi. Tako sem obtičala v ekonomatu Centralne tehnike.

Da bi si »zaslužila za kruh«, sem imela »politične ure« za kuharice, voznike in intendante. Zahajala sem tudi v Vojno vas štev. 2 k prijateljski Veri Hreščakovi, ki je pri propagandi glavnega štaba skrbela za kulturo. Vero sem prvič po božični raciji belogardistov v Ljubljani, ko so jo aretirali, srečala spet pozimi 1944/45 v Črmošnjicah. Njen prihod na osvobodeno ozemlje v Beli krajini je napovedal Aleš Bebler-Primož. Ko nas je prvič obiskal v ateljeju, je vzdiknil: »Ti si torej Alenka? Veš kdo mi je pripovedoval o tebi? Vera.« »Ali je živa?« sem se razveselila. »Bila je v internaciji na Rabu, nato v kulturniški skupini 14. divizije. Kmalu pa bo prišla s Štajerske k nam.« »Ali se kaj moži?« sem vprašala. »Sek, se je namsehnil. »S kom?« sem bila radovedna. »To ti bo povedala sama,« je bil skrivnosten. Nisem vedela, da je bil izvoljenec prav on.

Hišica, kjer je živela Vera, je stala tik nad mirno, zeleno Lahinjo. Po njenih bregovih so cveteli zvončki. Odkrila sem stezico tik ob vodi in hodila tja na sprehod. Vera mi je dala čelo. Opilila naj bi enodejanko Prihod Rdeče armade, ki jo je napisala Maila Golob za partizanske mitinge. »Futurološka« igra, kajti Rdeče armade še ni bilo v Sloveniji. Besedilo se mi je zdelo premalo prekrvavljeno z življenjem, pa sem dodala še ljubezensko zgodbo in sploh vse predelala. Na to je Maila pisala propagandi glavnega štaba šaljivo »uradno« pismo, češ da se bo obrnila na sodišče zaradi kršitve avtorskih pravic. Neka samozvana oseba si je namreč drznila za svoje pisanje ukrasti naslov njene igre. Zanimivo je, da so najin literarni zvarek pozneje na mitingih celo igrali.

Kadar je kdo prišel iz Črmošnjic v eko-

nomat, mi je prinesel Vitovo pisemce. Nekoga dne je bilo obupano. V grafični atelje je prišel Grad, ki je sporočil, da so Vita izbrali za študij slikarstva v Sovjetski zvezi. Vito je sklenil, da nikakor ne bo šel tja, saj ne bi imel potem nobenega upanja, da se bom kdaj poročila z njim. Novica o njegovem odhodu me je hudo užalostila. Začutila sem, da ga bom neznansko pogrešala. Vseeno sem mislila, da je prav, če odpotuje. Ker nismo imeli takrat nobene prave predstave o sodobnem sovjetskem slikarstvu, sem bila prepričana, da bo fant ob veliko umetniško šolo. Zato sem mu sporočila, naj vendar izkoristi priložnost, jaz pa se bom poročila z njim pred odhodom v dokaz, da ga bom čakala. Že dan nato sem zagledala Vita v Črnomlju. Prišel mi je povedat, da je njegov odhod odložen. Letala odvažajo samo še ranjence in matere z otroki, da ne bi bilo z njimi težav med boji ob sovražnikovem umiku iz dežele. »Kar sem rekla, sem rekla.« Tako sva se oba napotila v Črmošnjice, da bi se poročila.

Črmošnjice sem doživljala kot »dom«. Kadar sem prihajala iz Črnomlja, sem se čutila v zavetju, brž ko sem jih zagledala. Zdaj sem se vračala »domov« iz izgnanstva. V Beli krajini je bila pomlad že mehka, topla in vsa v cvetju črnega trna, pod Rogom pa še ostra, gorska, z belim pomladnim zafranom.

Ko me je Petrač zagledal, je bil spet polom, češ da sem dezertirala iz Bele krajine. Rekla sem mu, da sem prišla zaradi poroke z Vitom. Registrirava se lahko takoj in že jutri se lahko spet vrnem v Črnomelj.

»Ne boš,« je rekel Petrač. »Prihodnjo nedeljo je velika noč in tudi Ive in Minka se bosta poročila. Intendanti bodo poskrbeli za prašiča in vino. Tu boš ostala.« »Nobene svatbe ne potrebujeva,« sem trmoglavila. »Kaj se koga tiče, če se dva poročita?« Petrač pa je vztrajal pri svojem.

Ker sva bila oba z Vitom mnenja, da je življenjska pogodba med dvema samo njuna stvar in da jedaja in pijača nima s tem nobene zveze, pa tudi ne veseljačenje ljudi, ki te niti nimajo posebno radi, sva se odločila, da prirediva poročni obred posebej samo za naju. Odšla sva na Topli vrh.

Okrog cerkvice je cvetela kobaltno modra preproga mačjih oces, ko sva stopila v opustošeno svetišče. Vzela sva z razdejanega oltarja oba brezroka kipa svetnikov in ju odnesla po lesenih stopničkih na stolp. Bili sta najini

poročni priči. V tram sva vrezala besedilo poročne »pogodbe«, češ da sta se tu na 23. marca 1945 poročila Vito in njegova ženka. Sklenila sva, da se bova po osvoboditvi vrnila in odnesla svetnika – priči s seboj.

Na jesen leta 1946, kmalu po Vitovi smrti, sem končno vendarle prišla do spo-sojenega avtomobila, da bi rešila Vitove in svoje risbe, ki smo jih pred koncem vojne skupaj z arhivom Centralne tehnike spravili v bunker na Rogu. Z menoj je šel tovariš, ki je skril arhiv. Bunker je bil s tramovi prekrita kraška vrtača, tramovi pa prikriti z nasutim listjem in drevesci. Našli smo ga razdejanega. Medtem so vojni ujetniki na Rogu sekali dreve, odkrili bunker, pobrali nekaj skrite obleke, risbe in arhiv Centralne tehnike pa razmetali po tleh. Papirje so načele vlaga in miši. Takoj naslednji dan sem zaropotala v Inštitutu narodne osvoboditve, ki je imel svoje prostore na Napoleonom trgu nasproti Križank. Končno so le našli službeni avto, da so odpeljali arhiv. Potem so sušili vlažne papirje po tleh v vseh prostorih.

Ko smo se vračali z Roga, smo v dolini Starih žag srečali neznanega motorista s sopotnikom ali sopotnico na zadnjem sedelu. Sopotnik je držal v rokah najina svetnika – priči s Toplega vrha.

Pozno jeseni, menda leta 1947, sem spet obiskala Topli vrh. V požgani vasi so tabirili Romi, ki so gradili cesto proti Komarni vasi. Razbijali so ruševine hiš in jih nasipali na cestišče. Le cerkev je še ostala, toda stopnice so požgali, tako da nisem več mogla do trama z najino poročno pogodbo. Čez leta se je cerkvi udrla streha. Ostali so le zidovi in na njih »Partigiani caput«. Danes stoji samo še zvonik. Tudi cerkvene zidove so porabili za gradivo. Na Toplem vrhu je ostalo le še nekaj starih, skrivljenih hrušk kot spomin na vasico. Ko sva se z Vitom vračala s Toplega vrha v dolino, mi je pripovedoval o svojcih, o imenitnih stricah, koreninah iz Tržiča, o celi armadi bratrancev in sestričen in o srčno dobri, čeprav bolj robati teti Tončki, ki ga je varovala in vzgajala v zgodnjem otroštvu. Pripovedoval je, kako je bil tepen, ko je umrla stara mama. Želel jo je počastiti enako kot kralja Aleksandra, ki je prišel nekoč v Tržič. Takrat so goreli kresovi in pokali možnarji. Tudi on je stari mami v čast zakuril na dvorišču ogenj z drvimi iz skladovnice za zimo. Nakupil je petarde, in ko je kres zagorel, je počil z vse-

mi hkrati. Pa so ga nažgali.

Pripovedoval mi je tudi o starših, materi in očimu. Ime Globočnik je dobil po očimu, ki ga je posvojil. Prej se je pisal po materi Jerman. Rodil se je nezakonski, toda težilo ga je najbrž predvsem to, da so mu resnico o tem prikrivali, kot je bila nekdaj navada.

Zadnji teden v marcu smo se posvetili poljedelstvu. Zorali smo nekaj njiv in ženske smo sadile krompir. Po osvoboditvi bo treba tudi jesti. Na opuščenih kočevarskih poljih smo nabirale regrat za solato. Za poročno pojedino ga je nabrala nevesta. Pomagala mi je medicinka Milka Bizjak, ki je bila pri nas na obisku.

Skozi okno hiše, z današnjo številko 11, nasproti župnišča, je večkrat gledal partizan iz kdo ve katere enote v vasi. Šalil se je, češ zakaj se možim z drugim in ne z njim. Imel je dekile v Dolenjskih Toplicah, ki je prej hodila z drugim fantom. Ta je bil zdaj pri beli gardi. Tisti teden je šel naš sosed zvečer k dekletu v vas. Govorili so, da je prav ona poklicala bele. Morda pa so belogardisti oprezovali za dekletovim novim ljubimcem na pobudo in zaradi ljubosumnosti prejšnjega fanta. Partizana so ujeli in ga ubili, v čelo pa so mu vrezali peterokrako zvezdo. Vsi smo žalovali za veselim mladenci. V naše praznovanje je kanila grenka kaplja.

Nekaj dni pred poroko se je oglasil v grafičnem ateljeju Petrač. Mica je v partizanih rodila in zdaj je odletela z dojenčkom skupaj z drugimi mladimi mamicami v Zadar. Ker smo pričakovali pred koncem vojne v Sloveniji še hude boje, so z letali odpeljali v že osvobojeno Dalmacijo partizanske matere z dojenčki, pa tudi stare in bolne civiliste iz Bele krajine. Nastanili so jih najprej v zadrski bolnici, pozneje pa pri družinah v krajih vse do Splita.

Petraču je bilo dolgčas samemu. Preselil se je v grafični atelje na Vitov pograd, naju pa je poslal v svojo zakonsko sobo v pritlični hiši na današnji številki 15. Soba je imela razbita steklena vrata. Pred njim so spali na tleh intendanti, tako rekoč v istem prostoru.

Že nekaj dni po poroki, sva se morala z Vitom spet umakniti v atelje, ker se je v najino sobo vselil zobozdravnik s starinskim strojem za vrtnje zob na nožni pogon. Tudi grafični atelje se je moral umakniti iz župnišča, ne vem več komu. Preselili smo se v prvo nadstropje hiše, ki ima danes številko

13. V spominu jo imam z mostovžem in lesenimi zunanji stopnicami. Najbrž so jo po vojni prezidali.

Poroka naj bi bila na soboto, 31. marca. Pisala sem Veri Hreščakovi v Črnomelj, da bi mi bila za pričo. Vera je Vita zelo cenila in se je veselila najine zveze. Dan pred predvideno poroko pa smo se morali umakniti iz doline, ker je obveščevalna služba sporočila, da grozi nevarnost sovražnikovga vdora. Petrač je poslal glavnino naprej, sam pa je s peščico ljudi še ostal za zaščitnico. Poročna para je ločil. Na Rog sva šla jaz in Ive, Vito in Minka pa sta ostala v Črmošnjicah s Petračem.

Pod večer smo prispeli do barak nekdanje ciklostilske tiskarne Urška. Že nekaj časa so bile zapuščene, brez oken in vrat. Za barakami so ležali veliki kupi odpadnega papirja.

Ves dan nismo ničesar jedli. Vsakdo je dobil zavezniško konzervo, na kateri je pisalo »corned beef«. Začela sem s tekom jesti, a se mi je samo konzervirano meso, brez kruha ali žgancev, brž uprlo. Za spanje smo si postlali z odpadnim papirjem in se tesno stisnili drug k drugemu. Bilo je zelo mrz. V vrtači za barako je še ležal sneg. Sredi noči je prišel Peter. »Skrivači! Nobene nevarnosti ni, vi pa tukaj! Petrač je naročil, naj vas takoj pošljem v dolino.« Ko se je zdani- lo, sem hotela brž na pot, kajti bil je moj poročni dan in bala sem se, da bo prišla moja poročna priča Vera v Črmošnjice zamen. Peter pa je dejal, da moramo počakati, da bo Petrač poslal tovarnjak po prtljago, ki smo jo spravili do postojanke s kmečkim vozom. Tehnika je namreč pred koncem vojne premogla že nekaj tovarnjakov in motorjev.

Nisem hotela čakati na tovarnjak, ampak sem kar peš krenila skozi gozd. Roga nisem poznala. Zanesla sem se samo na občutek za smer. Orožja nisem imela. Sredi poti sem pomislila, da lahko srečam medveda. Govorili so celo, da so prišli v Slovenijo volkovi. In če naletim na belogardiste? Potem nenadoma nisem več vedela, kje sem. Vseeno sem šla naprej. Končno se je drevje razmaknilo. Pod seboj sem zagledala v pomladansko soncu Občice.

Malo pred Črmošnjicami, na klancu proti teteski Starih žag, sem srečala Vita. Povedal mi je, da je poroka prestavljena na drugi dan in da bo tudi Vera prišla šele jutri. Vse se je lepo izteklo.

Poroka je bila na nedeljo 1. aprila ob 18. uri. Že dopoldne je prišla Vera in tudi njen brat Dušan Hreščak, Vitov tovariš iz propagande pri sedmem korpusu. Ker se je bližal konec vojne in ker so zavezniki pošiljali več blaga po zraku, so postali intendanti rado-darni. Vito je dobil novo angleško bluzo in si dal iz stare in nove napraviti dolg suknjič za poroko. Sešili so mu ga krojači iz hiše nasproti župnišča, ki so delali tam za kdo ve katero partizansko enoto. Suknjič so šivali še vse popoldne pred svatbo, tako da jo je Vito skoraj zamudil. Jaz bi morala obleči belo bluzo iz padala, Marino šiviljsko mojstrovino. Iz umetno zviti padalskih vrvi je sešila celo nekakšne čipke. Pod bluzo naj bi oblekla belo kombinežo iz enakega blaga. Ker smo se morali dva dneva prej umakniti na Rog, bluzo do poroke ni bila narejena. Morala sem obleči staro vojaško srajco. Vita in Dušana Hreščaka sva z Vero poslali v hosto, da sta prinesla pomladnih rožic. Na srajco sem si pripela majhen šopek. Pasji zob, podlesne veternece, mačje oči. Vito je želel, da oblečem za poroko krilo, toda tisto, ki sem ga prinesla iz Ljubljane, je dobilo v kotlu za razkuževanje grde madeže. Pomagala mi je Kočevarica Lojzka, ki je hranila temno zeleno barvo za obleko še izpred vojne. Ko sem krilo pobarvala na zeleno, so bili madeži manj vidni. Obuta sem bila v gojzarje. Lase so mi dekleta prejšnji večer navile na papirčke. V Ljubljani sem si jih morala barvati črno, da me gestapovci ne bi spoznali. Zdaj so moji naravni svetli lasje že precej zrasi in imela sem pričesko v dveh barvah. Moja dota ni bila nič bogatejša kot poročna obleka. V zakon sem prinesla nahrbtnik in eno odejo, Vito pa umetno svilo dveh zavezniških padal, ki mu je služila za odejo. Res narna ne bi bilo mogoče očitati, da sva se vzela zaradi bogastva.

Poročni obred smo imeli v naši obednici v Turkovi gostilni. Za »župnika« je bil Grad, moja priča Vera, Vitova pa Petrač. Kot zapisnikar se je podpisal naš voznik Jože Dremelj-Perun. Poročni list so sestavili v treh izvodih, enega za Vita, enega zame in enega za glavni štab. Ne vem, kaj so delali v glavnem štabu s poročnimi listi. Po osvoboditvi, ko je bil Vito že mrtev, so se morali vsi partizanski zakonci spet registrirati. Ker sem bila že vdova, se mi to ni zdelo potrebno, pozneje pa sem imela težave. Oblasti mi niso hotele priznati zakona za nazaj. Vsekakor pa bi bil veljaven, če bi ga sklenila pri

črmošnjiškem župniku. Prav to me je pogrelo. Čisto vseeno mi je bilo, ali sem živela na koruzi ali v spoštovanem zakonskem stanu, toda da bi kdo črmošnjiškega župnika cenil bolj kot našega Grada! Pritoževala sem se vse do ljudske skupščine, a zaman. Najbrž je bilo takih še več. Čez kako leto so spet razpisali rok za registracijo partizanskih zakonov. Po vmesnem obdobju samega stanu, sem spet postala vdova.

Svatba je bila razkošna. Za pojedino smo dobili svinjsko pečenko, pražen krompir in regrat, ki ga je nabrala nevesta. Kuharice so celo spekle orehovo potico iz bele moke, le z bolj tankim nadevom kot v mirnih časih. Svatov je bilo na desetine in kdor je prišel mimo in zaslišal harmoniko, je dobrodošel vstopil in se zavrtel. Vina ni zmanjkalo. Petrač se je šele med svatbo spomnil, da bi se spodobilo povabiti tudi Aleša Beblerja-Primoža. Poslal je sla v Črnomelj z motorjem, kamor naj bi gost prisedel. Primož ni mogel priti. Tisti dan je bil cepljen proti tifusu in ga je kuhala vročina. Vitu in meni je poslal voščila, Veri pa sporočilo, da je pravkar dobil dovoljenje Centralnega komiteja, da se lahko poroči. Če ji je prav, naj bo poroka pojutrišnjem. Povabi naj Vita in mene. Vera me je prosila, naj ji bom za pričo.

Svatba je trajala do treh zjutraj. Ko sem se drugo jutro zbudila in šla pred hišo po vodo, me je obsijalo za zgodnje jutro nenavadno toplo sonce. Je že pomlad, sem se razveselila. Vito je šel v kuhinjo vprašat, ali je še kaj zajtrka. Prišel je povedat, da sva zamudila kosilo. Popoldne smo lenarili in se fotografirali pred župniščem. Oba para: Ive z Minko, Vito in jaz.

Drugi dan sva z Vitom že zjutraj krenila v Črnomelj. Na klancu nad Srednjo vasjo naju je prehitel voz s praznim košem za gnoj. Ali lahko prisedeva? Zlezla sva v koš in sedla sem na rob, iz katerega so štrlele ostre šibe. Do Črnomlja je bilo moje poročno krilo vse scefrano. Oglasila sva se v ekonomatu Centralne tehnike, kjer mi je neka tovarišica posodila svoje. Bilo mi je preozko in prekratko. Ves večer sem ga v pasu držala skupaj, ker ga nisem mogla zapeti. Poroka je bila Pod smreko. Tako je bilo tajno ime za vilo med cestama proti železniški postaji in proti Semiču. Pod smreko je bil nastanjen Centralni komite. Tam sem med drugim spoznala tudi Lidijo Šentjunc. In

prav to je važno za nadaljevanje te pripovedi.

Veri in Primožu je bil za »župnika« Kidrič, za priči pa Franc Leskošek-Luka in jaz. Luka mi je ves večer za šalo dvoril vpričo Vita, ki nama je sedel nasproti, Vito pa mu je grozil, da bo kar streljal. Jedi na tej pojedini so bile bolj umetelno pripravljene kot na najini – meso v omaki in žličniki iz bele moke – svatov pa je bilo manj. Plesala sem malo, ker me je oviralo krilo, ki sem ga morala ves čas držati.

Z Vitom sva prenočila v Lukovi sobi na z mrzlim usnjem ali nečim podobnim prevlečeni zofi brez odeje. Vso noč naju je zeblo. Luka je imel v sobi veliko zalogo cigaret, kot kak intendant.

V Črmošnjicah je Vita čakalo sporočilo, naj čim prej pride na letališče, da bo vendarle odpotoval v Sovjetsko zvezo. Žalost. Žalovala pa sva samo midva, vsi drugi so se škodoželjno muzali, celo zmeraj resni in molčeči Vazazz. Ko sva vsa v solzah sedela v najini sobi, je spet prišlo sporočilo. V Sovjetsko zvezo ne bo šel Vito sam, marveč tudi jaz, Ive in Minka. To je bilo že boljše. Vsaj ločili naju ne bodo takoj po poroki. Rajši pa bi ostala kar doma. Čez kako uro so me poklicali k telefonu. Da moram v telefonsko centralo sredi vasi. Najbrž je bila pri upravi bolnic. »Tukaj Lidija Šentjunc,« se je oglasil v slušalki tenak, skoraj otroški glasek, prav nič podoben globokemu Lidijinemu altu. Spremembo sem pripisala slabemu telefonu. »Ali je tam tovarišica Alenka?« Prejšnji dan sem z Lidijo spregovorila komaj nekaj nepomembnih besed. Kako, da me zdaj išče? »Sporočiti moram žalostno novico,« je žvrgolela Lidija. »S potjo v Sovjetsko zvezo ne bo nič. Letala ne zmorejo. Preveč je ranjencev in bolnikov. Tudi Vito ne more iti.« Kamen se mi je odvalil od srca: »Nič hudega. Nasprotno. Hudo je iti tako daleč, zdaj pred koncem vojne. Vsi si želimo v Ljubljano prav na dan osvoboditve.« Vesela sem povedala vsakemu, ki sem ga srečala, da bomo vendarle ostali doma. In vsakdo se je muzal.

Čez nekaj dni se je Petraču razvezal jezik. »Bedaka! Ali nista opazila na obeh sporočilih žiga Centralne tehnike? Pa Lidija. Kje neki! Bila je Babi. Vse si je izmislila in izvedla ona. Telefonirala je iz Centralne tehnike v tisto 'telefonsko centralo'. Ali je nisi spoznala po glasu? Takole se pustita po-tegniti za nos petnajstletnemu punčetu!«

Sedemnajstega aprila zjutraj so vsi iz ateljeja odšli v Črnomelj postavljat razstavo partizanskega tiska. Ostala sva le midva z Vitom, prvič sama. Popoldne sem šla risat na breg onkraj Divjega potoka. Že so cvetele češnje. Mara je dokončala mojo poročno bluzo in sem jo prvič oblekla.

Drugo jutro je Vita in mene zbudilo streljanje. Zdelo se je, da je tik za vasjo. Planila sva pokonci in se brž oblekla. Začela sem pospravljati nahrbtnik. Vito mi ni pustil, češ da se mudi. Nekdo je pomolil glavo skozi vrata. »Sta še tukaj? Pozabili smo na vaju. Vsi so že odšli.« Nisem utegnila vzeti poročne bluze. Tekla sva proti Srednji vasi in šele med potjo sem si oprtala nahrbtnik. Naše sva dohitela na klancu pred Brezjem. Na vozovih so peljali prtljago. Z njimi je bežala tudi Marica iz župnišča. Ljudje so povedali, da je šla artilerijska brigada na položaje in da bo zagotovo zadržala sovražnika.

Na semiškem klancu smo zagledali dolgo kolono, ki se je vila med vinogradi. Lepo jih je bilo videti med še golimi trtami in cvečnim breskovim drevjem. »Prekomorska brigada«, je rekel nekdo. Umikali smo se skozi Črnomelj naprej proti Vinici. Pri Dragatušu, kjer se cesta vzpenja, sem opazovala našo kolono, zavito kot kolona z ranjenci v snegu na moji grafiki. Ustavili smo se v Stari lipi pri Vinici in si poiskali streho. Pri prvi hiši je bila sredi dvorišča mlaka gnojnice, za njo pa prostoren skedenj, poln sena. Postlala sem dišečo gnezdo za noč. Proti večeru je poslal Petrač skupino fantov nazaj v Črmošnjice po naše stvari. Na pot je moral tudi Vito. Tovornjak naj bi se prebil še na Rog in odpeljal stroje iz Partizanske tiskarne. Vito sem naročila, naj prinese iz Črmošnjice mojo poročno bluzo.

Drugi dan smo se potikali brez dela po gmajni na robu vasi. Otrokom smo delili papir, zanje redko dragocenost. Tovornjak se je vrnil proti večeru. Pripovedovali so, da se je v Črmošnjicah nastanila Prekomorska brigada, ki je večerjala pravo pravcato rižoto. Neverjetno, kako so oblečeni in oboroženi! Vito v naši sobi ni več našel moje poročne bluze.

Sovražnik se je iz doline že umaknil. Prejšnje jutro je prišel tik do Črmošnjic, saj so na začetku vaških polj, ob cesti iz Starih žag našli sledove gosenic tanka. Tovornjak Centralne tehnike se zaradi belogardistov ni mogel prebiti na Rog po dolini Starih žag in po roški cesti od Podturna. Treba je bilo

peljati naokrog po gozdnih poteh in pravi čudež je, da so spravili težke dele strojev s tovornjakom čez strmine in korenine. V dvajsetletnega šoferja Mirka Faleskina smo zijali kot v velikega junaka po bitki. Drugi dan je Mirko spet odšel na isto pot.

V Stari lipi nismo vsi dolgo ostali. Stroje in nekaj ljudi so poslali v Vinico, midva z Vitom pa sva morala k drugim članom ateljeja v Črnomelj postavljat razstavo partizanskega tiska. Nastanila sva se v Verini delovni sobi v Vojni vasi številka 2. Tam je Vera tudi stanovala, preden se je poročila. Drugi člani ateljeja so prenočevali v ekonomatu, kjer smo vsi tudi jedli.

Razstavo grafikonov in tiskov je likovno čisto in vabljivo zasnoval Dušan Povh. Pred gostilno Lakner je postavil tri lesene stolpe, visoke kakih 2,20 m, oblečene v olivno zeleno padalsko svilo. Pravokotno na vsak stolp je bil pritrjen po en stiliziran grafični lev z grafičnim tamponom v šapi. Levi so bili izrezani iz 5 do 6 cm debele deske in rdeče pobarvani, gobi podobni tamponi pa črno. Vsa dela z lesom je opravil spretni mizar Centralne tehnike Kmetec. V glavni razstavni dvorani so bile stene prevlečene z olivno zelenimi padali, ponekod pa predeljene z rdečimi navpičnimi pasovi iz padalske svile. Ti pasovi so delili dele razstave po letih. Na vsakem je bila letnica 1941, 1942 itd. Razvoj partizanskega tiska je bil prikazan po letnih obdobjih. Prostor so razsvetljevale svetilke, izdelane po načrtu; na stene sta bila na nekaj metrov pritrjena po dva in dva držaja za senčnike. Senčniki so bili iz aluminija. Izdelale so jih partizanske delavnice v Starih žagah iz ostankov letalskih delov. Sredi sobe je stal velik podstavek v obliki knjige. Tudi ta knjiga je bila lesena konstrukcija, prevlečena s tkanino padal. Na podstavku je stala kompozicija dveh partizanov iz sveže gline v približno dvetretjinski velikosti, delo Lojzeta Lavriča. V sosednjem manjšem prostoru smo pripravili likovno razstavo vseh članov grafičnega ateljeja Centralne tehnike. Iz ohranjenega vabila je razvidno, da so razstavljali kiparji Milena Dolgan, Lojze Lavrič, Zinka Hajder-Bodé-Babi in Aco Dremelj, slikarji Ive Šubic, Vito Globočnik, Dušan Petrič, Vanja Turk in jaz. Slikarji nismo razstavljali samo grafik, ampak tudi risbe in akvarele. Na poizkusnem odtisu vabila je omenjen tudi Dušan Povh kot karikaturist, a je njegovo ime prečrtano. Na drugem odtisu

ga ni več. Razstavo naj bi slovesno odprli 27. aprila, za četrto obletnico Osvobodilne fronte.

To je bila samo ena od prazničnih kulturnih prireditev. Pripravljala se je vsa Bela krajina. Marjan Kozina je napisal glasbo za belokranjsko kolo, ki naj bi ga množica plesala na travniku nad Lahinjo. Tu je danes vojašnica. Peli naj bi o »kolu partizanskem« in »soncu pomladanskem«. Vera je vodila priprave na proslavo.

Ni bil samo praznik Osvobodilne fronte. Povsod slavaloki z napisi »Živela četrta armada«, »Živel komandant, Petar Drapšin«. Četrta armada naj bi prav na praznik stopila na slovenska tla pri Vinici in se pridružila slovenski partizanski vojski. Viniški most je bil podrt, toda naši tesarji so ga obnovili.

Dne 26. aprila zvečer smo s ponosom končali priprave za razstavo. S Petračem sta prišla Lidija Šentjunc in Janez Hribar. Ogledali so si razstavo. Takoj nato je Petrač ukazal, naj jo brž podremo. Vzelo nam je sapo. Godrnjali smo, a ni nič pomagalo. »Podreti, pospraviti vse in hitro, še nočoj na pot.« Morali smo razbiti Lojzetov kip partizanov, za vsak primer, če bi sovražniki prišli v Črnomelj. Drugo razstavno gradivo smo zložili na voz.

Vse, česar smo se veselili, je splavalo po vodi. Razstava, proslava s kolom in petjem, prihod četrte armade, vse je bilo očitno le prevara, namenjena tuji obveščevalni službi.

Belo krajino so še isto noč zapustili vsi partizani. Tako težko pričakovana četrta armada jo je medtem po bližnjici udarila proti Trstu in z njo slovenska vojska, da bi osvobodila mesto prej kot zahodni zavezniki. Zaledne enote so se morale umakniti za vojsko na varnejši kraj. O tem, zakaj odhajamo, nismo zvedeli nič. Belokranjci so jokali. Bali so se sovražnikovega vdora. Kdo jih bo branil?

Deževalo je, ko smo šli v temi iz Črnomlja proti Kvasici. Vito je spet imel hudo angino. Dali so mu konja, da je jezdil. Vzpenjali smo se od Kvasice mimo Tanče gore v hrib in gozdove. Dež je ponehal in pokazala se je skoraj polna luna. V njeni luči so se črno risali obrisi dolge kolone. Temna senca konja z jezdecem: Vito. Postalo je mraz. Prej je bilo v Beli krajini skoraj poletje, zdaj nas je zeblo v vlažnih oblekah. Bala sem se za Vitovo zdravje. Belokranjski Stari trg je spal, ko smo korakali med hišami. Spustili

smo se po bližnjici med vinogradi v Poljansko dolino ob Kolpi. Spodaj smo v nekem hlevu nakrmili konje. Dolgo smo čakali na mrazu. Ob prvem svitu smo se prepeljali čez Kolpo. Brodnik je moral voziti vso noč. Vso noč so se partizanske enote umikale čez reko. Potem smo šli po kolovozu navkreber skozi vas Plemenitaš. Prišli smo na glavno cesto Luiziano in jo nato ubrali proti Vrbovskemu. V Gorskem Kotarju je pihala burja. Naletaval je sneg. Nasproti nam je prišel tovornjak in naložil kuharice, hrano, lonce in kotle, da bi nas čakala večerja, ko bomo prispeli na cilj. V Vrbovskem smo prvič v partizanih videli prave vlake. Železnica skozi Belo krajino je bila popolnoma uničena. Potem se je tovornjak vrnil in naložil še nas, da smo se peljali kos poti.

Prišli smo v vas Sušice pri Ravni gori. Ustavili smo se v nekakšni graščini. Bila je vsa razdejana, brez oken in vrat. V prvo nadstropje smo šli po strmini brez stopnic. Utrujeni smo legli na prepihu na gola tla. Vito je imel visoko vročino. Vso noč je bledele.

Drugo jutro sem šla v najbližjo hišo v vasi, da bi našla bivališče za bolnega Vita. Kmet me je peljal v prazno sobo z gašperčkom. Zakurila sem peč in prinesla slamo za ležišče. Vita smo do tja morali podpirati. Treba je bilo iti po zdravnika. V sosednji Ravni gori so se nastanili oddelki Slovenskega narodnosvobodilnega sveta, torej tudi zdravniki. Vzela sem pot pod noge. Imela sem čisto nove gojzarje. Pred odhodom iz Črmošnjic so nam intendant razdelili čevlje, vojaško perilo, celo plašče, vse, kar so poslali zavezniki. Novi čevlji so me žulili in Ravna gora se mi je zdela zelo zelo daleč. Vas se je vila ob cesti brez konca in prav pri zadnjih hišah sem našla zdravnike: dr. Obracunča-Cedrika in dr. Milana Peruška. Dr. Perušek je šel z menoj in pregledal Vita. Huda angina. Dal mu je sulfamidno zdravilo in kmalu mu je vročina padla.

Potem je zbolela Milena in tudi drugi. Vsi so se naselili v moji »bolnici«, morda tudi zato, ker je bilo v zaprti sobi topleje kot v odprti graščini. Vito je že vstal, toda ko je sedel k mizi, je dobil hud srčni napad. Spet sem šla v Ravno goro k zdravniku. Rekli so mi, da nimajo nobenih zdravil več in da mi ne morejo pomagati. Svetovali so samo, naj Vito uživa čimveč sladkorja, ki je hrana za srce. Intendant so imeli zalogo zavezniškega sladkorja in Vito ga je jedel z veliko žlico.

Verjela sem v to zdravilo. Mladost ne verjame v smrt.

Prišel je prvi maj. Skupaj z vaškimi dekleti smo ga slavili s sprevodom po vasi. V slovo prazniku so naši fantje streljali iz pušk in brzostrelk in metali bombe. Pokalo je kot na fronti. Trpela sem kot v otroških letih na sejamskih streliščih ali ob telovskih procesijah. V sprevodu je korakal tudi Vito. Verjeli smo, da je bolezen že minila.

Petrač, Grad in še skupina drugih so se odpeljali s tovornjakom proti morju iskat varen kraj za novo tiskarno. Zdaj, tik pred osvoboditvijo, se je zdelo, da bo vojna trajala še dolgo, dolgo.

Po Petračevi smrti mi je njegova žena Mica povedala, da je prišel takrat prav do Splita. Oglasil se je tudi v Zadru, kjer so se zbrali ljudje iz tiskarne Triglav. Zadnji hip so se namreč izmaknili iz sovražnikovega obročja, ki se je zapiral okrog njihove postojanke pod Goteniškim Snežnikom. Po vdoru belogardistov v Stare žage 18. aprila je odšla v Dalmacijo tudi večina tiskarjev iz Partizanske tiskarne. Kos poti so opravili s tovornjaki. V Zadru je bila manjša tiskarna. Tiskarji so brž začeli delati. Na poti ob obali je dobil Petrač navodila od Lidijske Šentjurge ali od Vide Tomšič, naj se obrne proti pravkar osvobojenemu Trstu prevzet neko tiskarno, a ga je prehitela novica o osvoboditvi Ljubljane. Zato se je napotil tja.

Po odhodu vodilnih ljudi Centralne tehnike iz Sušice je postal Petračev namestnik Ludvik Majer-Dušan, ki je bil prej v tiskarni Triglav. Grada je nadomeščal Vito.

Kdo ve, od kod smo dobili radio. Sprejem je bil slab, a ujeli smo oddajo Radia Svobodna Jugoslavija. Tako smo spremljali pot osvoboditve. Osvobojen je bil Zagreb, osvobojen Trst in – morda 5. ali 6. maja – Ljubljana. Vsakdo izmed nas, ne samo Ljubljancani, si je želel priti na dan osvoboditve v Ljubljano. Zdaj pa smo tičali tu bogu za hrbtom, odrezani od velikih dogodkov, brez zveze s poveljstvom, brez navodil. Še pravega dela ni bilo, samo čakanje. Nisem mogla več jesti, nisem mogla več spati.

Osmega maja popolne se je od nekom vzletel majhen tovornjak. Voznik je imel navodila od Petrača. Najprej je moral na postojanko Centralne tehnike Komunistične partije Slovenije v Bakar, potem pa naj bi

naložil v Sušici nekaj ljudi in jih pripeljal v Ljubljano. Vito je odšel z voznikom za spremstvo. Ne vem, kaj sta morala pripeljati ali odpeljati. Prenočila sta v Bakru. Zbolela sem od nestrpnosti. Vrnila sta se naslednje dopoldne, na dan 9. maja. Sklicali so sestanek »vodilnih«. Kdo bo šel popolne v Ljubljano? Sklenili so, da imajo prednost izučeni delavci, saj utegnejo biti tiskarnam v mestu najbolj potrebni. Torej bom šla tudi jaz. Kuharice so skuhale še kosilo: pražen krompir, ki je imel okus po žaganju in ga nisem mogla jesti.

Po kosilu smo se spravili na tovornjak. Še je bil prostor za koga, toda šofer je opozarjal, da so gume do konca dotrajane in da se nam bo tovornjak sesedel, če ga bomo preveč obremenili. Malo naprej od Ravne gore se nam je res spraznilo kolo. Imeli smo sicer še rezervno gumo, a prazno. Šofer me je poslal naprej na prvo križišče, nekoga pa nazaj na zadnje. Morda bo kdo pripeljal mimo. Motorna vozila so bila v partizanih redkost, v tej samoti še prav posebno. Kazalo je, da so vse zaledne enote, ki so se umaknile iz Bele krajine v Gorski Kotar, že zdavnaj odšle v osvobojena mesta. Sedela sem na kamnu ob cesti. Nikjer nikogar. Kar priteče nekdo od tovornjaka. Maha mi in maha, naj se vrnem. Ko sem prišla do naših, so že natikali kolo z napihnjeno rezervno gumo. Kot po čudežu je prišel mimo avto s sovjetsko mislijo. Imeli so tlačilko. Preden smo krenili nas je naš šofer še opozoril, da nima nobene rezerve več.

Peljali smo med razvalinami Delnic s štrlečimi dimniki in se spustili do Broda na Kolpi s porušeni mostom. Zato smo plitvo reko kar prepeljali. Začeli smo se vzpenjati v klanec na slovenski strani. Gozdovi so že vsi ozeleneli. Bilo je toplo majsko vreme. Vso pot sem pela: »Jutri gremo v napad. Glej, kako globoko je nebo...«

Kočevje v ruševinah. Počrneli dimniki in prazne okenske odprtine. Na polju med Kočevjem in Ribnico smo srečali motorista. Nekateri so ga poznali. Bil je od Centralne tehnike. »Kam?« je vprašal. Povedali smo, da se peljemo v osvobojeno Ljubljano. »Osvobojeno? Še sinoči so z Gradu streljali belogardisti proti Golovcu. Padli jim boste v roke.« Povedal je, da je pred kratkim odpeljal tovornjak Centralne tehnike pod vodstvom Jureta Ribičiča iz Bakra proti Reki. Poslal ga je Petrač, ki se je na poti iz Sušice ali že na povratku iz Zadra oglasil tudi v

Bakru. Jure je dobil dovolilnici centralnih komitejev Komunistične partije Slovenije in Hrvaške, da lahko prevzame neko tiskarno na Reki. Toda ko so se peljali skozi Sušak v prepričanju, da je mesto osvobojeno, so sovražniki užgali po njih, da so se komaj umaknili. »Ali naj Centralna tehnika za Sušakom prva osvobodi še Ljubljano?« nas je svaril motorist pred Ribnico.

Novica po radiu, da je Ljubljana svobodna, je bila torej očitno spet prevara naše obveščevalne službe, namenjene sovražniku. Ali so hoteli obvarovati mesto pred umikom glavnine premaganih vojsk?

Kaj zdaj? Sklenili smo, da gremo naprej, dokler bo mogoče, čim bliže svojemu cilju. Tudi Ribnica je bila porušena. Od Žlebiča naprej nas je ob železniški progi in cesti spremljal širok pas izsekanega gozda. Italijanske okupacijske sile so hotele s tem zaščititi cesto in železnico pred napadi partizanov iz gošče. Pela sem in pela: »Mi gremo, gremo s puško na raami...« Bil je najsrečnejši dan v mojem življenju. Vse se mi je izpolnilo. Bilo je konec vseh krivic, vsakršne neenakosti. Indijanci vsega sveta – osvobojeni ali pa bodo prav kmalu. Vsi Slovenci združeni, od Gospe Svete do Trsta. »Veter potepuh, podaj nam roko, mesec lenuh, hitreje za nami...« Zelene, zelene bukve. Sonce. Pri šoferju v kabini moj mladi mož. »Mi gremo, gremo, s puško na rami...«

Sram me je, a tistega partizana, ki je krevsal po cesti proti Velikim Laščam, nisimo vzeli s seboj na tovornjak. Šofer ni dovolil večje obremenitve zaradi trhljih gum. Popolni svet, ki se je tisti dan rodil, le ni bil čisto popoln.

Oprezovali smo, ali smo še varni. Po vaseh zastave. Tu in tam hiša z zaprtimi vrati in zabitimi okni. Družine belogardistov so pobegnile. Turjak. Pela sem. Nisem slutila, da leži nedaleč od ceste v gozdu skupaj s tovariši zverinsko umorjena prijateljica Neda Geržinič. Pijava Gorica. Škofljica. Še zmeraj vse v zastavah. Zmeraj več ljudi ob cesti. Mahajo nam v pozdrav. Previdno naprej!

Zastave, zastave. Pri Rudniku na bloku, pri izhodu iz z žico obdanega mesta, španski jezdec, ki so zapirali cesto – v jarku. Namesto sovražnikove straže množica ljudi. Obsipajo nas s cvetjem. Nekdo nam deli piškote, nekdo nam ponuja cigarete. Da, Ljubljana je bila osvobodena šele danes in danes je tudi konec vojne. Množica je proti središču mesta vse gostejša. Vse več je zastav. Zavijemo na Stari trg. Pročelja hiš od vrha do tal pokrita z zastavami. Preproge rdeče barve, mežikanje beline in modrine. Nikoli, nikoli več ni bilo mesto tako okrašeno, nikoli tako, tudi ne s plačanim okrasom, s plačanimi okraševalci in načrtovalci okrasitve. Komaj se še prebijamo med ljudmi. Pred magistratom, čez Tromostovje. Na Marijinem, zdaj Prešernovem, trgu zagledam vitko, starejšo žensko z ogromnim klubkom: Lili Novy. »Lili, Lili,« kričim in ona teče za tovornjakom in mežika s kratkovidnimi očmi. Ne spozna me. »Lili!« Ustavili smo v Knafljevi, sedanji Tomšičevi, ulici pred uredništvom Jutra. Zlezli na tla. Nekdo nam naroči, naj odidemo domov in se oglasimo prihodnje jutro. Kam naj grem? Mama je stanovala pred mojim odhodom v partizane pri teti na Rimski cesti številka 21. Torej k teti. Pri operi me ustavi neznan možki. »Ali vas lahko poljubim?« »Lahko.« »Povejte, kako je bilo v partizanih.« Sedel je na klopco in se pripravil k poslušanju. »Brez zamere, a moram domov. Ne vem še, kaj se je zgodilo z mojimi.«

Pri teti na dvorišču srečam brata. Dvigne me na roke kot ženin nevesto in me nese po stopnicah. Odpre mi mama. Solze. Potem: »Ali si se res poročila?« Že dopoldne je prinesla partizanka Bara Adamič teti pozdrave mojega bratranca Franceta Avčina in sporočilo, da ga še ne bo domov, ker so ga poslali v Francijo. Obenem je povedala, da pozna tudi mene, da sem živa in – poročena. »Res sem poročena,« odgovorim mami. »S kom pa?« »Z Vitom Globočnikom.« »Kakšni ljudje so pa to?« Pravzaprav je rekla: »Kva so pa to za en?« Solze so se mi osušile in bruhnila sem v smeh.

*Moj oče,
dr. Franc Gerlovič*

Rodil se je 26. februarja 1887 v Župeči vasi pri Cerkljah ob Krki.
Njegov oče, ki je odšel za kruhom v Ameriko, se je vrnil bolan in umrl za jetiko, ko je bil Franc star komaj sedem let. Mati se je prebijala s štirimi otroki, Mico, Francem in Karlom ter njihovo polsestro Francko. Čeprav so imeli še kar nekaj zemlje, se je družina le skromno preživljala. Vseeno so poslali bistriga in marljivega Franca v šole, kot некоč večino kmečkih sinov, zato ker si je mati želela, da bi postal »gospod«, to je župnik. Franc je začel hoditi v meščansko šolo v Krškem, nato pa je nadaljeval šolanje v gimnaziji v Novem mestu, ki jo je dokončal v Ljubljani. Gimnazijski maturant je namesto v semenišče odšel študirat medicino na Dunaj. Na Dunaju se je včlanil v katoliško študentsko društvo Danica, v katerem so bili takrat številni poznejši klerikalni veljaki, menda celo poznejša sodelavca z okupatorjem, Natlačen in Hacin. Že med študijem pa se mu je družčina zamerila, ker je odkril, da nadzorujejo njegovo osebno življenje. Promoviral je med prvo svetovno vojno leta 1916 in bil mobiliziran na fronto nekje v Karpatih kot zdravnik za prvimi bojnimi črtami. Ker je bil zaveden Slovenec, se je ob razsulu stare Avstrije pridružil generalu Maistru. Po vojni si je ustvaril družino. Prosil je za službo okrajnega zdravnika v Brežicah, da bi bil bliže domu v Župeči vasi in da bi laže pomagal domačim. Kot okrajni zdravnik v Brežicah se je največ posvečal preventivni medicini. Prizadeval si je, da bi na kmetijah zgradili betonirane greznice za hlevski gnoj in higienska stranišča, skrbel je za vodnjake s filtrirano vodo. Doma je imel še ambulanto za železničarje. Leta 1929 je postal ravnatelj splošne bolnišnice v Ljubljani. Od takrat ni imel več neposrednega opravka z medicino niti ne z javno higieno, kot v Brežicah. Popolnoma se je posvetil gospodarskim vprašanjem. Zanje je imel tudi kot kmečki otrok prav posebno veselje. Leta 1933 je bil prestavljen za ravnatelja umobolnice v Kovin v Banatu, že čez eno leto pa nazaj za ravnatelja bolnice za duševne bolezni. Ustanova je imela dva oddelka, v Ljubljani, na Poljanskem nasipu 52, in na Studencu v Polju. Tudi kot ravnatelj umobolnice se je posvetil predvsem gospodarstvu. Na njegovo pobudo so zgradili nove bolniške oddelke v bolnišnici na Studencu, hlev za živino na Fužinah in uredili pristavo Razori nad Podlipoglavom. V ta čas sodijo tudi zapisani spomini.

Desetega aprila 1941 sem domov prinesla novico, da so Italijani zasedli Ljubljano. Oče se je razjokal. Bilo ga je sram, zlasti zato, ker smo se vdali brez boja in še posebno, ker nas je zasedla vojska, ki je ni imel za pogumno in boja sposobno.

Očetova rojstna Župeča vas je ležala na območju nemške okupacije, v pasu, iz katerega so izselili vse slovensko prebivalstvo. Nekaj njegovih rojakov pa se je rešilo čez Gorjance v tako imenovano Ljubljansko pokrajino in celo v Ljubljano. Oče jim je našel skromne službe v gospodarskih obratih bolnice za duševne bolezni. Med drugimi je pribežala tudi očetova sestra Mica z otroki. Dobila je delo v hlevih na Fužinah. Nekateri uslužbenci so očetu to zamerili, češ da daje prednost ljudem iz svojega kraja in celo sorodnikom. V resnici pa so oni prvi iskali pomoč, zato jim je oče še lahko pomagal. Pa ne samo njim.

V Ljubljansko pokrajino sta se zatekla tudi zdravnik dr. Hudelist iz Brezic in dr. Korbar iz Prekmurja. Oče jima je podaril vse svoje instrumente, ki so mu ostali od zdravniške prakse v Brezicah, da sta lahko odprla privatno ambulanto v Višnji gori oziroma v Šmarju na Dolenjskem in se preživela. V bolnici je dobivalo brezplačno hrano tudi več revnih medicincev s podeželja.

Ko so Italijani spremenili poljansko gimnazijo v vojašnico, je oče odstopil nekaj bolniških sob na Poljanskem nasipu, da so v njih lahko nadaljevali pouk v več izmenah. Poljanska gimnazija je bila šola, skozi katero smo šli tudi štirje otroci Gerlovičeve družine.

Vse to je delal na svojo pest, iz prepričanja, da mora v hudih vojnih časih po svoji moči pomagati vsem, ki so v stiski.

Poleti 1941 sta začela zahajati k očetu dr. Franc Novak-Luka in trgovec Roman Golob. Z obiskovalcem se je zmeraj zaprl v sobo in se dolgo skrivnostno pogovarjal. Glede na to, da je imel stike z Golobom, ki je bil takrat organizator intendantskih zbirališč, sklepam, da je šlo za pošiljanje sanitetnega materiala partizanom.

Nekoč je prinesel domov tipkano poročilo o pokolu v Kragujevcu. Prebrali smo ga v krogu družine. To pomeni, da je od nekdaj dobival obvestila o nasilju okupatorja. Leta 1941 je bil torej zagotovo povezan z Osvobodilno fronto.

Dokler Italijani niso obdali mesta z žico, pa tudi še potem, se je oče redno vozil v bolnico na Studenec. Od časa do časa je obiskal tudi bolniško pristavo Razori nad Sostrim. Spominjam se, da mi je (najbrž jeseni 1941) rekel, da je tam videl partizane ali da so tam partizani. Ko so v začetku leta 1942 Italijani ogradili mesto z žico, je ostala bolnica na Studencu zunaj bloka. Za prehod čez blok je imel oče sprva dovolilnico, potem pa so mu jo vzeli.

Že leta 1941 sem tudi jaz začela delati v Osvobodilni fronti. V sobici, ki mi je služila za slikarski atelje, smo večkrat imeli sestanke. Obiskov je bilo toliko, da so se starši zbal in mi prepovedali sprejemati jih. Poslej sem pač več odhajala z doma in v hiši so se začeli prepirali.

Na očeta sem bila v otroških letih zelo navezana. Dajal mi je vso podporo v mojih željah po izobrazbi. Učila sem se glasbe, jezikov, strinjal se je z mojim študijem na likovni akademiji. Bila sem njegov najbolj ukažljivi otrok. Ni mi vsiljeval svojih političnih nazorov, zanimanje za politiko pa mi je odsvetoval, češ da je politika grda stvar. Po tem sem se vse do vojne tudi ravnala oziroma vse dokler me ni Osvobodilna fronta zavezala podtalnemu delu za osvoboditev.

Oče mi je to branil z vso patriarhalno avtoriteto. Bal se je zame, še bolj pa, da bom s svojo »nepremišljeno« dejavnostjo onesrečila vso družino, na katero je bil zelo navezan.

Ko sem hotela oditi od doma, da bi živela tako, kot drugi ilegalci, zdaj tu, zdaj tam, ali da bi odšla k partizanom, mi je to odločno prepovedal. V mestu smo bili kar precej znani in ljudem na očeh. Če bi zapustila družino, bi to takoj opazili. Jaz bom kriva, mi je očital, če bodo vse odpeljali. Po hiši je odmevalo njegovo grmenje.

Leta 1942 se je okupatorjevo nasilje povečalo. Na vsako našo akcijo so odgovorili s streljanjem talcev. Po mestu so lepili strahotne sezname postreljenih. Zapornike v ječi so nečloveško mučili, ženske posiljevali. Nihče ni vedel, kdaj bo prišel na vrsto za zapor, internacijo ali smrt. Poleti 1942 so prišle čez blok novice o veliki sovražnikovi ofenzivi, požganih vaseh, pobitem in odpeljanem civilnem prebivalstvu. Oče je menil, da si Slovenci takega krvavega spopada ne moremo privoščiti.

Hkrati z novicami o sovražnikovi ofenzivi so prišle v Ljubljano vesti, da so pokole nedolžnih ljudi zagrešili tudi partizani. Te vesti sem pripisovala izključno belogardistični propagandi, ki je hotela žrtve belogardistov naprtiti partizanski roki. Šele veliko let po osvoboditvi sem zvedela, da smo tudi v naših vrstah imeli zločince na lastno pest, kot puklastega Miho, Gada in morda še koga. Moj oče pa je novicam verjel. In bal se je, da je tudi njegova ljubljena hči zapletena v kaj takega. To mi je hotel preprečiti z vso kolerično ihto.

Dr. Novaka in Romana Goloba ni bilo več blizu. Ali sta že odšla v partizane ali pa sta zaradi kake reorganizacije podtalne Osvobodilne fronte v mestu dobila druge naloge. Mislim, da oče po poletju 1942 ni bil več neposredno povezan z Osvobodilno fronto. Pogrezal se je v zmeraj bolj črno žalost. Morda bi kot nekdanji klerikalec zaradi razočaranja lahko prešel na drugo stran, pa ni. Bil je preveč pošten, zaveden Slovence. Belogardiste je obsojal kot okupatorjeve sodelavce. Spotikal se je nad sosed, ki so jim uniformirani belogardisti nosili z Dolenskega čez blok živila, ki jih v mestu ni bilo dobiti. Zgražal se je, ko je zvedel za ognjevit križarske pridige šentpeterskega župnika Košmerlja. V družini so vsi obsojali nekdanjega bratovega inštruktorja, ki ga je nekdo videl v belogardistični uniformi. Ne, v sodelovanje z okupatorjem ne bi bil oče nikoli privolil. Izbral je tretjo pot: živeti za družino in bolnike in nikomur škodovati. Pripravljen je bil na vsako humano dejanje, ne pa na nasilno, ki bi moglo izzvati novo nasilje.

Ob kapitulaciji Italije je Osvobodilna fronta pokazala svojo moč in množičnost. Moj ugled v očetovih očeh je za nekaj dni zrasel. V družini sem postala izvedenka za prerokovanje prihodnosti, toda odhod v partizane so mi vendarle preprečili. Skrili so mi čevlje in hribovsko opremo, ki sem si jo pripravila. Tako sem zamudila kratki čas, ko je bil izhod iz mesta prost in so ljudje v trumah kar z vlaki odhajali v partizane.

Med nižjimi uslužbenci v bolnici je bilo več takih z lumpenproletarsko miselnostjo. Ti so bili očetu sovražni. Verjetno so prav oni sprožili prvo preiskavo proti njemu, tako da so se obrnili na Delavsko zbornico, od koder jih je prišel zaslišat policijski ovaduh. Oče je sovražnost teh ljudi opazil, a jo je pripisoval »revolucionarnemu«¹ razpoloženju,

saj mu je neka snažilka, ki je pomivala stopnice, zabrusila, da bo po vojni to delala zdravnica.

Od zdravnikov se je največ družil z dr. Miho Kaminom. Ta je prihajal k očetu, skupaj sta poslušala radio London, novice o nemških zmagah na vzhodni fronti, in vzdihovala. Kaže, da sta sodelovala tudi pri zaščiti zapornikov, ki so v ječi hlinili blaznost, tako kot zdravnik dr. Jože Tivadar in odvetnik dr. Stanovnik. Oče mi je zaupal, da je prišla v bolnico italijanska kontrola s psihiatrom. Ugotovila naj bi, ali se med bolniki ne skrivajo simulanti. Dr. Kamin je naučil lažne bolnike, kako naj se vedejo, da jih specialist ne bi prepoznal. Ne vem, ali sta dr. Kamin in moj oče delala to po nalogu Osvobodilne fronte ali zaradi prvobitne narodne zavednosti in zdravniške etike. Vsekakor je bilo njuno humano dejanje na strani Osvobodilne fronte. Dne 16. januarja 1944 so dr. Kamina aretirali. Tri dni pozneje so ga ustrelili kot talca v Begunjah. Očeta je to silno potrolo.

Osamljen, neizkušen in naravnost naiven se pred fašisti sploh ni znal varovati. Povedal je vse, kar je mislil, pred vsakomer, v svojo pogubo.

Ko so nekoč belogardisti korakali za Ljubljano mimo umobolnice, je vpričo nekega bolniškega uradnika, znanega belogardista, vzkliknil: »Pa taka ,slovenska vojska', ki ima kljukaste križe na rokavih!«² Ker je bil pred vojno predsednik zdravniške zbornice, ga je poklical k sebi Rupnik in zahteval od njega, da zdravniška zbornica izključi iz svojih vrst vse zdravnike, ki so odšli v partizane. »Tega ne moremo,«³ je rekel, »kajti ničesar niso storili proti zdravniški etiki. Nasprotno, tam zdravijo ranjence. V Ljubljani je že tako in tako preveč zdravnikov. V hribih so bolj potrebni.«⁴

Ko ga je po telefonu poklical domobranski podpolkovnik Krener in mu rekel, da general Rupnik zahteva, naj v bolnici odstopi toliko in toliko postelj za domobrance, je vzkipek: »Moja naloga je, da skrbim za postelje za bolnike, domobranci pa naj jih preskrbi Rupnik.«⁵

Te njegove izjave so belogardiste zagotovo utrjevale v prepričanju, da je aktiven sodelavec Osvobodilne fronte. Da ni dobro zapisan pri oblasteh, je kazalo že to, da so mu vzeli dovoljenje za prehod čez blok v umobolnico Studenec. Takrat je nadreje-

nim izjavil, da ne prevzame nobene odgovornosti več za delo na Studencu.

Pozimi 1943/1944 je imel dve policijski preiskavi v pisarni, enkrat pa so mu premetali stanovanje. Bil je užaljen, zato, ker so si drznili vdreti v njegovo pisarno v njegovi odsotnosti. Poklical je policijo in protestiral.

Januarja 1944 me je moj sodelavec v ljubljanskem okrožju Osvobodilne fronte inž. Bogdan Žagar-Zdenko opozoril, naj očeta posvarim, da mu je šef policije Hacin sovražen in da je najbolje, da se takoj umakne. Osvobodilna fronta ga bo spravila na varno. Po osvoboditvi mi je Zdenko povedal, da ni delal samo po politični liniji, ampak tudi pri Varnostno obveščevalni službi. Imel je zvezo z detektivom Vrečarjem, našim obveščevalcem na policiji. Ta ga je najbrž obvestil o nevarnosti, ki grozi očetu. Z očetom sem se takoj pogovorila. Rekel mi je, da ve za Hacinovo sovražnost, saj je imel že več policijskih preiskav, ponudbo Osvobodilne fronte pa je zavrnil, češ da ne bo hodil nikamor, saj ni ničesar zagrešil. Ker nisem imela nanj nobenega vpliva, sem umolknila. Ne on ne jaz nisva slutila, da mu gre za življenje.

Januarja 1944 je bolnico na Poljanskem nasipu 52 zasedel gestapo in iz nje naredil zapore. Bolnike so v dveh etapah na hitro nastanili v konjušnici v Mostah in šentpetrski kasarni. Preseliti so se morali tudi stanovalci hiše za bolniške uslužbenke, med prvimi naša družina. Dali so nam precej manjše stanovanje v pritličju stavbe, ki je pripadala splošni bolnici v Lipičevi ul. 1. Tam je zdaj prizidana in prezidana stomatološka klinika. Takrat sem se končno lahko odselila od doma v podnajemniško sobico, od koder bi mi bilo tudi lažje umakniti se v partizane. Starši so se z mojim odhodom strinjali, saj ga je bilo mogoče pred javnostjo upravičiti, češ da v tesnem stanovanju v Lipičevi ulici ni bilo prostora še za slikarski atelje. Pri selitvi se je oče zameril tudi gestapu. Ko so selili zadnje ostanke umobolnice s Poljanskega nasipa, je prišel zloglasni gestapovec Simon v bolniško kuhinjo. Tam je zagledal večjo količino mesa in ga takoj zaplenil zase. Oče je ves razburjen stekel k telefonu in sporočil gestapu, da si je Simon drznil ukrasti meso, ki je bilo namenjeno za prehrano bolnikov. Seveda bolnica mesa ni dobila nazaj.

Starši so od mene zahtevali, da kljub

preselitvi prihajam domov k obedu, da bi v bolnici videli, da imam še zmeraj stike z domačimi.

Enajstega februarja 1944 sem se pri kosilu v Lipičevi ulici spet sprla z očetom. Pri-povedovala sem, da se je v mestu pojavila črna roka. Oče me je nadrl, češ da verjame takim »pravljicam«. Umori, o katerih sem govorila, bi bili vendar protizakoniti. Vse skupaj je zgolj »komunistična propaganda«, je rekel. Bil je tako hud, da je kupal jezo name do večera. Ko sem po večerji odhajala, je sedel na svojem ljubem gugalnem stolu, globoko žalosten, kakršen je bil pogosto zadnje čase zaradi strahot, ki so se dogajale, in zaradi mojih »nepremišljenih« potov. Ko sem mu želela lahko noč, mi ni niti odzdravil niti me ni pogledal. Takrat sem ga videla zadnjikrat. Njegov profil – in potem nikoli več.

Dne 12. februarja 1944 zjutraj, takoj po policijski uri, me je zbudilo močno trkanje na vrata moje podnajemniške sobice. Misli-la sem, da me išče policija, a je bil le moj svak Albin Koželj. Prišel mi je povedat, da so zvečer, takoj po policijski uri aretirali in odpeljali očeta.

Najprej je pozvonil telefon v prvem nadstropju pri ravnatelju splošne bolnice dr. Furlanu. Neznani glas je vprašal, ali je tam dr. Gerlovič. »Ne, dr. Furlan.« Neznanec je brez besede odložil slušalko. Čez čas je pozvonilo pri vhodnih vratih našega stanovanja v Lipičevi ulici. Prišla sta dva moška v civilu, zahtevala očeta in mu rekla, da sta od policije in da naj se pripravi, da bo šel z njima. Ko so očetu pripravljali kovček, sta se ironično smehljala. Sestra Breda, ki je živo čutila, da očeta ne bo več videla, se ga je oklenila. »Bog je pravičen,« ji je rekel. Še zmeraj se ni povsem zavedal, v kakšnem svetu živi. Moška sta družini pred odhodom zagrozila, da jim bo gorje, če bo kdo oprezoval okrog hiše. Naslednje jutro so spoznali, da na ozemlje splošne bolnice nista prišla mimo vratarja na Zaloški cesti. Vrt, ki je obdajal hišo na Lipičevi ulici, je bil ograjen z visoko železno ograjo z dvokrilnimi vrati. Zjutraj sta bili krili odprti. Nekdo je moral preplezati ograjo ali priti iz bolnice na notranjo stran vrat in jih odpreti od znotraj.

Svak me je prišel vprašat, ali tudi partizani odpeljejo kdaj ljudi na ta način, kajti neznanca nista imela ne uniforme, niti nista pokazala kakih dokumentov. Torej je aretacija bila tajna. »Naši so izvedli atentate na

nekaj organizatorjev bele in plave garde. Toda oče ni ne izdajalec ne pripadnik bele ali plave garde.« Takoj sem pomislila na črno roko.

Družino je očetova aretacija hudo prizadela, posebno Bredo, tako da je zbolela. Začeli so iskati zveze in si na vse načine prizadevali, da bi zvedeli, kje je oče. Upali so, da je vendarle v kakem zaporu. Toda odgovora sta bila zmeraj samo dva: da je šel k partizanom ali da so ga odpeljali partizani. Prvo so trdili Nemci, drugo belogardisti. Odgovor, da so očeta odpeljali partizani, je dobil tudi mamin oči, ravnatelj Mestne hranilnice, ki je šel naravnost k škofu. Mama je prosila za pomoč tudi duhovnika, kurata v umobolnici Terčelja, da bi pri škofu poizvedel, kje je oče. Terčelj se je naših po obisku pri škofu izogibal. Šele na mamino povabilo, skorajda zahtevo, naj pove, kar ve, češ da ji je znano, da je že bil pri škofu, je v zadregi izjcljal »uradno« tolmačenje, da so očeta najbrž odpeljali partizani. Te trditve pa so pobijali drugi dogodki, ki so pričali, kaj misli v resnici »uradna stran«.

Prijatelj Vinko, natakari v restavraciji Union, je, ko je stregel belogardističnim veljakom na nekem sestanku v Unionski kleti, slišal, da so komentirali aretacijo mojega očeta, češ da zadnje čase ni več hodil k nedeljski maši.

Na mesto ravnatelja umobolnice je bil kmalu potem, ko so odpeljali mojega očeta, imenovan psihiater dr. Žvokelj. Ob nastopu je sklical vse uslužbenke in napovedal, da »se bo poslej v bolnici drugače delalo«.

Štirinajst dni po očetovi aretaciji so iz stanovanja v Lipičevi ulici, to je pripadalo ravnatelju bolnice, izgnali tudi mamo z vso družino vred. Vanj so s Poljanskega nasipa 52 preselili družino, ki ni imela nobene zveze z bolnico. Mati je shranila pohoštvo po podstrehah in se z otroki zatekla k sorodnikom, kjer je prebila vojno.

Vsak dan so prihajale lažne novice, zdaj, da so nekje našli očetovo truplo, zdaj, da je v tej ali oni ječi. Do konca vojne smo upali, da se bo vrnil. Mesec dni za očetom sta na enako skrivnosten način izginila univ. prof. dr. Franc Šturm in tajnik univerze Sketelj.

Takoj drugega dne svobode sem odšla v Žipančičevo ulico 9, kjer se je nastanila OZNA (Oddelek za zaščito naroda). Prosila sem, naj nas obvestijo, če bodo karkoli zvedeli o našem očetu. Odgovora ni bilo, pač pa so po 29. oktobru 1945, ko so začeli odkopa-

vati žrtve na Urhu, povabili mamo, naj pride na kraj zločinov. Menda so odkopali truplo, ki bi utegnilo biti očetovo. Pozneje mi je zdravnik iz Vevč dr. Rihard Gregorič, ki je bil navzoč pri odkopu kot vodja zdravniške komisije, povedal, da je on menil, da je med žrtvami tudi moj oče, saj je šlo za truplo človeka visoke rasti, kakršen je bil moj oče. Mati te poti ni zmogla. Po mnenju avtorice knjige Sv. Urh Štefanije Ravnikar-Podbevšek, ki je bila tudi navzoča pri odkopavanjih na Urhu, je bilo težko zanesljivo ugotoviti identiteto žrtev, saj so jih črnorokci pripeljali tudi od drugod, celo z Dolenjskega. Sodna medicina takrat pri nas še ni bila tako razvita kot dandanes, zato je težko trditi, da so bile prepoznavne trupel zanesljive.

Začeli so se procesi proti vojnim zločincem. Ko sem brala v časopisu, da je prišla pred sodišče skupina črnorokcev, ki so bili nastanjeni na letališču v Polju in ki so morali imeti svoje prste tudi pri zločinu nad mojim očetom, sem javno tožilstvo prosila, da mi omogočijo pogovor z njimi, kajti želela sem zvedeti kaj več o očetovi smrti, v katero zdaj nismo več dvomili. Peljali so me v celico pravnika dr. Jana, komandanta teh črnorokcev. Jan je menda sam ubil osem ljudi in je svoje zločine priznal. Priznal bi mi najbrž tudi, če bi kaj vedel o očetu. Toda rekel mi je, da ni dal povelja za očetovo smrt, da pa tudi ne ve, ali so ga odpeljali njegovi ljudje. Lahko, da so ga, kajti nekoč je v njihovem pogovoru slišal opazko: »No, dr. Gerloviča pa zdaj tudi ni več.«

Med procesom proti Hacinu, Rupniku in Rösenerju sem v časopisu brala, da očitajo Hacinu tudi smrt mojega očeta. Toda Hacin je krivdo zanikal, češ da sta bila z očetom vrstnika med študijem na Dunaju in torej prijatelja. Ker sem vedela, da je bil Hacin očetu sovražen, sem se ponudila za pričo, vendar moje ponudbe niso sprejeli, češ da ne utegnejo pobijati s pričami vseh Hacinovih laži, saj bi proces potem trajal ves mesec. Dokazali mu bodo samo glavne zločine, in to zadostuje. V pisarni na Taboru, tam je namreč bil proces, sem srečala neko žensko, ki mi je povedala, da je prav ona prek obveščevalne službe Osvobodilne fronte sporočila, da je Hacin očetu sovražen. Bila je uradnica na policiji. Nekega dne je stopil Hacin med vrata njene pisarne in rekel obiskovalcu, uslužbencu iz umobolnice, ki je stal zadaj, v Hacinovi sobi: »Tega

dr. Gerloviča bo tudi treba spraviti proč. « Na Taboru je bil tudi neki oznovec, ki me je vprašal, ali želim zvedeti kaj več o očetu. Seveda sem hotela. In tako mi je povedal, da je zasliševal dva črnorokca, ki sta najbrž sodelovala pri očetovi smrti. Menda so ga odpeljali najprej v srednjo tehnično šolo, od tam pa v postojanko na Rudnik. Iz postojanke so ga hoteli odvesti na Golovec, a se jim je upiral. Zato so ga kar v postojanki zadavili z žico. Kje so ga pokopali, ni vedel, povedal pa mi je, kako sta se črnorokca imenovala in mi svetoval, naj se obrnem na javno tožilstvo. Tam mi bodo povedali, ali sta bila že obsojena in na kakšno kazen. Morda pa bom lahko govorila z njima. Na javnem tožilstvu so mi dali na razpolago knjigo s seznamom obsojenih. Našla sem obe imeni, žal se ju ne spominjam več, toda s pripisom, da sta bila obsojena na smrt in že likvidirana. Tako ne bomo nikoli zagotovo zvedeli za očetov grob. Njegova fotografija je v muzeju na Urhu in vsako leto na dan mrtvih mu prižgemo svečo pred spomenikom.

Še dolgo po osvoboditvi je bila osebnost mojega očeta za nekatere zdravnike sporna. Nasprotovali so temu, da bi očetovo ime vklesali na spominsko ploščo na sanatoriju Emona med imena zdravnikov borcev in žrtev fašizma. Dvom o tem, da je bil moj oče žrtev fašizma, bi bil hkrati obsodba ljubljanske varnostno obveščevalne službe, kajti v mestu ni bilo tretje oborožene sile, ki bi ga mogla ubiti. Vse okoliščine očetove smrti in vse, kar smo zvedeli po osvoboditvi, je kazalo na črno roko. Zato za svojece ni bilo dvoma, da je bil žrtev fašizma. Zdravniško društvo se je nazadnje odločilo, da vkleše med padle tudi njegovo ime. Kakšna je bila pobuda za njegov umor, pa smo izvedeli veliko pozneje.

Leta 1983 sem v knjigi Ljubljana v ilegali (IV. del) po naključju našla med kronologijo dogodkov v letu 1943 zapisano, da je 16. novembra tega leta »organizacijski štab SD sporočil Informativnemu uradu, da dr. Franc Gerlovič že dve leti podpira komuniste«.

Odkod ta citat, sem odkrila leta 1985, ko sem dobila v roke fotokopije štirih dokumentov. Na dan 1. novembra sem si v cerkvi pri sv. Urhu ogledala novo postavitev stalne muzejske razstave o zločinih in žrtvah na tem kraju. Poleg slike mojega očeta je bil odlomek ovadbe, ki je nisem poznala.

Pri mestnem muzeju sem dobila kopijo celotnega besedila, pravzaprav dva dokumenta.* Prvi, naslovljen z »G. upravniku policije v Ljubljani«, ni podpisan ne datiran, drugi pa je datiran z 12. novembrom 1943 in podpisan z Luka Milharčič. Kot je razvidno iz besedila obeh, je oba napisal isti avtor in ju oddal približno ob istem času, saj se med seboj dopolnjujeta.

Podpisani dokument ima naslov Poročilo in se glasi:

Z ozirom na predstoječi material o prestopkih pravnega in ostalega značaja, ki jih je na podlagi navedenih poročil izvršil upravnik umobolnice Ljubljana-Studenec g. Dr. Gerlovič – podpisani dodajam še sledeče:

Ker sem imel v preteklem in tekočem letu kot uradnik Delavske zbornice z ozirom na željo dninarjev v umobolnici precej posla s poskusom zboljšati materialne razmere navedenih dninarjev, sem ob tej priliki od mnogih prizadetih slišal obtožbe nasproti ravnatelju oz. postopanju g. Dr. Gerloviča.

Z oz. na navedeno lahko izjavim, da g. Dr. Gerlovič kot upravnik bolnice protipostavno zase in svojo družino zelo izkorišča svoj položaj na škodo drugih uslužbencev oziroma bolnikov Umobolnice. Naj navedem par slučajev. V zimi l. 1942/43 je naprimer porabil za kurjenje svojega stanovanja (6 sob, kuhinja in pri-tikline) v enem mesecu 24 m³ drv in to v času, ko so morali bolniki in ostali uslužbenci stanovati v premalo zakurjenih prostorih. V poletju 1943 si je ukazal prenoviti svoje stanovanjske prostore zakar je bilo porabljenega za preko 200 kg barve.

Umobolnica prejme dnevno od Prevoda cca 50 lit. mleka za svoje uslužbenke. Čeprav dobi za svojo družino dr. Gerlovič od Prevoda posebej določeno količino t. j. kot ostali potrošniki, in ima na svojem posestvu blizu Studenca še svojo živinorejo od kjer dnevno dobiva mleko, kljub temu si ga da dostaviti od količine namenjene za umobolnico dnevno po 5–6 litrov, dočim morajo seveda bolniki in uslužbenci biti ob slabši kavi.

Z ozirom na te in v prilogi navedene prestopke in še na mnoge druge, ki niso navedeni in ki se stalno ponavljajo, vlada med vsemi nižjimi uslužbenci Umobolnice, katerih je precejšnje število veliko

nezadovoljstvo nasproti dr. Gerloviču. Prav to je bil in je v neki meri tudi vzrok, da ima uslužbenstvo nezaupanje v oblast, ki se je večkrat menjavala, dočim je dr. Gerlovič vedno ostal na svojem mestu in to v glavnem po zaslugi svojega posebnega načina prilagojevanja vsakokratnim političnim situacijam.

Ravno ob tem načinu prilagojevanja bi pripomnil, da se na zunaj dela pripadnika katoliške struje, dočim so dejstva, katera so mi izjavili nekateri uslužbenci sledeča:

1. Plačeval je prispevke za OF.

2. Vedel je o terenski organizaciji OF, ki se je snovala v zavodu, tako v Ljubljani, kakor je vedel tudi za snovanje na Studencu, ki je pozneje dovedlo do znanih dogodkov.

3. Ob času splošnih blokad 1942 je dovolil, da so se razni študenti medicine, kakor tudi uslužbenci in celo njegov sin – preoblekli v obleke slaboumnih in se ob času blokade nahajali v celicah za slaboumne.

4. Na vprašanje nekega uslužbenca na Studencu ali naj se javi prostovoljno domobrancem je odgovoril odklonilno.

Iz vsega kar podpisani vem od dr. Gerloviča, lahko izjavim, da je mož zelo nesočialen za svoje uslužbenstvo, da igra na dve struni in bi bilo dobro, da se preskrbi z energično preiskavo tako o prestopkih službenega in političnega značaja s čimer naj se zgodi, da se te strune enkrat za vselej potrgajo.

Nepodpisani dokument, ki je naslovljen na »g. upravnika policije v Ljubljani«, se sklicuje na že oddano poročilo in ga dopolnjuje:

K že oddanemu poročilu o umobolnici v Ljubljani in na Studencu navajam sledeče, kolikor se tiče dr. Gerloviča:

1. V zavodu so se vršili redni sestanki in sicer ob nedeljah dopoldne med voditelji OF-arskega gibanja v zavodu in na Kodeljevem: dr. Magajno, ekonomom Manfredo, primarijem dr. Kaminom, služiteljem Karunom, uradnikom Žagarjem. Včasih jim je prisostvoval tudi dr. Karoni, dr. Držaj pa pred svojim odhodom v internacijo.

2. V zavodu so se skrivali številni medicinci-študenti pred policijo. Deloma

sploh niso bili pripravljeni ali pod napačnimi imeni vse pod pretvezo, da prakticirajo v zavodu. Bili so seveda na brezplačni hrani in na stanovanju. Svoje študije so tako vršili, da je ena strežnica splavila, bile so cele orgije v zavodu, tako da je prišel glas o njih v mesto in nastal škandal. Dr. Gerlovič je bil končno zaradi govoric prisiljen, da jih je segnal iz zavoda. Še sedaj se nahajajo v zavodu inž. Dolenc, inž. Ložar, železn. inšp. Bergant, ki so vse prej kakor umobolniki, čeprav so morda napravljeni bolezenski popisi o zasledovalnih idejah itd., ki jih je seveda sestavil dr. Kamin. Do nedavnega se je skrival v zavodu na Studencu dr. Bratko Kreft.

3. Z ravnateljevim dovoljenjem in pristankom je hodil ekonom Manfreda v Mokronog in sosednje kraje nakupovat živila z zneskom nad 100.000 Lir in to ne samo enkrat. Tja je hodil ob času, ko še nihče, ki ne bi bil včlanjen v OF, ni hodil v te kraje, še celo ne s takimi zneski. Manfreda se je vrh tega še hvalil, da nosi vedno polno aktovko pošte, pa mu je niso še nobenkrat odprli. Če se je vrnil s takih potovanj, ne da bi kaj nakupil, ni bilo važno. Važno je bilo to, da je nosil partizanom denar in pošto, da je nakupoval za zavod zdaleka prevelike količine krompirja, kakor je dognala preiskava Prevod, pač le zato, da je nemoteno in brez škode za zavodno prehrano dajal partizanom od nakupljenih živil.

4. Ugotovljeno je dalje, da se je vozil ekonom z zavodnim avtom skoro dnevno v Ribniško ulico 11 v Mostah (hiša dr. Matka) k družini Mesec in da je... [nečitljivo] kot silno zagrizena ofarska. Tja je prinašal in odnašal odtod zavoje. Vozil je pa zavodni šofer Perpar Janez. Dalje se je vozil dnevno okoli 9-ih dopoldne v Trnovo. Ko je čutil, da je opazovan, je pa pošiljal šoferja samega, češ saj ve, kam.

5. Ravnatelj in ekonom sta dosegla pri Vis. komisarjatu, da se je izplačevala dr. Magajni še vedno plača v roke njegovega nečaka in se še sedaj izplačuje, dasi je znano, da dr. Magajna ni več pri vojakih, temveč da se skriva v Ilirski Bistrici.

6. Kovač Ludvik bi moral biti kot od oblasti izročen zavodu v preiskavo glede

* Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (SD 274, mapa II in SD 89).

duševnega stanja ločen in stalno pod nadzorstvom. Hodil je nemoteno okoli, celo po pisarnah, k ravnatelju, in se javno hvalil, da ga ima popolnoma v oblasti. Seveda Kovač ni bil umobolen, napravila sta ga takega dr. Kamin in dr. Magajna. Kovač je bil nato politkomisar v Grosupljem, kamor je odšel svobodno z vso prtljago iz zavoda, kamor je bil od oblasti izročen, da ga čuvajo.

7. Ko je stvar postala za ofarje grozeča, so poskušali oditi iz Ljubljane na Primorsko. Tako je odšel tudi Manfreda z večjo vsoto denarja v Trst, nakupovat zdravila. To je bilo prvič, da je odšel ekonom po zdravila. Recepte je pa napisal dr. Kamin. Manfreda sam je izrazil, da je odšel zato, da pripravi za svojo družino stanovanje in streho.

8. Ko je bil izvršen lansko leto vlom v živilsko shrambo na Studencu, odkoder so odnesli neznani storilci mnogo živil, in je bil osumljen zavodni uslužbenec, ni izvršil potrebne preiskave, ker je pač vedel, da je šlo k partizanom.

9. Da bi mu ostalo neznano, da je hodi-la prednica s Studenca obvezovat ranjen-ce na Razore, je nemogoče, saj jo je pre-mestil s Studenca (na čigav pritisk, ni znano). Da bi izvajal posledice napram ekonomu Anžlovarju, njenemu nečaku, seveda ni bilo govora.

Da bi dr. Gerlovič, ki se je prej zanimal celo za strogo rodbinske stvari svojih nameščencev in jih klical na odgovornost, naenkrat bil udarjen s slepoto, ničesar videl in vedel, vkolikor ni sam aktivno posegel in pomagal ter dajal nasvete (kakor svojemu nečaku Kalinu Silvestru, ki ga je vprašal za svet, ali naj plača za OF, svetoval, naj plača, samo da bi bil on dr. Gerlovič za vsak slučaj le krit) je popolnoma izključeno in nemogoče. Vprav njegova krivda je, da se je moglo OF gibanje tako razpasti v obeh zavodih, ki je postalo v resnici le refugium pe-ccatorum, kjer so živeli največji škodljivci Slovenskega naroda na račun resnično potrebnih bolnikov, ki nimajo ne poštene obleke, ne hrane, ki so prinesli stenice s Studenca, bili zanemarjeni, vse samo zato, da je mogel zavod dati materialno podporo partizanom, onim pa, ki so živeli v zavodu, lahko dijeto.

Očitno je, da je bil uradnik Delavske zbornice podaljšana roka policije, saj je zbi-

ral podatke, ki niso imeli nič skupnega z raziskovanjem socialnega položaja »dninar-jev« in je pošiljal poročila o opravljenem delu upravniku policije. Podatke je dobil od očetu sovražnih belogardističnih uslužben-cev umobolnice.

Podatki o materialnih ugodnostih naše družine so lažni oziroma vsaj močno pretirani. V bolnici je naša družina res imela tako kot tudi družine drugih uslužbencev hrano iz zdravniške menze, toda ne brezplačno in ne v takih količinah (5 do 6 l mleka na dan!). Živinoreja pri Studencu je bila last bolnice in ne očetova, zato nismo dobivali mleka tudi od tam. Najbrž so se zdele številke o porabljenih drvih in barvi malo verjetne tudi tistemu, ki je to bral, morda celo Hacinu, saj so na dokumentu valovito podčrtane. Ob robu je bralec podčrtal ods-tavka o materialnih zlorabah, stavek o pri-lagajanju »vsakokratnim političnim situacijam« pa trikrat. Laž je tudi, da se je moj brat pred blokadami skrival na oddelku. Tudi ni res, da so bolniki zmrzovali in stradali.

Dne 19. septembra 1985 mi je zgodovi-nar Boris Mlakar iz Inštituta za zgodovino delavskega gibanja poslal fotokopijo **dveh** dokumentov, ki ju je našel v tamkajšnjem arhivu, in sicer št. 786 in 788^{**}. Dokumenta imata štampiljko Slovensko domobran-stvo, Organizacijski štab. Prvi, z dne 16. no-vembra 1943, pod št. 786 sporoča Upravi policije – Ljubljana in Informacijskemu uradu – Ljubljana, da je štab prejel sledeče poročilo:

Gospod dr. France Gerlovič, ravnatelj Umobolnice v Ljubljani, Poljanski nasip št. 52 je v zadnjih dveh letih podpiral kom-unizem. To njegovo delo se dokumenti-ra po naslednjih točkah:

1. Dajal je komunistično usmerjenim slušateljem (-icam) medicinske fakultete razne ugodnosti (brezplačno hrano in stanovanje, telefon, pisalni stroj itd.).

2. Zagovarjal je slušatelje pri bloka-dah, ki so simulirali kot bolniki in fingi-rali kot bolniški strežniki.

3. Dovoljeval je, da sta se med bloka-dama skrivala uradnika Zorzut Vladi-mir in Gerčar Viktor na oddelku.

4. »Zaposlil« je ob blokadah svojega si-na Franca v zavodovi mizarski delavni-ci, ker je član OF.

5. Prikrival je »bolnika« Humarja pod lažnim imenom Pelicon Alojzij.

6. Dopuščal je g. dr. Mihi Kaminu, šefu primariju, preveliko svobodo v pogledu prostega izhoda bolnikov, ki so bili privedeni po nalogu bivšega vojaškega sodišča ali bivše Kr. Kvesture, s čimer jim je pogosto omogočil pobeg (slučaji: Dobrajc, Banovec, Kovač, dr. Tivadar).

Gornje se pošilja radi vednosti in daljega uradovanja.

Dopis je podpisal podpolkovnik KRE***, dalje je nečitljivo.

V drugem dokumentu, z dne 6. junija 1944, z oznako »zaupno« in pod št. 788 sporoča isti podpolkovnik z istim podpisom upravi policije Ljubljana:

Ta štab je prejel iz popolnoma sigurnega vira sledeče podatke: Gerlovič dr. Franc, ravnatelj umobolnice. Na svojem položaju je omahljiv in neodločen v pogledu nastopa proti organizaciji OF. Vedno je uspevalo OF-arjem, da delajo v umobolnici, kar se jim je zahotelo. Hčerka je vneta partizanka. Z njegovo vednostjo

in dovoljenjem se je skrivalo v umobolnici več partizanov (Kovač, dr. Držaj in drugi). Aktivno je podpiral OF z denarjem, hrano, kot ravnatelj pa je odgovoren za delovanje svojih podrejenih. Imena Manfreda, Kanoni, Magajna, Deržaj, povedo koga je imenovani ščitil in jim omogočil delovanje za OF. Ko mu je bil odvzet avtomobil od strani domobrancev je izjavil 'Uporabljajo ga smrkavci'. Prednje se pošilja s prošnjo v vednost in eventuelen postopek.

Očeta so odpeljali šest dni pozneje. Njegov umor, ki je sledil ovadbam, naslovljenim na upravo policije je dokaz, da je črna roka res delovala po nalogu policije oziroma njenega upravnika Hacina.

Očeta so ubili, ker naj bi vedel, kaj se dogaja v zavodu, a ni nikogar izdal. Morda ni vedel prav vsega, zagotovo pa najmanj to, da so v bolnici lažni bolniki – zaporniki. Ni važno, ali je kljuboval okupatorju in ščitil ogrožene iz privrženosti Osvobodilni fronti ali zaradi prvobitnega človeškega poštenja in zdravniške etike.

** Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (F 31/II in F 31/V).

*** Poveljnik organizacijskega štaba Krener.

MIŠKO KRANJEC (LJUBLJANA, DECEMBER 1986)

NADA GABOROVIČ

Na temni strani meseca

V zbirki Domača književnost je pri Pomurski založbi izšel Dnevnik domobranca Rajka z naslovom **LESENI OKLOPNJAK**, v imenitni opremi Sandija Červeka. Avtor Matjaž Žigon, med narodnoosvobodilnim bojem dopisnik, politkomisar čete, inštruktor v partijski šoli, sekretar Skoja in član političnega oddelka divizije, ki je pred leti izdal roman Drugo rojstvo s tematiko iz narodnoosvobodilnega boja, se je tudi v **LESENI OKLOPNJAKU** odločil za ta prelomni čas, vendar izhajajoč iz povsem drugega zornega kota.

Namen, ki si ga je zastavil, je jasen, opredelitev je nedvoumna: prelistati nekaj strani knjige, ki je bila doslej bolj ali manj zaprta. Se pravi popisati in s čim jasnejšimi potezami razgrniti pred bralca stanje, resnico, vodila, ki so usmerjala slovensko domobranstvo med vojno, kakor vse to opažajo oči mladega trgovskega vajenca Rajka, zapisovalca dnevnih doživetij, ki vestno vodi svoj dnevnik, katerega domnevnost ali zaresnost ne igrata nobene vloge pri dejanju, ki si ga je pisatelj naložil. Zgodovinsko ozadje je izrisano; vloga tistih, ki znajo biti hkrati dušni pastirji in valpti, je dobro razvidna. Kako se polaščati zlasti mladih, še labilnih in neosveščenih, da postanejo »božji vojščaki«, pa kažejo Rajkove vrstice, ki se postopno bolj in bolj spoprijemajo z vprašanji odločilnega pomena, z razvrščanjem moralnih norm, z razločevanjem temeljnih spoznanj, ki pa ljudem, kot je Rajko, seveda prihajajo prepozno. Izhodišče Rajkovih zablod, kot se kažejo od trenutka, ko stopi med domobrance, pa do zadnjega dne vojne, 9. maja 1945, ko pade in ostanejo njegove besede v zvezku kot prav oduren pregled po-

četij domobranstva oziroma kot dokaz slehernega nasilja, porojenega iz človekove zamejenosti in slepega hlapčevstva do močnejšega, nadrejenega, do vsiljene ideje, ki jo sprejema, kot vonja kadilo v cerkvi, kot sprejema svete zakramente, to izhodišče je biti slepo poslušen – kakor ga je takega naredil kaplan Paradiž in za njim vzgoja k pokornosti.

Dnevnik je odlagalističen vseh duševnih in telesnih muk, s katerimi se Rajko spoprijema. Sveti nauki, s katerimi so skušali zadušiti naravno slo po ljubezni, pridige in zapovedi ga vse bolj izrojevajo, ker drugače ni mogoče. V imenu Kristusa so mu zapovedali ubijati. V imenu ideje, za katero je šel med božje vojščake, postaja vse bolj moralno sprijen, izrojen, užitek mu je počenja ti v Kristusovem imenu najbolj pošastna in izkrivljena dejanja, saj ima pri roki zmerom ukaze v božjem imenu, kakor ga je bil poučil kaplan in za njim nadrejeni, domobranci in Nemci.

Rajko iz dneva v dan izpolnjuje svojo osebno izkaznico, kakor bolj in bolj vsrkava vzdušje nečloveškega sovraštva, zaradi katerega si je privzgojil sposobnost ovaduštva, zalezovalnost, ki pogubi veliko ljudi, kar pa si šteje v zaslug, zalog za medaljo za hrabrost, ki si jo želi.

Njegova izpovedovalska obsedenost, klepetavo samohvalisanje, boren izraz in okoren jezik ga označujejo kot nerazvito osebnost, voljno za vse vplive, v imenu Boga in Kristusa pripravljeno na vsakršen zločin, pohlepno zemeljskih dobrin, ki mu jih objublja, saj je mladost preživel siromašno, brezvoljnost mu prežene šele kaplan z zlatimi obljubami. Tip takega mladeniča je idealna podoba, kot so si jo uresničevalci

Matjaž Žigon:
LESENI OKLOPNJAK.
Pomurska založba,
Murska Sobota 1986.
Opremil Sandi Červek.
Strani 267.

domobranstva le mogli želeli, zato je tudi bilo porojeno toliko gorja in prelite toliko slovenske krvi.

Ob opisih, ki jih prenaša Rajko na papir, sprva komaj opazno, nato pa že vidno klike dvom, ki ga porajajo dnevna srečanja s partizani, ko brani progo in se prevaža na lesenem oklopnjaku, na katerem je član posadke; dvom o resničnosti domobransko-nemške propagande. Primerjave se mu tako rekoč vsiljujejo kar same, saj je priča tolikim doživetjem, ki so mu omajala trdno prepričanje, da je vse, kar mu je bilo rečeno o partizanih, tudi res. Ko zapisuje vsa pomembna zapažanja, hkrati začne presojeti, vrednotiti eno in drugo stran. Njegova lastna se mu kaže vse bolj kot temna, mračna stran meseca, medtem ko uzira partizane kot domiselne, pogumne, vztrajne, dosledne, poštene in humane, česar o svojih ne more trditi, pač pa so pravo nasprotje podobe, ki si jo je ustvaril sam in so mu jo drugi že na začetku vojne.

Tako seveda postaja v bistvu razcepjen, notranje vse grši, ogabnejši, kot bi želel z zločini nad ujetimi partizani izžgati notranja omahovanja, utrinke občudovanja nasprotnika in s tem ostati trden in zvest domobranstvu, ideji, kateri se je bil zaobljubil. Pod prevleko Rajka, kakršen je na ljubljanskem gradu prisegel Bogu, vojski in ideji, se kažejo obrisi dozorelega moškega, ki pa je zaradi okoliščin povsem okrnjen, duhovno nerazvit, nerazgledan, ki zaradi nezadoščenosti, porojene iz dvomov, postane slepo orodje v rokah tistih, ki mu gospodujejo in izdajajo ukaze. Pri tem postane sovražnik svojega malega naroda, saj brez pomislekov, navzlic novim in zanj presenetljivim spoznanjem in dognanjem o

nasprotni strani, stopnjuje nečloveškost svojih odnosov do nje, je jagnje in zver v isti podobi, njegovo sklicevanje na Kristusa in cerkev ga ne more odvezati njegove globoke pregrešnosti, vrasle vanj.

Morda je prav to značilnost slabičev, omejeencev, lahko kupljivih ljudi, nestanovitnih značajev in neznačajnežev ali tistih, ki ne čutijo nobene potrebe po kakršnemkoli razglabljanju o stvareh tega sveta. Gotovo je Rajko produkt svojega časa, a je tudi nosilec bolezenskih znakov, maloumnosti, bolne samovšečnosti, zaplotništva, kajti le tak je lahko utelesil slovensko domobranstvo v vsem njegovem mračnem in v našem času nepojmljivem, ozkem pojmovanju sveta. Tak, kakršen se nam riše v lastnih besedah in dejanjih, lahko pridobljiv fant, vedno naslanjajoč se na tuja pleča, na močnejše, pametnejše, ovca, ki bleja za vodnikom v čredi, lahko nekritično sprejema fanatizem svojih nadrejenih, vso propagando, s katero ga pitajo, da je sposoben vsega tistega, kar počne v veri, da bo Bogu dopadljiv.

Dnevnik domobranca Rajka je branje o narodovi nesreči, ki jo je prinesla zaostalost misli in mišljenja. Je opozorilo in opomin, kam pripelje fanatizem vsake vrste, kaj je mračnjaštvo, ki ruši meje človeškega, ki proglašajo zločin za vrednoto, razglasa, da cilj posvečujo sredstvo. LESENI OKLOPNJAK je tudi prispevka.

Le ljudje kot Rajko in njegovi somišljeniki, zločinci v imenu fanatizma, privrženci slepe fanatičnosti, pogubljajo in izničujejo človečnost, sproščajo v sebi najnižje nagone, kot učenci svojih učiteljev mračnjakov sejejo razdor in sovraštvo, pomagajo porajati slo po

uničevanju. Kajti fanatizem ne pozna meja, skaljene vrednote sčasoma pretopi v laži in prazna slepila, v ponaredke in razvrednotenje vsega tistega, kar se je v dolgih tisočletjih človeškega razvoja izkristaliziralo kot edina možnost in smisel za prihodnje rodove in kar so vsi bojevniki za boljši svet skrbno negovali, prenašali na potomce, predajali naprej kot temeljno izročilo, kot dragoceno dediščino vnukom.

Makiavelistična drža, ki veje iz Rajkovega dnevnika, da namreč cilj posvečuje sredstvo, se razkraja sama v sebi, se votli in izvotli do konca zapiskov, postane svoja lastna obsodba in hkrati obsodba sokaogar in vseh, ki prodajajo svoje telo, vest in zavest, svojo dušo oblasti in moči.

* * *

ZVONE KRŽIŠNIK

Osem-
inštirideseto

Pri Ljubljanskem komiteju partije zaseda v petdesetih letih posebna Komisija. Pred Komisijo stopajo ljudje, ki so prestali Goli otok ali druga kazenska taborišča, s čimer so plačali svoj dejanski ali dozdevni informbirojevski greh. Dejstvo, da ta Komisija sploh obstaja in deluje, samo po sebi priča, da se v družbi že piše epilog spopada, v katerem je šlo Titovi državi za biti ali ne biti. Zdaj, ko je bil Stalinov napad v glavnem odbit in so pristne narodnorevolucionarne sile v Jugoslaviji dosegle popolno zmago, je bilo mogoče doseči še nekaj več. Državni pragmatizem, katerega zakonska hči je povsod na svetu represivna ostrina, tenkovestnost pri ocenah krivde nasprotnikov pa samo pastorka in povrh še desetnica, je že umirjal svojo naravo in spet prepuščal vodilno družbeno vlogo starejši mojstri: partizanski človečnosti. Spričo take premene se je uveljavljalo načelo, da je treba spreobrnjenec – tem bolj pa seveda tiste, ki so trpeli po nedolžnem – moralno in politično rehabilitirati. Komisija, ki jo je vodil partijski sekretar oziroma bivši partizanski komisar, naj bi pri vsakem posamezniku raziskala, koliko se je kdo izneveril načelom narodne osvoboditve in revolucije, komu vse je bila storjena krivica, kdo je padel v kaznovno kolesje po naključju ali zaradi nizkotnega ovaštva, kdo je šel na krivo pot zaradi nerazrešenih idejnih dilem (ko je moral čez noč zavreči dotlej prakticirano čaščenje Stalina in Sovjetske zveze), kdo pa je zabredel povsem zavestno, iz preračunljivosti, torej v koristolovskem upanju na stalinistični prevrat.

Delo omenjene Komisije in spomin nanj sta torej navdihnili pisatelja Janeza

Vipotnika, da je napisal dvesto strani dolg spis *OSEMINŠTIRIDESETO*. Ponudila sta mu tudi fabulativno okostje za to delo, ki ga je podnaslovil z oznako: dokumentirana pripoved. Avtor je podprl takšno oznako z eksplicitno navedbo virov in s tem, da je v tej in oni obliki zares vključil v besedilo dele iz prenekaterih listin. Med drugim je na konec knjige uvrstil integralna teksta *Resolucije informbiroja* in *Odgovor jugoslovanskih komunistov nanjo*. Kakor je zapisal, je knjiga lahko nastala tudi s pomočjo prebiranja arhivskih zapisnikov republiškega sekretariata za notranje zadeve in razgovorov (z ljudmi, ki jih je iz razumljivih razlogov imenoval samo z začetnicami). S poudarkom besede »tudi« je pisatelj razločno povedal, da mu je pglavitni dokument vendarle bilo lastno doživetje onih pretresljivih časov. Bralec mora tedaj v celoti sprejeti na znanje, da je *Oseminštirideseto* kljub literarni preobleki dokumentarno delo.

Dejanje se sproži v trenutku, ko stopi pred Komisijo bivši partizan Jože Zdovec ter se znajde pred svojim nekdanjim komisarjem. Vežejo ju dragi medsebojni spomini – tu pa sta postavljena drug pred drugega v dveh nasprotujočih si vlogah: srečata se bivši kaznjenelec in njegov neformalni, vendar družbeno pooblaščen sodnik. Tako kot ob Jožetovem prihodu v partizane, je komisar zdaj spet dolžan poseči v njegovo usodo in presoditi, ali je mož vreden zaupanja.

Vprašanje ekspozicije, (če si sposodimo dramaturški izraz, kar je spričo razgibane rasti dogajanja videti utemeljeno), je pisatelj rešil večje in izvirno. Ko je prepletal opis dela in vzdušje v Komisiji z reminiscencami

Janez Vipotnik:
OSEMINŠTIRIDESETO.
Založba Borec.
Ljubljana 1986.
Opremil Miha Vipotnik.
Strani 218.

na Jožetovo partizanstvo, je samodejno karakteriziral oba protagonista, seveda v tisti meri, ki je nujna za razumevanje njune udeležbe v rehabilitacijskem postopku. Na nevsiljiv način je ponudil bralcu misel, da takle bivši partizanski mitraljezec, komandir čete in poročnik Jože res ni mogel zavestno biti kriv informbirojevskih zablod, na drugi strani pa sodbo, da sekretar – komisar, četudi si prizadeva raziskati »primer« z vso dolžno objektivnostjo, ne more ne upoštevati svoje prvotne, v partizanskih dneh pridobljene vednosti in izkušnje o tem človeku, ki je bil moral skozi državne »prevzgojne« mline.

Od tu dalje gradi Vipotnik osrednjo Zdovčevo zgodbo tako, da mu ne gre odrekati občutka za logiko in verjetnost. Pripoved vsebuje kolorit in mnoge značilnosti povojnih partizanskih usod, ko so se borci vživljali v mir, ki je bil sicer prežet z opojem zmage, ni pa vselej prizanašal z osebnimi eksistencialnimi razočaranji. Tudi Jože se je moral spoprijemati z njimi in težko bi jim bil kos, če mu ne bi pomagala žena, preprosta delavka Nika. Nasečila sta se v neki kopalnici, spravila na svet sinka in odtlej čakala kot nešteto podobnih jugoslovanskih družin, kdaj bodo petletke, ki sta jim oba prispevala delovni delež po svojih močeh, storile svoj socialistično-komunistični čudež. Tipičen, verjeten, pripovedno utemeljen je bil tedaj dogodek, da je Jože, ko si je bil pomagal z alkoholom (dostopnim in naravnim duševnim hladilom), nezalužen padel na vrat na nos v informbirojevsko zanko.

Na tej točki pripovedi pisatelj prvič navidez pretrga enotnost dejanja pa se oddalji od Zdovčeve pove- sti. Ta oddaljevanja in vno-

vična približevanja sprem- ljaajo potem osnovno fabulo do konca knjige. Pisatelj najprej postavi v prvi plan zgodbo o jugoslovanskih vajencih na Poljskem: kakšne ovire so morali pre- magati, da so se izvili iz sta- linističnega primeža in se lahko vrnili v domovino. Vmes je beseda tudi o po- dobnih preizkušnjah diplo- matov in raznih drugih ju- goslovanskih predstavni- kov v državah vzhodnega bloka. V nadaljevanju prid- ruži Vipotnik tej zgodbi še vrsto drugih, ki vsaka po svoje in iz najrazličnejših zornih kotov opisujejo do- gajanja po Resoluciji. Oživ- lja doživetja naših graničar- jev in obveščevalcev, ko so se dnevno srečevali z ob- mejnimi incidenti, oziroma z vohunskimi, teroristič-nimi, sabotažnimi dejanji stalinistov, pri čemer je na veliko tekla kri. Zanimivo se berejo prikazi, kakšne iz- siljevalske in druge »iz- najdljive« metode je pri vsem tem uporabljal so- vražnik. Kako je jugoslo- vanska protivohunska služ- ba požrtvovalno in spretno prestrezala te diverzije, je mogoče ugledati iz zgodbe o oznovskem obveščevalcu Jusufu na albanski meji. Naslednji intermezzo pred- stavlja pričevanje Jožetove žene Nike: kako so celo njo skušali pridobiti inform- birojevski politikanti – izko- riščajoč njeno skrb za moža – da bi sodelovala kot pos- lušno orodje pri razpeče- vanju njihovih »razglasov«. Nekoliko manj značilen se zdi izsek o mediteranskem lepotcu, ki pride v Ljubljan- o – še v času prijateljevan- ja s Sovjetsko zvezo – s sku- pino zapuščenih grških otrok (starše, elasovske borce je Stalin usmeril v svoje sa- telitske države) ter po roma- nu s strežnico Maričko pri- stane v informbirojevskih vodah. Organsko tehtneje se v pripoved vključuje

zgodba o izdajstvu določe- nega sloja ljubljanskih ile- galcev, personificiranih zla- sti z imenom »inženir Šte- fan« in »profesor Stane«, ka- ko le-ti snujejo stalinistično »novo vlado« ter vztrajajo v zaslepljenosti tudi potem, ko jih odkrijejo in pozapro. Nadalje zveni značilno in verjetno (ljudje, ki pomnijo one čase bodo rekli: 1948 se takih in podobnih »moti- vov« ni manjkalo!), kako sta ljubček in ljubica razdrila ljubčezenski trikotnik z ovadbo neoporečne za- konske žene... Tragiko- mično deluje vkomponira- na črtica, kako se je pote- puh Mirče najprej zameril oblasti zaradi omalovaže- vanja Stalina, kako pa si je po Resoluciji zaradi enega samega vzklika Živel Stalin prisluzil poldrugo leto zapa- ra. Sindikalistu Darku polo- ži pisatelj na usta pregled – žal preveč novinarsko obli- kovan elaborat – o ravnani- jih Sovjetske zveze in nje- nih satelitov, ko je šlo za iz- polnitev njihovih gospo- darskih pogodb z Jugoslavi- jo. Ker so stalinisti te dogo- vore kršili ali povsem po- teptali, so se zamajali mnogi jugoslovanski načrti, petlet- ke so obvisle v zraku, vse to pa je ostro vplivalo na življenje ne le državne skupnosti, temveč implicit- no na življenje številnih krajev in pokrajinskih enot (primer briškega vodovoda) ter milijonov posamezni- kov. Morda bi pisec za pri- kaz teh gospodarskih doga- janj zares lahko našel kak iznajdljivejši prijem mimo deskriptivnega članka.

Vrh in hkrati razplet Vi- potnikove pripovedi pred- stavljata dve poglavji, ki bi ju lahko imenovali povzet- ka. Prvo, z vključeno zgo- dbo o boju in zlomu mlade aktivistke Danice, orisuje razmere v ožjem političnem krogu (reklo bi se: blizu vo- dilnih sestavov revolucije), ko ga je zapljusnilo valovje

informbirojevskega napada. Drugo, zadnje v knjigi, vsebuje Jožetovo neposredno izpoved, kakšna nečloveška trpinčenja je bil prestal, kar so ga v gostilni aretirali in potisnili skozi meso- reznico Golega otoka. Piscu velja priznati, da se tudi v tem neveselem traktatu prepusti govorici dejstev, da vseskozi ohranja posluh tako za celovitost doživetja kakor za realistično nadrobnost, in da upodablja stvari povsem nepotvorjeno in neolepšano. Ničesar ne zamolčuje. Ne zapada evfemizmom, ki se sicer radi prikrađejo, če pisatelj klone pred samocenzuro, oportunistom ali morebitno svojo aktivistično pristranostjo. Teh zadnjih petnajstih strani knjige, ki se iztekajo v jedrat opis Jožetove vrnitve iz taboriščnega pekla v vice ponovnega vključevanja v družbo, je Vipotnik napisal izredno prepričljivo. Še zlasti si utegne pridobiti bralčevo priznanje s tem, da dogajanja ne komentira ter da si ob njem niti ne trga oblačil, niti ne moralizira. Moče, nekako prilepljeno in skonstruirano pa zazveni »zaključni akord«: Jože, zdaj že rehabilitiran, se ne nadomda smrtno ponesreči. Ko je pisatelj po vsej sili hotel ostati zvest dokumentu – veristični Zdovčevi zgodbi – je nekoliko znižal literarno težo svojemu delu. Tak poseg prek okvira sicer enovitega dejanja ni bil dosti bolj posrečen, kakor bi bil kak večerniški hepiend. Marsikdo bo morda tak konec, četudi je šlo za naključje, razumel ali vsaj občutil kot omen, kot nekakšno defetistično prerokbo, češ, navsezadnje za Jožeta ni rešitve, ni izhoda.

Ta in še nekatera nerodnost, ki v literarnem smislu kazi generalni vtis o OSEMINŠTIRIDESETEM, bi bila zlahka obvladljiva, če bi Vipotnik pustil svoje

delo nekoliko uležati. Knjigi se pozna naglica ali že kar hlastnost, ki je ni mogoče razložiti zgolj z avtorjevim zatrdilom, izrečenim v nekem intervjuju, namreč, da je hitel zato, ker »je mislil na svoj čas, ki ga je treba izkoristiti«. O času je še govoril kot o »nečem glavnem, s čimer gre računati«, pač s stališča lastne ustvarjalne kondicije in s stališča družbene informacijske potrebe.

Mislil, da kaže poleg tega imenovati vsaj še dva razloga za omenjeno hitrico.

Prvi nedvomno tiči v pisateljevem vročinem spoznanju, da je pred njim velika tema, ki ga izziva in postavlja pred samopreizkus, ali ji bo kos. Partizan, aktivist in družbeni delavec Vipotnik se je začutil poklicanega, da se spoprije s to nalogo; obsedla ga je kot nek dolg do vseh tistih »s katerimi smo skupaj trepetali, se borili in verovali, da bo zmaga na naši strani... v času, ko nas je hotel Stalin spraviti na kolena, mi pa smo se odločno uprli«. Ta dolg ga je podžigal in polnil z neučakanostjo, ki preprosto ni trpela odloga ali rokovnih zatezanj.

Drugi razlog pa je po vsej priliki polemične narave. Tu ni mišljena polemičnost v neposrednem pomenu besede (nasproti kake-mu delu ali osebi), temveč polemičnost nasproti določenemu sklopu pojmovanj, vrednotenj, ocen in prijemov, ki so se vse doslej dokaj enostransko uveljavljali in kopicili v jugoslovanski knjižni produkciji, ko so segali po tematiki kominformovščine bodisi literati, bodisi zapisovalci spominov.

Leta dolgo že namreč nastaja omenjeni opus kot po nekem modelu, ki ga obeležujeta domala isti pristop in povsem enosmerna gradnja. Po pravilu postavljajo pisci v žarišče svojih del zdaj to, zdaj ono trpečo

osebnost, ki jo potem bralec spremlja od političnega in sodnega pregona ter vnebovpjooče krivične aretacije, prek kalvarije Golega otoka z vsemi njenimi grozodejstvi in mučenjem, tja do neizrekljivih bridkosti, ko se ta osebnost vrne iz mrtvega doma in doživlja eksistenčni brodolom, ko ji pot do človeške enakovrednosti zapira »zlopamtilo« države in ideološko indoktrinirane družbe. Avtorji tako oblikovanih zgodb tekmujejo med seboj, kateri bo nanizal več pošastnih nadrobnosti, kateri bo bolj drastično prikazal nečlovečnost oblasti ter njenih ustrezljivo sadističnih orodjarjev in kateri bo znal bolj plastično izrisati celotno mizansceno trpljenja, katere apogej je bila čisto duhovna ali celo fizična smrt. Če pustimo ob strani pomisleke, koliko vsega tega je nepobitno res, koliko pa je zraven groteskne nabrekliosti, ki jo kot razbolela ali senzacionalistično cepljena domišljija, imajo vse te zgodbe svoj reison d'etre v učinkovanju na osebo in družbeno vest, v vzbujanju tragičnega sočutja do prizadetih, predvsem pa v iskanju in apostrofiranju resnice, brez katere so nemogoči procesi družbenega očiščenja. Toda kakor sleherno zdravilo zaradi pretirane rabe izgublja učinkovitost, tako tudi ponavljajoče se injekcije golotooških in podobnih pričevanj, ki jih štrajajo pisci v nacionalno etično tkivo, polagoma vodenijo v vse širšem pojavu rezistence. Monotonni projekti, v katerih se bralec spet in spet srečuje z na las podobnimi usodami individualnih junakov, ki neprestano zahtevajo čustveni in miselni odziv na tožbo »Glejte, človek!«, nahajajo v sodobnem utrujenem občinstvu vse manj občutljiv in hvaležen sprejem. Še

vedno se sicer posameznik lahko poistoveti s trpinom, ki ga tare kolesje države (prav od stopnje bralčevega poistovetenja z junakom je v glavnem odvisen uspeh vsakega literarnega dela), vendar se zdi intenzivnost takega podoživljanja vse manjša – prav zato, ker sta se tovrstna motivika in oblika obrabili in izčrpali.

Janez Vipotnik je z dokumentirano pripovedjo **OSEMINŠTIRIDESETO** izskočil iz te iterativne maniere. Na dan je prišel s popolnoma drugačnim, vsebinsko novim prijemom, ki se kaže na prvi pogled še dosti manj hvaležen od opisanih. Tudi on je sicer stkal svoje delo iz pretresljivih individualnih človeških usod, vendar je postavil pred nas povsem drugega glavnega junaka: ljudstvo, narod, družbo, mlado socialistično državo. Stopil je dosledno na opazovališče, kako so se usode posameznikov združevale v eno samo dramo kolektiva. Zanima ga, ali bo in kako bo mlada nova skupnost razrešila svoj biti – ne biti. Ne še tako daljna preteklost (od takrat ni minilo niti štirideset let), je sicer sama odgovorila, kako smo vzdržali vojaške, politične, ideološke in druge Stalinove pritiske. V življenju nacionalnih rodov je štirideset let sicer kratka doba, vendar dovolj dolga, da že lega nanjo prah pozebe. Vipotniku – in ne samo njemu – se upravičeno zdi pomembno oživljati to snov, saj sta tudi naš sedanji družbeni status in razvoj v veliki meri določena z rezultatom onega spopada. Oseminštirideseto s svojo ciklično zgradbo je torej nastalo tudi zato, da se mladim ljudem posreduje zgledi in vzori, kako v najtežjih časih vzdržati pezo moralnih in eksistencialnih odločitev ter se opredeliti ne za varnejšo kapitulantsko, tem-

več za pravilno, četudi tvegano pot.

Razumljivo, bralcu se je teže živeti v usodo kolektivnega kakor individualnega junaka. Človeku ni lastno, da bi se identificiral z množico, tem manj pod večer 20. stoletja, ko je že bil zavestno ali imanentno vsrkal vase sporočila eksistencialistične filozofije, ki so obsedena od vsakršnih negacij občestva ter naravnana v vseobči kult individuuma. Zategadelj pisatelj, ki ravna kakor je ravnal Vipotnik, samodejno pristaja na možnost, da bo zbudil v odjemalcu šibkejši interes ter manjšo pozornost in odzivnost. Če se je naš pisec navzlic tej vednosti odločil za upodobitev svojega kolektivnega junaka, je to očitno storil iz nagibov, ki niso utilitarne narave. Deloval je v skladu s svojim marksističnim pogledom na svet, o katerem vemo, da zajema predvsem vidno polje občestva in da motri posameznikov obstanek v prvi vrsti s stališča skupnosti. Drugi vzgib, ki ga je nedvomno vodil, pa je s prvim neločljivo povezan, dasi korenini v povsem življenjsko – praktičnem območju. Imenujem ga: upor zoper shemo, protest proti že kar osiveli istosmerni metodi, s katero se pisatelji lotevajo informbirojskega obdobja. Kakor da bi ga zrevoltiralo neskončno objokovanje (zdaj tega zdaj onega zapornika), ki se izčrpuje v zakoličeni ožini subjekta, hkrati pa se nemalokrat sprevrača v neprincipialno obtožbo celotne naše takratne družbe, je Vipotnik z **OSEMINŠTIRIDESETIM** rezko povprašal: kaj pa usoda celote, kaj pa narod, kaj pa delavski razred, kaj pa samonikla avnojska dediščina?!

Ne da bi s čimerkoli zastavil resnico o travmatičnih doživetjih na Golem

otoku, ne da bi skušal opravičevati krivice in sramotna ravnanja z jetniki (dokazov za to je v njegovi knjigi dovolj), je Vipotnik vendarle polemično poudaril, da je treba videti tudi gozd in ne le posamezna drevesa v njem.

Najbrž se ne motim, če vidim bistveno razsežje obravnavanega dela v tem pisateljevem sporočilu.

Preostane, da rečem še kaj o formalnem vtisu, ki ga zapušača to delo, da ga skušam definirati glede zvrsti nekoliko natančneje, kakor ga je definiral sam avtor s pojmom »dokumentirana pripoved«, in da dodam neko sklepno oznako.

Navzlic temu, da je Vipotnik pri oblikovanju nosilne zgodbe znatno presekel zahteve, ki vežejo pisca, ko si le-ta zada nalogo, da bo upodobil neko obče historično dogajanje, je mogoče to knjigo prepoznati kot izdelek iz območja poljudne publicistike. Četudi so značaji Jožeta Zdovca, njegove žene Nike in še nekaterih stranskih akterjev izdelani pozorneje kot to terjja imenovana zvrst, in četudi je prenekatera stran v knjigi napisana z neprikrito leposlovno ambicijo, celota vendarle izraža bolj informativno poučno kakor umetnostno tendenco. Vsa stvar se kaže tako, kakor da sta se med nastajanjem tega dela borili med seboj avtorjeva pisateljska in politična narava, pa je naposled ona druga prevladala. Zategadelj, ker je hotel posvetiti z lučjo zgodovinskega spomina še v to pa v ono kamro, so se Vipotniku kopicile druga za drugo epizodne slike, ki so dopolnjevale temeljno fabulo očitno ne toliko zaradi nje same, kolikor zaradi namena, ponazoriti s takisto razširjeno Zdovčevo zgodbo takratno krizo zavesti ter idejno in moralno-etično dilemo domala sle-

hernega odraslega Jugoslavana in Slovenca. Spričo spoznanja, kaj je pisatelj prvenstveno hotel, bi bilo zdaj nespametno ugotavljati z estetsko artističnimi merili, koliko je bil kompozicijsko spreten ali slogovno dognan, koliko mu je osrednja zgodba zaradi preobsežnih vrinkov tu in tam vodenela, koliko je bil sploh tu na mestu oblikovni prijem, ki je znan že od Dekamerna itd.

Ponuja se misel, da bi bilo skoraj depasirano dopolnjevati spoznanja o vrednosti in pomenu tega dela še z beležkami o pisateljevi tehniki ali formalni veščini, ali morda celo kaj pripominjati s tistega teoretičnega vidika, s katerega se vodijo zadnje čase razpravljanja pro et contra romansiranje zgodovinskih snovi. V OSEMINŠTIRIDESETEM

gre za preveč obče relevantno vsebino, da bi ta bila podložna razglabljanjem o obliki do te mere, da bi se ob prenaplajanju le-teh morala takorekoč umikati v drugi plan njena sporočilna teža. Če že velja o obliki še kaj reči, je na mestu najprej ugotovitev, da je pisatelj od prve do zadnje strani ostajal zvest dokumentom in da je morda celo preveč brzdal domišljijo. Dosledno je izpeljal zastavljeni način prepletajočih se pripovedi, tehniko tedaj, kakršno je doslej uporabilo že na tisoče književnih snovalcev, najsi so bili literati, publicisti ali filmski scenaristi. Ni se slabo odrezal pri tem podvigu, ki zahteva, če naj bo uspešen, dobro mero konstrukcijske in kompozicijske umetelnosti.

Sklenem naj z mislijo, da se je Vipotniku posrečilo

zbrati zelo indikativna gradiva, jih povezati in spraviti na skupni imenovalec, pa z njihovo poenoteno govorico poustvariti avtentično sliko informbirojevskega časa. Ni odveč poudariti, da je ta knjiga na Slovenskem prvi poskus, količkaj celovito in družbeno afirmativno predstaviti tisto dogajanje. Takšna kot je, bo ustregla zlasti mladini, saj je znano, da so šole naredile veliko premalo, da bi približale mladim oni hudi, v marsičem protislovni, nesporno pa prelomni in slavni izsek naše zgodovine. Toda tudi generacijam, ki so v informbirojevskem času preživljale otroštvo, doraščale, ali pa že bile v zenitu zavesti, se je v pretečenem obdobju marsikaj izmaknilo iz spomina. Zares, prav vsakomur izmed nas ima Vipotnikovo OSEMINŠTIRIDESETO kaj povedati.

VERA HUTAŘ

K prispevku Delovanje odvetnikov v okupirani Ljubljani 1941–1945

Dolžna sem dopolniti seznam odvetnikov in odvetniških pripravnikov, ki je bil objavljen v reviji Borec, letnik 1986, številka 10:

Ivan KRŽE (1913–1944)

odvetniški pripravnik pri dr. Jarcu v Ribnici. Sodelavec Osvobodilne fronte, interniran in po kapitulaciji Italije borec Ljubljanske brigade. Padel leta 1944.

Bogomir dr. LIČEN (1916–1944)

odvetniški pripravnik pri odvetniku dr. Ivu Tavčarju v Ljubljani. Sodelavec Osvobodilne fronte. Dne 2. januarja 1944 ga je aretirala domobranska policija. Padel kot talec na Kovorju pri Trzinu.

Jože dr. POKORN (1904–1972)

odvetnik v Škofji Loki. Po okupaciji je prišel v Ljubljano, kjer se je pridružil delovanju v Osvobodilni fronti. Bil je udeleženec narodnoosvobodilnega boja. Minister za pravosodje v prvi narodni vladi Ljudske republike Slovenije.

Maks dr. REJEC (1907–1943)

odvetniški pripravnik pri dr. Dragu Marušiču. Sodelavec Osvobodilne fronte. Padel v narodnoosvobodilnem boju.

Igor SEVER (1909–1945)

odvetniški pripravnik pri dr. Vladimirju Knafliču. Aktivist Osvobodilne fronte. Zaprt in interniran v taborišču Buchenwald, kjer je leta 1945 umrl.

Hugo dr. SKALA (1913–1983)

odvetniški pripravnik pri dr. Franu Kandareju. Aktivist Osvobodilne fronte. Že pred vojno je bil simpatizer komunistične partije in se sestajal s skupino levo usmerjenih sokolov iz vrst sodnih in odvetniških pripravnikov. Takoj po okupaciji leta 1941 je v sestavu matičnega odbora Osvobodilne fronte odvetnikov in odvetniških pripravnikov sodeloval pri obveščevalni službi. Februarja 1942 je s pomočjo domačih zgradil na podstrešju svojega doma majhen prostor, kjer se je v letih 1942, 1943 in 1944 skrivalo veliko število najvidnejših aktivistov Osvobodilne fronte. Oktobra 1944 ga je doma iskala črna roka, ki ji je ušel. Februarja 1945 ga je na cesti aretirala domobranska policija, bil je zaprt v Prisilni delavnici, od koder mu je aprila 1945 uspelo pobegniti. Do osvoboditve je živel v ilegali.

Stanko dr. SKET (1912–1945)

odvetniški pripravnik pri dr. Jožetu Goričarju. Aktivist Osvobodilne fronte. Dne 10. junija 1944 ga je aretirala domobranska policija. Poslan v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je leta 1945 umrl.